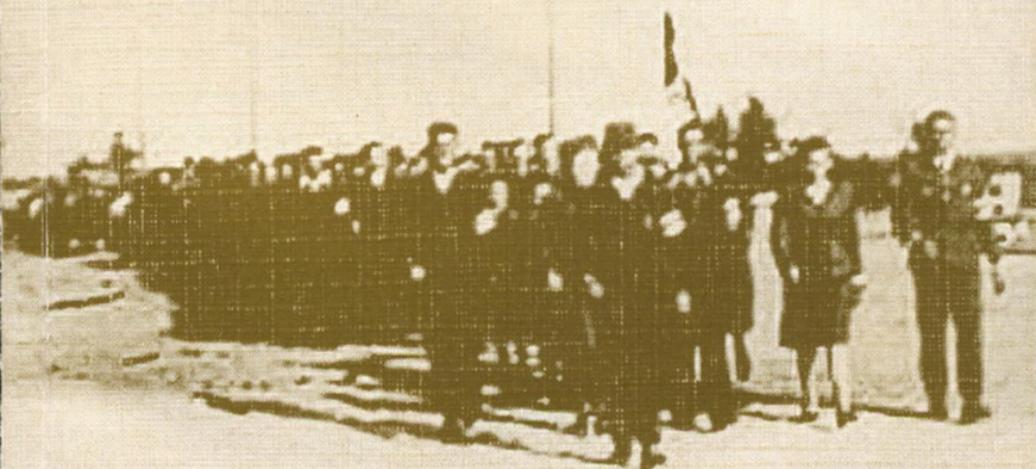

Лявон Юрэвіч

Вырванныя бачыны

***Да гісторыі
Саюзу Беларускай Моладзі***

Бібліятэка часопіса
«Беларускі Гістарычны Агляд»

Лявон Юрэвіч

Вырваная бачыны
Да гісторыі
Саюзу Беларускае Моладзі

Мінск
„Энцыклапедыкс“
2001

УДК 392.78(476)(091)
ББК 63.3(4Бел)
Ю87

Сэрыя: Матар'ялы да беларускай гісторыі

Навукова-рэдакцыйная рада серыі:

Янка Запруднік, Аляксей Каўка,
Вітаўт Кіпель, Аляксей Ліцьвін,
Адам Мальдзіс, Віталь Скалабан,
Юры Туронак, Лявон Юрэвіч.

Каардынатар: Генадзь Сагановіч.

Юрэвіч Л.

Ю87 Вырванья бачыны. Да гісторыі Саюзу Беларускае
Моладзі. — Мінск: «Энцыклапедыкс», 2001. — 214 с.
(Бібліятэка часопісу «Беларускі Гістарычны Агляд»)
ISBN 985-6599-24-5

Кніга Лявона Юрэвіча складаецца з успамінаў дзеячоў СБМ
М.Ганько, В. Навіцкага і лістоў Н. Абрамавай. Гэтая кніга —
спроба ліквідаваць прабелы ў гісторыі Саюзу Беларускае Мо-
ладзі.

УДК 392.78(476)(091)
ББК 63.3(4Бел)

ISBN 985-6599-24-5

© Лявон Юрэвіч, 2001.

© «Беларускі Гістарычны Агляд», 2001.

БЕЛАРУСЬ ПЕРАДУСІМ!

Вырванія бачыны...

Гісторыя нямецкай акупацыі Беларусі (1941—44) уяўляе з сябе суцэльныя вырванія бачыны, у тым ліку й дзейнасць Саюзу Беларускае Моладзі. З гледзішча афіцыйнай ідэалёгіі (як савецкай, гэтак і сучаснай афіцыйнай «эрбэшнай») усе дзеячы СБМ — здраднікі, фашысцкія паслугачы, халуі.

Предатели были во все времена и во всех без исключения народов. В годы испытаний, выпавших на долю той или иной страны, они безоговорочно переходили на службу ее самого заклятого врага, воюя против собственного народа и заслуживая вечное его презрение. Такова гнусная природа предателей — шкурников, трусов, клятвопреступников, ради жалких подачек и сиюминутных интересов изменяющих самому святому — Родине¹.

Гэта афіцыйная дзяржаўная пазыцыя ў дачыненні спробаў перагледзець стаўленьне да «калябарацыі».

«Беларускае пытаньне» ў міжваеннае дваццацігодзьдзе (1920—30-я гг.) не было вырашанае ні Савецкім Саюзам, ні Польшчаю. З пачаткам Другое Сусьветнае вайны беларускія нацыянальныя дзеячы спадзяваліся вырашыць яго з дапамогаю Нямецчыны. Гэтану спрыялі даволі розныя чыньнікі: дэклараваньне Гітлерам ідэі Новай Эўропы, дзе будзе месца

¹ В услужении у гитлеровцев // Белорусская нива (Мн.). 1996. 18 сентября. (Тут і далей пры цытаваньні мова й правапіс крыніцы захоўваецца.)

для ўсіх «пакрыўджаных» народаў; цікаўнасьць пэўных бэрлінскіх колаў да беларускіх праблемаў, а таксама гістарычныя сувязі (у тым ліку паўставаньне БНР падчас нямецкай акупацыі ў 1918 г.). Афіцыйны Бэрлін ня меў адзінага погляду на пэрспэктывы разьвіцьця ўсходніх акупаваных тэрыторыяў, што й нарадзіла спадзяваньні на супольную будучыню Беларусі й Нямеччыны.

Беларускія дзеячы, якія сталі «супрацоўнічаць» зь немцамі пасля чэрвеня 1941 г., дзяліліся як найменш на дзьве катэгорыі: адныя (меншыня) шчыра верылі, што немцы паспрыяюць беларусам здабыць незалежнасьць; другія (большыня) вельмі хутка пераканаліся ў прапагандысцкім характары нямецкіх дэкларацыяў і таму імкнуліся найбольш эфэктыўна скарыстаць акупацыю дзеля беларускае працы, скіроўваючы намаганьні найперш на разьвіцьцё культурніцкага руху ды школьніцтва, каб заклаьці трывалы нацыянальны падмурак на будучыню.

Адным з высокіх нямецкіх урадоўцаў, якія спагадалі беларускаму руху, быў генэральны камісар Генэральнай Акругі Беларусь Вільгельм Кубэ. Ён разумеў, што трываласьць нямецкае прысутнасьці ў Беларусі наўпрост залежыць ад стаўленьня мясцовага насельніцтва да новай улады.

Зь першых месяцаў 1943 г. распачалася падрыхтоўка да стварэньня нацыянальна-патрыятычнай арганізацыі Саюзу Беларускай Моладзі. Навучаньне найвышэйшых кіраўнікоў СБМ адбывалася ў Нямеччыне (Бэрліне й Вустраве), а трэнінгі ніжэйшых кадраў — у Альбэртыне пад Слонімам і ў падменскіх Драздох.

22 чэрвеня 1943 г. Вільгельм Кубэ ўрачыста абвесьціў пра стварэньне СБМ. Галоўнаю структурай

арганізацыі быў Кіраўнічы Штаб, на чале якога стаў Міхась Ганько; дзявочыя структуры ачаліла доктар Надзея Абрамава. Кіраўнічаму Штабу былі падпарадкаваныя акруговыя арганізацыі СБМ, тым, у сваю чаргу, былі падначаленыя павятовыя суполкі СБМ, якія кіравалі ячэйкамі ў гарадох, вёсках, школах і г. д. Мэтай арганізацыі было:

...Узгадаваць маладых, ідэйных, мужных і пасьялоўных будаўнікоў Новае Беларусі і падрыхтаваць іх да іхніх будучых заданняў у народзе².

Сябрамі арганізацыі былі юнакі й юначкі векам ад 10 да 20 гадоў, якія падзяляліся на тры ўзроставыя групы. Саюз Беларускае Моладзі меў сваю сымболіку, прысягу («забавязаньне»), уласныя пэрыёдыкі — часопіс «Жыве Беларусь!», а для нутранага карыстання — «Дзённік загадаў».

Несумненна, нямецкія ўлады разглядалі СБМ як будучы інструмент сваёй палітыкі, як сродак узгадвання верных прыхільнікаў гітлераўскай Нямецчыны. Аднак беларускія нацыянальныя дзеячы — а менавіта яны беспасярэдне кіравалі арганізацыяй — глядзелі на СБМ цалкам зь іншых пазыцыяў. Саюз Беларускае Моладзі стаў школаю беларускага патрыятызму, актыўным прапагандыстам роднае мовы й культуры, выхавальнікам сьведамае моладзі, якая пазьней, пры спрыяльных умовах, мусіла прыступіцца да адбудовы Новае Беларусі.

Вэраніка Катковіч-Клентак, кіраўнічка менскай гарадзкой суполкі, пазьней пісала:

Немцы, вядома, мелі сваю мэту — выкарыстаньне моладзі, а нашае кіраўніцтва імкнулася да процістаўнай

² Статут арганізацыі моладзі «Саюз Беларускай Моладзі» (СБМ) // Жыве Беларусь! (Мн.). 1943. №1. С. 6.

мэты. Мы імкнуліся абуджаць нацыянальную сьведасць і патрыятычныя пачуцьці адказнасці за сваю бацькаўшчыну й павіннасці змаганьня за яе вызваленне. У сувязі з тым між нашым кіраўніцтвам і прадстаўніцтвам нямецкага боку была паўсюдная супярэчнасць, якая ўскладняла працу, стварала небясьпечныя сытуацыі, уключна з арыштамі працаўнікоў кіраўнічага штабу й пагрозамі зьнявольнення шэф-правадніка... Нягледзячы на ўсе цяжкасці ваенных умоваў і небясьпекі з боку бальшавіцкага падполья, а таксама й галоўнага ў тым часе акупанта — Немцаў, моладзь неспадзявана энтузіястычна гарнула да СБМ³.

Шараговыя сябры СБМ разглядалі арганізацыю выключна з патрыятычнага пункту гледжаньня: Саюз Моладзі для іх стаўся арганізацыяй, дзе іх вучылі любіць Беларусь, ейную мову, культуру.

Антыпатыкі сьцьвярджаюць, што СБМ быў пабудаваны на прынцыпах гітлер'югенду. Але пры жаданьні можна знайсці шмат агульных рысаў у Саюзе Беларускае Моладзі з савецкаю піянэрыяй, таксама як і падабенства паміж піянэрскай арганізацыяй і гітлер'югендам. А што да схіленьня галавы перад Адольфам Гітлерам — гэта была галоўная й непазьбежная ўмова існаваньня, як і няўёмная хвала Ёсіфу Сталіну ў кожным сьпеве піянэрскага горна.

Небясьпеку стварэньня Саюзу выразна ўсьведомілі савецкія партызаны, якія бачылі ў арганізацыі канкурэнта ва ўплыве на моладзь. Падчас ўрачыстасьці 22 чэрвеня 1943 г. з нагоды абвяшчэньня арганізацыі ў Менскім Гарадзкім Тэатры ўзарвалася міна, закладзеная партызанамі. У выніку загінулі 13 юнакоў, а некалькі дзясяткаў былі параненыя.

³ Анеля Катковіч, Вэраніка Катковіч-Клентак. Успаміны. Беласток, 1999. С. 83—84.

Гісторыя Саюзу Беларускае Моладзі ставіць шмат пытанняў, адно зь якіх — колькасьць сябраў. Існуюць самыя розныя ацэнкі: ад 10 тысячаў да 100 тысячаў чалавек. Вэраніка Катковіч, намесьніца Надзеі Абрамавай, назвала лічбу 45 тысячаў чалавек на канец чэрвеня 1944 г., — і гэта на 2.900.000 жыхароў Генэральнай Акругі Беларусь.

У ліпені 1944 г. у Беларусь прыйшлі савецкія войскі. Частка сябраў СБМ эвакуавалася на Запад, справядліва баючыся за сваю будучыню. Яны й сталі найбольш актыўнымі беларускімі дзеячамі на эміграцыі. Зусім інакш склаўся лёс тых, хто застаўся ў Беларусі: аднаго толькі факту прыналежасьці да арганізацыі было дастаткова, каб атрымаць некалькі гадоў канцэнтрацыйных лягераў. Тыя, хто пазьбег арышту, сталі ля вытокаў антысавецкіх моладзевых арганізацыяў, якія імкнуліся супрацьстаяць татальнай русіфікацыі й дэнацыяналізацыі паваеннага беларускага грамадства. Раскрываючы гэтыя арганізацыі, савецкія рэпрэсіўныя органы высылалі іх удзельнікаў у канцлягеры. Па вызваленьні тыя, хто выжыў, дзесяцігодзьдзямі адчувалі на сабе нямружнае вока адпаведных органаў і «пільных» грамадзянаў. Слова *эсбэ-эмавец* стала для іх таўром. Затое ў сваім асяродзьдзі скарот *СБМ* стаў своеасаблівым паролем, бо яго ўдзельнікі былі зьяднаныя марамі й пакутамі й праз усе нягоды пранесьлі любоў да Беларусі.

Кніга Лявона Юрэвіча, беларускага дасьледніка зь Нью Ёрку, — гэта спроба ліквідаваць белыя плямы гісторыі Саюзу Беларускае Моладзі. Успаміны Міколы Ганька ўтрымліваюць ня толькі апісаньне яго нага ўдзелу ў СБМ і эміграцыйнага жыцьця, але й надзвычай каштоўныя матар'ялы пра брата, Міхася Ганька. Савецкімі й сучаснымі афіцыйнымі гісторы-

камі Міхась Ганько маляваўся й малюецца выключна чорнымі фарбамі: «агент польскай выведкі», «зраднік» (бо трапіў у палон). Успаміны Міколы Ганька прымушаюць па-іншаму зірнуць на дзейнасць ягонага брата, адначасова пакідаючы нам неразгадаю таямніцу далейшага лёсу кіраўніка СБМ.

Другая частка кнігі ўяўляе зь сябе інтэрвію з Валерам Навіцкім, які падчас нямецкай акупацыі кіраваў СБМ у Грэскім раёне (Случчына). Успаміны Валера Навіцкага — гэта й расповед пра розныя бакі жыцця беларускай правінцыі пад нямецкай акупацыяй.

Вялікую цікавасць выклікае трэцяя частка кнігі — лісты Надзеі Абрамавай. Ейны сьлед, як і сьлед Міхася Ганька, губляўся ў 1945 г. Чытач даведваецца, што Надзея Абрамава ў 1950—70-х гг. была адным з асноўных супрацоўнікаў мюнхэнскага Інстытуту для Вывучэння СССР, займалася пытаннямі перасьледу рэлігіі ў Савецкім Саюзе. Лісты Надзеі Абрамавай глыбока асабістыя, месцамі проста пабытовыя, у іх амаль ня згадваецца СБМ, але яны дапамагаюць адчуць сьвет гэтай незвычайнай жанчыны.

Гэтая кніга не дае адказаў на ўсе пытаньні, што датычаць СБМ, аднак некалькі *вырваных бачынаў* будуць вернутыя ў Кнігу Гісторыі.

Алег Гардзіенка

ПРАДМОВА

Шмат чаго сказаць ня буду магчы, прозьвішчы ды й падзеі з гэтага гэраічнага часу сьцерліся назаўжды, але галоўнае, безумоўна, помніцца. Вельмі мяне цешыць, што хочаце адлюстравачь для гісторыі мінулае. Дай Божа Вам посьпеху. Небясьпека, аднак, у гэтым вялікая. Ёснуе цяпер столькі поглядаў, думак, інтэрпрэтацыяў... Успаміны павінны быць зусім аб'ектыўнымі. Ці згольны чалавек — угзельнік падзеяў — быць аб'ектыўным? А дзе дакуманты? Дакуманты—ж у нашых руках амаль не існуюць.

Надзея Абрамава—Тэадаровіч¹

Канец ХХ ст., незалежна ад нашае гатоўнасьці й жаданья, змушае агледзець і падрахаваць зробленае, колькасна ды якасна, у кожнай галіне, на сваёй дзялянцы. Ё пры такіх агледзінах — не апошніх гадоў, не апошніх дзесяцігодзьдзяў, а зробленага цягам стагодзьдзя, — становіцца відавочным, што нікуды не зьнікалі імёны дзеячоў, што ня ўчора мы даведаліся пра існаваньне беларускага Вялікага Княства Літоўскага, што не за нашым часам паўстала тарашкевіца. Беларуская гісторыя ХХ ст. збольшага напісаная. Збольшага, бо існуюць у ёй яшчэ прагалы — тэмы, падзеі, інтэрпрэтацыі, рэфлексіі, адным словам, тыя часткі агульнага цэлага, адсутнасьць якіх калі й не зьмяняе карціны мінулага, дык прынамсі робіць

¹ Зь ліста да А. Вініцкага. 28 ліпеня 1965 г. Архіў БІНіМ.

яе менш каляровай, вузейшай, прасьцейшай. Гэта — *вырваныя бачыны з Кнігі Гісторыі*. Адшукаць гэтыя бачыны й укладзьці іх у Кнігу, няхай адно паасобныя зь іх — такім бачыцца заданьне й сэнс гэтай публікацыі.

Пры гэтым варта аддземіць, што дакумэнтаў, якія маглі б стацца глебаю высноў і абгрунтаваньняў, на эміграцыі бадай што нямашака (а ўжо што да такіх тэмаў, як Саюз Беларускай Моладзі, то, відаць, — і ў Беларусі²). Ёснуюць фактычна дзьева крыніцы. Першая — артыкулы ў беларускім эміграцыйным друку. Калі гаварыць пра падзеі II Сусьветнае вайны, тут варта згадаць такія публікацыі, як «Другая Сусьветная вайна на Беларусі. Бібліяграфічны даведнік» Юркі Віцьбіча³, А. К. «Праўда аб савецкай партызаншчыне»⁴, Ст. Крушыніча «Праўда аб савецкіх партызанах»⁵, «Партызаны на Меншчыне»⁶, У. Курыловіча «На роднай зямлі. Гутарка з камандзірам УПА»⁷, Гаравога

² Ул. Гарэлік (М. Латушкін) згадвае: «Перад нямінчай эміграцыяй юнаку Катковічу даручылі вялікую скрыню архіўных матар'ялаў, якую ён давёз цягніком да Вілейкі, дзе разам зь ёй пайшоў у партызаны, як пасья пераказаў П. Сьценьнік. Другую невялікую скрынку з важнейшымі архівамі я завёз у Нямеччыну, дзе здаў на перахаваньне ў невялікім мястэчку каля 15—20 кілямэтраў ад горада Хемніца» (Ул. Гарэлік. Успаміны пра арышт штабу СБМ // Беларус (Нью Ёрк). №466. 2000. Студзень. С. 2). Пра адсутнасьць архіваў у Беларусі ўскосна сьведчыць першая манаграфія, прысьвечаная СБМ: А. Каваленя. Прагерманскія саюзы моладзі на Беларусі. 1941—1944. Вытокі. Структура. Дзейнасьць. Мн., 1999.

³ Юрка Віцьбіч. Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі. Нью Ёрк, 1996. С. 342—355.

⁴ Беларус. №145. 1969. Травень.

⁵ Бацькаўшчына (Мюнхэн). №28 (107). 1952. 13 ліпеня.

⁶ Бацькаўшчына. №4 (332). 1957. 27 студзеня.

⁷ Бацькаўшчына. №7 (51). 1949. 9 сакавіка.

⁸ Беларус. №65. 1958. 25 сакавіка.

«Хто спаліў Менск?»⁸, сэрыю публікацыяў, прысьвечаных групе «Чорны Кот», генэралу Вітушку: «Партызанская вайна на Беларусі»⁹, «Беларускі партызанскі рух»¹⁰, «Беларускія партызаны на вуліцах Вільні»¹¹, «Вітушка апраўдаў давер»¹², «Вітушка шырыць змаганьне»¹³, артыкулы Ф. Кушаля: «Ад Менску да Лодзі»¹⁴, «Баяздольнасьць Савецкай Арміі»¹⁵, «Беларуска-Літоўская Дывізія»¹⁶, «Наша спадчына»¹⁷ ды іншыя.

Другая крыніца — распаведы былых удзельнікаў, відавочцаў падзеяў.

Лявон Юрэвіч

⁹ Беларускае слова ў Амэрыцы (Нью Ёрк). №2. 1950. Люты.

¹⁰ Бацькаўшчына. №4—5 (186—187). 1954. 31 студзеня.

¹¹ Беларус. №1. 1950. 20 верасня.

¹² Бацькаўшчына. №41(44). 1948. 26 сьнежня.

¹³ Бацькаўшчына. №14(58). 1949. 30 чэрвеня.

¹⁴ Беларус. №1(25). 1953. 10 лютага.

¹⁵ Беларус. 1953. №№3(27), 4(28) (7, 24 лютага), №7—11 (31—35): 5, 18 красавіка, 2, 16 травеня, 1 чэрвеня.

¹⁶ Беларус. №14(20). 1952. 1 лістапада.

¹⁷ Камбатанцкі Голас (Бэльгія). 1954. №1. Студзень—люты—сакавік. С. 1—3.

Мікола Ганько з жонкай. 1999 г. Апошнія прыжыцьцёвае фота.

Бачына першая МІКОЛА ГАНЬКО

*Беларусь, хай слова гэта
Будзіць новы дух між нас.
Нам габро яе — во мэта
і найвышшы нам паказ.*

*Ні сьляза, ані стагнацьне,
Ні пакора, ані страх,
Толькі праца і змаганьне
Гэта наш да мэты шлях.*

*Беларусі сын ніколі
Не зрачэцца сваіх праў.
Знойдзе дужасьці даволі,
Каб нявольнікам ня стаў.*

*Дык ці ў шчасьця дзень пагодны,
Ці у буры дні благім
Знайма першы кліч народны:
Беларусь перадушім!¹*

Гэта — словы Гімну Саюзу Беларускае Моладзі, заснаванага ў 1943 г.² згодна пастанове, якую зьмясьціла «Беларуская газэта»:

Сп. Гэнэральны Камісар у Менску зацьвердзіў зь дзеяньнем ад 22.6.43 Беларускай Моладзі арганізацця ў Саюзе Беларускае Моладзі й пры гэтым пастанавіў наступнае:

1. Дзеля аднастайнага ўзгадаваньня й арганізацыі беларускае моладзі засноўваецца Саюз Беларускае Моладзі.

¹ Словы й музыка А. Стэповіча.

² Па цьверджаньні Антона Шукелойця, СБМ быў закладзены значна раней, у 1941 г. Н. Абрамавай.

2. Узгадаваньне беларускае моладзі, апрача бацькоўскага дому й школы, з фізычнага, духовага й маральнага гледзішча перадаецца Саюзу Беларускае Моладзі.

3. Заданьне ўзгадаваньня беларускае моладзі ў Саюзе Беларускае Моладзі перадаецца Кіраўнічаму Штабу Беларускае Моладзі.

Дзеля кіраваньня Кіраўнічым Штабам я вызначаю шэф а гэтага штабу, які рэпрэзэнтуюе Саюз Беларускае Моладзі й мае сваю сядзібу ў Менску.

Шэф Кіраўнічага Штабу Беларускае Моладзі беспасрэдне падначальваецца мне.

Гэнэральны Камісар у Менску
сэбра Райхстагу Вільгэльм Кубэ³.

Падрыхтоўчыя працы дзеля арганізацыі СБМ распачаліся яшчэ ў сакавіку групаю, якую ачалаў Міхась Ганько пад апекаю супрацоўнікаў аддзелу моладзі пры Гэнэральным Камісарыяце ў Менску — Шульца й Гросман.

22 чэрвеня 1943 г. на ўрачыстасьці ў гарадзкім тэатры В. Кубэ афіцыйна абвесьціў пра стварэньне Саюзу Беларускае Моладзі, на чале якога стаў Міхась Ганько.

Размова з братам Міхася — спадаром Міколам Ганьком — адбылася ў доме апошняга ў Таронта 13 ліпеня 1998 г. Гэта было першае ягонае інтэрвію й, на вялікі жаль, апошняе: Мікола Ганько, старшыня Згуртаваньня Беларусаў Канады, памёр 16 траўня 1999 г.⁴

Мікола Ганько: Бацька нарадзіўся ў 1882 г., — я памятаў, бо ў тым самым годзе, што й Янка Купала. А матка на 10 гадоў маладзейшая, у 1892 г. Два ста-

³ Беларускае газэта (Мн.), 1943. 22 чэрвеня.

⁴ Беларус. 1999. №№462, 463. Красавік-травень, чэрвень.

рэйшыя браты — Міхась 18-га году ды Васіль 20-га году. Бацька паходзіў зь вёскі Сакаўшчына, каля Валожына. Перад Першай Сусьветнай вайной ён са сваім бацькам купілі хутар у Калядзіне каля Галянова, побач Маладэчна. Бацька ажаніўся з Марыяй Кісель, якая паходзіла з засьценка Масьцішча (гэта сярод Градзкага лесу Яна Цішкевіча, дзе мой дзед Юрачка быў лясьнічым). Сваіго дзеда па матцы я памятаю. Матка маёй маткі, бабка, памёрла пры родах апошняга дзіцяці, у яе было 17 усіх разам. Ажаніўся Юрачка другі раз, яна тожа называлася Ганнай, выхавала дзяцей, і яе ўсе паважалі як бабульку, як матку. Яна была вельмі добрая й для дзяцей, і да Юрачкі. Дзядоў па бацьку, дзеда й бабкі, ня помню: яны памерлі ў тый самы год на працягу 6 месяцаў, здаецца, за год да майго нараджэньня, у 1923 г.

У маленстве я быў вельмі хваравіты, так што ў 7 гадоў ня мог пайсьці ў школу. У першую клясу не хадзіў — вучыўся дома. Браты абодва хадзілі ў школу, яны мяне вучылі, памагалі. У школу было далёка, празь лес, праз поле — 3 км да школы. Дык я пайшоў у 9 гадоў. Пасадзілі мяне ў 2-ю клясу. Я там пасядзеў 2 дні, здаецца, прыйшоў кіраўнік школы (гэта было пры Польшчы) і выгнаў мяне з клясы.

— Толькі перашкаджаеш, — кажа, — ідзі ў вышэйшую клясу.

Я пайшоў адразу ў 3 клясу... Сам па сабе я вучыўся вельмі добра. Ад пачатку школы да канца быў заўсёды выдатнікам. Асабліва любіў спачатку матэматыку й гісторыю, а ў далейшым, ужо за саветамі, калі быў доступ да беларускай літаратуры, вельмі падабалася мне паэзія. Вельмі любіў усякія паэмы, вершы, любіў чытаць уголос сам сабе. Гісторыяй

заўсёды цікавіўся, найперш старажытнай. Гэтак з польскай школы перайшоў у савецкую. У 1941 г. нікуды ў школу не хадзіў, а ў 1942 г. у Лебедзеве адчынілася няпоўная сярэдняя школа — беларуская, там была кляса для старэйшых, для тых вучняў, што фактычна былі ўжо па-за школай, каб уберагчы ад «хапуноў»: вучнёўская пасведка аберагала ад таго, каб проста на вуліцы схопілі.

Гэтую школу я й скончыў, здаў на «выдатна» ўсё, што прайшоў; атрымаў атэстат няпоўнае сярэдняе школы. Ну й пайшоў у гандлёвую школу⁵, адным з настаўнікаў у якой быў Барыс Кіт. Але там увосені, дзесь напачатку лістапада, калі не памыляюся, школу немцы закрылі: здаецца, хацелі забраць будынак, а гэта зноў пагражала хапунствам. Нехта Пагуда, зь Вялейкі, які нават прыходзіўся далёкай раднёй, кажа:

— Едзь у Альбэртын на курс сярэдніх кіраўнікоў [Саюзу Беларускай] Моладзі, лепш як у войска, лепш як у паліцыю ісьці.

Бацька страшна не хацеў, каб я ішоў у паліцыю, кажа (ён ужываў расейскія словы):

— Сабачая должнасьць.

Калі я растлумачыў, што гэта Моладзь, бацька сказаў:

— Добра, едзь туды, бо ўсё роўна забяруць. Дык хоць ня будзеш сабакам.

Лявон Юрэвіч: Ваш брат тады ўжо быў у СБМ?

М. Г.: Ён быў, але нічога для гэтага не рабіў, нават пальца не прылажыў.

Л. Ю.: Мо крыху больш пра брата раскажаце?

М. Г.: Хвіліначку, я дайду... Курсу я ня скончыў, якраз там патрэбны быў у Менску заступнік у мага-

⁵ Маладэчанская гандлёвая школа існавала ў 1942—44 гг. (заўв. рэд.).

зын. Пакольку я вучыўся ў гандлёвай школе, мяне накіравалі ў Менск. Я прыехаў, пасяліўся там: далі кватэру ў доме Моладзі — там яшчэ хлопцы былі. Брат ня ведаў, прыехаў з падарожжа якогась, спаткаліся.

Л. Ю.: Брат старэйшы за Вас?

М. Г.: Старэйшы. На 6 год старэйшы. Ён вучыўся таксама надзвычайна добра. Ён за Польшчай скончыў старога тыпу, 8-клясную, гімназію, яго адразу прынялі ў 4-ю. На «выдатна» скончыў, дастаў стыпэндыю ва ўнівэрсытэт у Вільні, пайшоў на мэдыцыну. Трэба было мець вельмі добрыя адзнакі, асабліва калі ты праваслаўны. Калі на сотку пападаў адзін, то гэта было добра. Але ён туды трапіў, вучыўся й адначасова адбываў вайсковую службу ў так званай *акадэміцкай*, у сярэдняй школе таксама, — яму парадзіў наш сусед Калецкі (ён меў пляменьніцу, муж якой быў капітанам у польскім войску):

— Каб табе не перапынілі навукі, дык бяры ўдзел у падрыхтоўчай вайсковай службе.

Так і выйшла. Яго не ўзялі ў войска. Прыйшла вайна, ён атрымаў мабілізацыйную карту, але пакуль яго ўзялі, дык увесь ягоны 86-ы полк у нямецкім палоне быў.

У 1939 г. ён астаўся, прыйшлі бальшавікі — палітрук і чырвонаармейцы — і пытаюць:

— Хто ў вас тут афіцэр?

Бацька адказвае, што не афіцэр, а салдат, санітар. Брат да іх выйшаў:

— Вось мая форма, вось мая вінтоўка.

Адаў вінтоўку й 9 патронаў.

— Гэта ўсё, што я меў.

Палітрук з чырвонаармейцамі забралі, далі расьпіску і пайшлі.

Беларускую мову брат ведаў добра, і яго паслалі перш на настаўніка — недалёка ад нас, у Палачаны, здаецца. Але быў ён там нядоўга: яго прызвалі ў Чырвоную Армію. Аднак таксама не ўзялі адразу, далі лісток. Брат кажа:

— Ня буду больш настаўнічаць.

Пайшоў працаваць бугальтарам у Заготсена. Вясной 1941 г. яго паклікалі. Паехаў служыць у Кастраму, таксама ў санчасыць, старшым санітарам: ён ужо ўмеў рэзаць трупы. Пачалася вайна. Дзесь на поўнач ад Масквы трапілі ў акружэньне, цэлая дывізія. Міхась у баёх выносіў на плячах параненых і даглядаў іх у палявым шпіталі. Так з палявым шпіталем немцы й узялі ў палон. Ён добра гаварыў нямецку. Каб вучыцца мэдыцыне, мала было знаць лаціну — у польскай мове было мала падручнікаў, найлепшыя кніжкі былі па-ангельску й па-нямецку. Брат (ня ведаю чаму, можа, так было лягчэй) вывучаў нямецкую мову. Я бачыў яго падручнікі ў нямецкай мове, калі ён вучыўся мэдыцыне. Таму яго ўзялі ў шпіталі за перакладчыка, а потым забралі ў Нямеччыну, відаць, ён там вучыўся (нейк ніколі не было часу разабрацца толкам). Адтуль яго прыслалі ў Менск, дзе ён, здаецца, працаваў у газэце.

Л. Ю.: У якой?

М. Г.: У «Менскай газэце», ці якая іншая яшчэ была. А пасья, як выбралі на кіраўніка Моладзі ў 1943 г... Я ніколі не даведаўся, чаму яго абралі. Такіх, як ён, было шмат. Ён быў не адзін з маладых былых савецкіх афіцэраў. Такіх было ў СБМ нямала: Стэльмах, Гарэлік, Бузук, Цікуноў Міхась... Можа, зь дзясятка. Гэта былі кіраўнікі. Яны й пачалі арганізоўваць моладзь. Рыхтаваліся некалькі часу, і 22 чэрвеня 1943 г. адбылося заснаваньне.

Л. Ю.: Памятаеце, якою была гэтая ўрачыстасць?

М. Г.: Я быў у школе, туды прынеслі радыё, сабраліся ў гімнастычнай залі ўсе, асабліва старэйшыя клясы, і слухалі па радыё, як гэта адбывалася ў Менску. Слухалі прамовы. Вучні былі ў анямым захваленні, што нешта робіцца беларускае, чыста беларускае. Я помню, як адбывалася прысяга. Нават некаторыя словы запомніліся: «Волатам буду стаяць і бараніць свой народ, сваю Бацькаўшчыну...» Потым яе апублікавалі ў часапісе «Жыве Беларусь!». Гэты заповіт Міхась Ганько напісаў сам.

Л. Ю.: Хто яшчэ там прамаўляў?

М. Г.: Здаецца, Кушаль. Прамаўляў брат, генэральны камісар, — ён адчыняў: абвясціў, што нямецкія ўлады дазваляюць арганізацыю моладзі... Быў вельмі прыгожы канцэрт, сыпяваў хор. Песні пачулі беларускія патрыятычныя. Здаецца, адна зь іх была такая:

*Як шырока і далёка
Беларуская зямля
Заклікае нас...
Кліч, магутная зямля...
Гэта шчільнымі рагамі
Йшлі краіну будаваць...
Беларусь, краіна наша,
Мы твае будаўнікі,
Для цябе жывем і служым,
Мы — твае будаўнікі...
Хай рвецца, хай нясецца:
Жыве Беларусь!*

Песень пісалі шмат, асабліва для моладзі...

Л. Ю.: А якая форма была ў СБМ?

М. Г.: Зялёная остарбайтэраўская.

Л. Ю.: Нейкія нашыўкі, знакі?

М. Г.: Так, кіраўнікі насілі «Пагоню», а малодшыя значок СБМ: ромбик, усярэдзіне меч, рыдлёўка й Ярылаў крыж. На бел-чырвона-белым полі. Ё сцяг быў.

Л. Ю.: Мы гаварылі пра кнігу Раманоўскага⁶ й пра свастыку, якую быццам бы насілі...

М. Г.: Гэта абсалютна немагчыма, каб беларусы, моладзь ці хто, насілі свастыку. Калі б хто начапіў свастыку, яго б адразу ў патыліцу... Праўда, немцы ў патыліцу ня білі — яны б далі ў лоб, і ўсё, канец быў бы. Бо насіць свастыку — гэта значыць, падшывацца пад іхную партыю.

Л. Ю.: Значыцца, ні СБМ, ні рагулёўцы...

М. Г.: Не, ніхто не насіў свастыкі. Свастыку насілі толькі немцы. На руках свастыку насілі СА (гэта штурматрады, абарона партыі), арганізацыя «Тодт» — старэйшыя, не работнікі, а кіраўнікі, яшчэ СС — на кукардзе... Але нашы не маглі.

Л. Ю.: Вельмі мала вядома пра апошнія дні Вашага брата.

М. Г.: Была вялікая праца. Саюз Моладзі ўзмоцніўся за адзін год, было вялікае сяброўства, ніхто нават ня ведае, колькі сяброў было, бо прыбывала штодзень. Калі сёння гаварылі пра 10 тысяч, то заўтра трэба было казаць ужо пра 12—15 тысяч. Такі быў тэмп развіцця, асабліва ў канцы 1943 і пачатку 1944 г. Усе школы ў такіх гарадох, як Слонім, Баранавічы, Наваградск, Вялейка, Глыбокае... У Менску было, я знаю, некалькі тысяч моладзі ў Саюзе... Вядома, хто мог, тэй выехаў на захад пры адступленьні немцаў. Бальшыня засталася. Яны пацярпелі вельмі моцна. Я спатыкаўся зь сябрамі Моладзі якраз у 1993 г. вясной...

Л. Ю.: У Беларусі?

⁶ В. Раманоўскі. Саўдзельнікі ў злачынствах. Мн., 1964.

М. Г.: Так, у Менску. У мяне ёсьць фатаграфія, дзе вэтэраны, якія адсядзелі па 5, па 10 гадоў у Сібіры за тое, што былі маладымі дзяўчаткамі па 14—15 гадоў і належалі да Саюзу Моладзі...

СБМ працягваў дзейнасьць у Нямецчыне. Апекаваўся моладзьдзю, усімі тымі, каго вывезьлі на прымусовую працу. Быў вялікі супраціў так званых лягерфюрэраў (гэта кіраўнікі лягероў рабочых), якія не хацелі дапусьціць Саюз, бо калі дзяўчына ці юнак уступаў у Саюз, яму давалі ўніформу, ягонае становішча мянялася: зь нявольніка ён ператвараўся ў вольнага работніка. І гэтага найбольш не любілі якраз усякія адданья фашызму...

Зімой 1944 г. я сам ехаў у лягер, каб зьмяніць становішча прымусовых, каб адчынілі браму. Ня помню дэталю, але атрымаў я з Бэрліну ўпаўнаважаньне, і мы з адным немцам, фон Босэ, паехалі. Прыехалі ў лягер, брама зачыненая, стаіць вартавы: ня карнікавы, а ваенны, старшы лейтэнант, па іхнаму *Obersturmbanführer*. Ну мы да гэтага лягерфюрэра:

— Чаму ў цябе брама зачыненая?

Ён адказвае:

— Людзі на рабоце.

А мы кажам:

— Хочам паглядзець.

Мы былі ва ўніформе. У лягерфюрэра морда разьезая, і кухаркі такія тоўстыя. А там фабрыка, хлопцы й дзяўчаты — худзенькія. Усе ў нейкай зялёнай форме, але брама зачыненая. Я пытаю свайго немца, ці магу зь імі пагаварыць. А ён кажа: «Давай сьмела», — не любіў гэтых фашыстоўскіх лізаў, сам быў зь нейкага графскага роду. Кіраўнікі напужаліся. Ну, я пагаварыў. Нашыя кажучь:

— Нікуды не выпускаюць.

— Маеце права пайсьці ў кіно ў нядзелю, маеце права пайсьці на шпацыр...

Дакладаю гэта свайму шэфу. О тэй даў ім!

— Слухай, ты хочаш быць на фронце? Дык усё будзеце. Зьняць!

І пра мардатасьць сказаў. Ды мы пачакалі да вярчэры, паглядзелі ў кацёл.

У некаторых месцах усё залежала ад такога чалавека. Недзе былі паскуды, а недзе — людзі, якія ня вельмі дрэнна ставіліся да нашае моладзі. Нашыя ж не былі нявольнікамі. Ёх проста вывезьлі на работу. Дзесьці з-пад Гомля эвакуавалі, з Магілёўшчыны, з другога берагу Дняпра, са Смаленшчыны.

Ну, вось такая дзейнасьць была. Каму маглі, таму дапамагалі. Зразумела, што ўсім не маглі, бо беларусаў было даволі шмат. Украінцы тое самае рабілі. І, між іншым, лучнасьць паміж беларусамі й украінцамі была навязаная. Навязаў яе Міхась Ганько.

Л. Ю.: Ужо ў Нямецчыне?

М. Г.: У Нямецчыне. Украінцы вельмі добра да нас ставіліся, падказвалі, як паводзіцца зь немцамі. Бо былі мацнейшыя.

Спачатку брат быў больш паслухмяны, я б сказаў, разгублены на сваёй пасадзе. Хацеў зрабіць найлепш для моладзі Беларусі, а ня ўмеў, усё ж такі ў 26 гадоў чалавек — не палітык яшчэ. А чым далей, ужо ў Нямецчыне, калі пазнаёміўся зь іншымі людзьмі, дык вельмі хутка зрабіўся цьвёрдым у дачыненнях і бараніў інтарэсы СБМ вельмі заўзята й умела. Калі нейкая мела быць мабілізацыя ці што яшчэ, ён усяляк гэтаму працівіўся. Таму было непаразуменьне з Цэнтральнай Радай. Пасья ён прымірыўся зь імі, але Астроўскі хацеў, каб моладзь была

падпарадкаваная непасрэдна Цэнтральнай Радзе: з моладзі, хлапцоў па 18—20 год, хацеў зарганізаваць вялікую ваенную частку. А куды паслаць? Туды ж, супраць большавікоў. Тыя, што першыя пайшлі, дабравольцамі, то ўцяклі ў Францыю. А тыя, што пазьней — гэта была ўжо другая дывізія, добрая вялікая брыгада, — на фронт не пайшлі, так цягаліся па Нямеччыне. Не папаліся ў лапы большавікоў: перайшлі да амэрыканцаў.

Брат, Родзька й Гелда зарганізавалі парашутны батальён і пайшлі на Бацькаўшчыну. Яны зайшлі на Бацькаўшчыну, зайшлі ў Белавескую пушчу, і там сьлед братаў прапаў у 1947 г. Але ён ніколі ня трапіў ні большавікам, ні палякам у рукі.

Л. Ю.: Інакш кажучы, проста невядома, што зь ім здарылася?

М. Г.: Ёсьць дзьве магчымасьці: ён застаўся жывым, і яго схавалі ў Арміі Краёвай (тады ўжо АК пачала дзейнічаць супраць большавікоў, і яны маглі свайго схаваць — нічога дзіўнага), альбо загінуў.

Л. Ю.: Хто быў яшчэ — Родзька, Гелда, Ваш брат...?

М. Г.: Родзьку злавілі. Яго пакаралі. З Гелдам тое ж. Вітушка загінуў. Былі іншыя. Былі мае калегі з гандлёвай школы. Яны засталіся жывыя й да сёньня жывуць у Польшчы.

Л. Ю.: Іх не паймалі...

М. Г.: Ніхто не паймаў. АК перахавала — і ўсё.

Л. Ю.: Вы можаце назваць іх прозьвішчы?

М. Г.: Не. Я ня буду называць: яны яшчэ жывуць.

Л. Ю.: У Польшчы...

М. Г.: Не... І для чаго? Чалавек нейк прагаварыўся мне, дык потым шкадаваў: кажа, калі хто даведаецца, то немаведама што могуць зрабіць.

Л. Ю.: Але пра лёс Вашага брата ніхто зь іх ня ведаў?

М. Г.: Калі ведалі, дык яны нічога ня скажуць. Я б пабачыўся з тым чалавекам, які мне мог бы сказаць, але так ніколі й ня выпала спаткацца. Можа, ён баіцца спаткацца. Я хацеў паехаць у Варшаву, знайсці яго там... То добры мой сябра, аднагодак. Я іх адпраўляў з Прагі; яны пайшлі праз Карпаты, а там у Белавежу. Я знаю, што былі публікацыі, я знаю псеўдонім брата, пад якім ён меў выступаць. У 1947 г. былі яго артыкулы.

Л. Ю.: Артыкулы дзе?

М. Г.: У нейкім лістку.

Л. Ю.: І які быў псеўдонім? Таксама ня скажаце?

М. Г.: «Доктар». Мы дамовіліся зь ім на разьвітаньні. Ён мне сказаў:

— Ты ідзі на Захад. А са мной, калі зловяць, дык разьлічацца. То ідзі сваёй дарогай.

Л. Ю.: А Вы гэтую лістоўку бачылі?

М. Г.: Я бачыў яе перадрукоўку. Але мне самае важнае — псеўдонім.

Л. Ю.: Значыць, у 1947 г. ён яшчэ быў жывы...

М. Г.: Так, і гэта згаджаецца з усімі весткамі, што былі пра «Чорнага ката». «Чорны кот» — гэта Вітушка. Значыцца, ён супрацоўнічаў там, паколькі быў здольны да пісаньня, займаўся там агітацыяй. А вядома, што супраціў быў аж да 1950 г., потым АК разьвязалася, і яны пайшлі...

Л. Ю.: Ці ёсьць у Вас нейкія вэрсіі наконт далейшага лёсу брата?

М. Г.: Толькі тое, што ўжо гаварыў: альбо застаўся ў жывых, дзякуючы АК, і дажыў да старасьці, альбо загінуў, як няведамы жаўнер. Вядома, што яго нідзе не судзілі, што ніхто не злавіў, тым больш, што ў цяперашні час, калі я паехаў у Беларусь, то мне прышылі, што гэта я — Міхась Ганько: скрыўся, амаладзіўся...

Л. Ю.: Калі б Ваш брат застаўся жывым, ці не спрабаваў бы ён Вас адшукаць?

М. Г.: У тэй час магчымасьцяў не было, а сягоньня, калі гэтыя магчымасьці ёсьць, то ён ці не жыве, ці ўжо проста застары. Можа, пагадзіўся з тым лёсам, што нікога няма, а калі нават даведаўся, што я жывы, то вырашыў: «Жыві спакойна, ня буду ўскладняць». Я думаю, што апошняе найбольш верагоднае: не захацеў вылазіць на паверхню, пакінуў усё, як было, для гісторыі — разьбірацца.

Л. Ю.: Але Вас у сям'і было тры браты?

М. Г.: Сярэдні брат, Васіль, быў на гаспадарцы. Скончыў пачатковую польскую школу. Больш ён вучыцца не хацеў. Ён любіў гаспадарку, вельмі любіў стлярку, любіў будаваць: быў надта здольны да гэтага. У 14 гадоў паставіў прыбудову да хаты, з падвалам. Бацька толькі купляў матар'ялы, памагаў людзей наймаць. А ён ужо кіраваў. У 14 гадоў! Рабіў формы з бэтона, зрабіў хату па-мадэрнаму. Ён вельмі любіў майстраваць, рабіў усякія чачоткі зь бярозы, рабіў ложки, шафы, сам па сабе навучыўся.

У нас там сусед быў, Завадзкі, які потым стаў пажонцы трохі радней, дык ён там падглядаў, як робіцца. Ён ажаніўся ў часе нямецкай акупацыі, было ў іх дзіця, але памерла, відаць, мела нейкую алергію... Застаўся ён з жонкаю дома, і бацькі пры ім. І ў 1944 г., як прыйшлі бальшавікі, яго мабілізавалі ў войска...

Л. Ю.: Яго не палічылі за здрадніка ці за ворага?

М. Г.: А каго ён здрадзіў?.. Яго мабілізавалі й нават не паслалі ў штрафны батальён, а ў нейкую будаўнічую брыгаду. Столярам працаваў даволі доўга, да позьняй восені 1944 г., каля Менску. А пасля забралі на фронт, і ён дзесьці ў красавіку па дарозе на Бэрлін загінуў: быў ранены ў жывот і ня выжыў.

Л. Ю.: Ён ня быў сябрам СБМ?

М. Г.: Не, ня быў.

Л. Ю.: Пераконаньні? Ці проста не хацеў?

М. Г.: Проста... Быў 20-га году, жанаты, — як казалі, *сталы*.

Л. Ю.: А Міхась ня быў жанаты?

М. Г.: Не. У нас жанаты быў толькі Васіль. Яго жонка Надзя зь вёскі Гараніны, недалёка ад нас. А дачка радзілася, калі Васіля ўжо не было.

Л. Ю.: Яны й зараз жывуць?

М. Г.: Жыве братавая, жыве дачка, Васіліна называецца, у яе двое дзяцей — сын і дачка. Ї ў кожнага ёсьць па дзіцяці: у дачкі сын, а ў сына — дачка. Яна там была выйшла замуж, але нядобра, і так адна пражыла ўвесь век.

Цяпер бачыўся зь ёю, перапісваюся, памагаю, яна надзвычайная жанчына — даглядала маіх бацькоў, не пакінула, трымала. Калі матка ўжо была хворая, братавая яе прыняла. Ад майго дваюраднана брата яна яшчэ мела дачку. Гэтак яны, дзьве дачкі, маю матку даглядалі да сьмерці, як і трэба — як сваю бабку. Я за гэта ім вельмі ўдзячны, проста няма слоў.

Калі я гэта гавару, мне й сумна й радасна, што жанчына, якая была сама ўдава, не пакінула бацькоў свайго мужа. Даглядала да сьмерці, пахавала. Калі я быў на Беларусі, дык адная дачка завезла на магілку маёй маці, другая паказала, дзе бацькава магілка. Бацькоў пахавалі ня разам, бо тыя магілкі, дзе бацька пахаваны, пазьней закрылі. Маці пахаваная ўжо каля Маладэчна. Цяпер і гэтыя магілкі закрылі... А ўся гэтая сямейная гісторыя дае веру ў дабрату людзей.

Л. Ю.: А чым канкрэтна займалася СБМ яшчэ да выезду ў Нямецчыну?

М. Г.: Выхаваньне моладзі ў нацыянальным духу. Праўда, паколькі гэта было ў часе вайны, то гэтая арганізацыя мела характар...

Л. Ю.: ...ваенізаваны?

М. Г.: Больш арганізаваны — уніформа, маршы...

Л. Ю.: ...сьпявалі свае беларускія песьні?

М. Г.: Абсалютна. Як я казаў, «І шырока, і далёка», «У гушчарах», «Ідуць жаўнеры» й маса іншых.

Л. Ю.: Былі лекцыі?

М. Г.: Так, чыталіся лекцыі. Штомесяц выходзіў «Вучэбны лісток», нават каляровы, калі я не памыляюся. У ім даваліся парады кіраўніцтву й акруговым, але больш—то раённым, у якім кірунку працаваць у даным мамэнце, якія тэмы распрацоўваць. Выкладалася літаратура, геаграфія. Для дзяўчат ладзіліся заняткі ручной працы. Для хлопцаў свае заняткі. Пашырэнне агульных ведаў, маральнае заахвочваньне супраць п'янства, курэння. Вельмі моцна разьвівалася сяброўства, што адчуваецца да сьгоння: сябры СБМ, якія апынуліся на Захадзе, — гэта ж падмурак усёй эміграцыі!

Л. Ю.: Аб гэтым у мяне таксама будзе пытаньне. Але якімі падручнікамі вы карысталіся, якія кнігі чыталі? Савецкія?

М. Г.: Не, савецкіх не выкарыстоўвалі. Стараліся перадрукоўваць з кніг, якія выходзілі ў Заходняй Беларусі: «Сымон—музыка», «Новая зямля», Купалавы вершы дарэвалюцыйнага пэрыяду, іншых паэтаў, якія ў тэй час пісалі. Падручнікі: «Геаграфія» А. Смоліча, «Беларусь учора і сяння» Язэпа Найдзюка. У гэтых кніжках гісторыя й усё іншае асьвятляецца зь беларускага погляду, а не з чужога. Гэта была самая галоўная мэта. І што асабліва цікава: моладзь 14—15—16 гадоў брала гэта як спрагнута.

Яны адчувалі: тое, што давалі ім за саветамі, было ня тое, ня праўда. Моладзь вельмі хутка разьбіраецца ў гэтым — раптоўна адкрываліся вочы ў масы.

Л. Ю.: Ці запрашалі вы каго-небудзь на лекцыі? Адамовіча, прыкладам? Віцьбіча?

М. Г.: Лекцыі чыталі ўсе дзеячы, каго толькі мог Міхась злавіць або нават змусіць, бо аўтарытэт ён там меў...

Л. Ю.: Лічыліся, так?

М. Г.: Лічыліся. Дык ён мог і прымусіць іх. Помню, лекцыю пра беларускую музыку чытаў нам Шчаглоў. Лекцыі чытаў і выкладаў Родзька.

Л. Ю.: А Родзька што чытаў?

М. Г.: Ён патрыятызм убіваў у галаву.

Л. Ю.: Палітінфармацыі, скажам...

М. Г.: Штось такое. Ён надзвычайна ўмеў гаварыць. Як ён прамаўляў, заўсёды цішыня — чуваць было, як муха ляціць.

Л. Ю.: Вітушка прыходзіў?

М. Г.: Не. У Менску адбываліся курсы для дзяўчат. Там яны на санітарак вучыліся, а пры тым ім таксама й выхаваньне давалі. Там была доктар Абрамава, з Латвіі прыяжджаў рэдактар Глыбінны (Сядура), Адамовіча я чуў пару разоў. У яго літаратура зьвязаная наўпрост з патрыятычнасьцю. Калі ён чытаў верш «Паўстань, народ» Купалы, моладзь плакала.

Л. Ю.: Інакш кажучы, усе гэтыя заслужоныя дзеячы лічыліся з СБМ? Яны не глядзелі на гэта, як на нешта дзіцячае?

М. Г.: Не, яны глядзелі на СБМ як на кузьню будучыні беларускага народу. Некаторыя так і называлі. А немцы да гэтага нічога ня мелі, лекцыяў не чыталі. Яны толькі глядзелі, каб там партызанкай

не займаліся. Абсалютна ўсё было ў беларускіх руках.

Л. Ю.: СБМ існаваў крыху больш за год. І Вы кажаце, што ў арганізацыі было 12—15 тысяч?

М. Г.: Гавораць, што 50 тысяч.

Л. Ю.: Частка загінула ў Сібіры, нехта схаваўся. А тыя, што з'ехалі на эміграцыю, — дзе яны? Чаму сябры СБМ тут не зарганізаваліся? Што зь імі сталася?

М. Г.: Сябры СБМ, якія трапілі сюды, былі ўжо ня дзеці, яшчэ на Беларусі ім было не па 14 гадоў, а па 18. Пакуль быў тут Чопчыц, то існавала вельмі добрая арганізацыя, хор. Мечыслаў Рачыцкі быў сакратаром у выдавецкім фондзе Згуртаваньня Беларусаў Канады, пакуль не памёр. Мікола Ганько й Арсень Монід яшчэ трапечуцца да сягоньня. У Вінніпэгу ёсьць Бурдзы, якія да сягоньня беларусы. Язэп Чорны быў актыўны, а цяпер зрабіўся Абломаў.

Л. Ю.: А ў Злучаных Штатах?

М. Г.: Запруднік, Кіпелі абое.

Л. Ю.: Але Вы пералічваеце адзінкі. Дык што, гэта кузьня ня выкавала?

М. Г.: Выкавала. Не забывайцеся, як супроць кузьні працавалі.

Л. Ю.: Гэтыя людзі фізычна загінулі?

М. Г.: Фізычна загінулі альбо схаваліся. Страх перада выдачай бальшавікам. Яны ўсе зашыліся й прапалі. Напрыклад, у Ангельшчыне. Наўмовіч, Жучка, «Дванаццатка», што была ў Лювэне — гэта ж усе сябры СБМ. Дасягненьнем Саюзу Моладзі было тое, што ўсё—такі ён пакінуў па сабе знак як на эміграцыі, так і на Бацькаўшчыне. У Польшчы, у Бэльгіі, у Францыі, у Ангельшчыне, ужо не гаворачы пра

- Штаты. А ў Аўстраліі! Вось хоць бы сябра мой, аднаклясьнік — Міхась Урынскі...
- Л. Ю.:** Але я ня памятаю, каб ва ўспамінах пісалі пра СБМ. Ці скажам так, калі чалавек хоча дасьледаваць гісторыю СБМ, то якімі крыніцамі, якімі матар'яламі ён можа карыстацца, да каго яму зьвярнуцца?
- М. Г.:** Толькі да тых сьведак, якія яшчэ засталіся. Я думаю, што ў Бібліятэцы Кангрэсу ЗША перахоўваюцца дакумэнты й нехта бачыў іх.
- Л. Ю.:** Перахаваныя кім?
- М. Г.:** *United States.*
- Л. Ю.:** А хто аддаў, чые яны?
- М. Г.:** Ня знаю. Там маюць, здаецца, «Жыве Беларусь» зь першага нумара.
- Л. Ю.:** А колькі было нумароў? Здаецца, 12?
- М. Г.:** У Нямеччыне выходзіў другі часапіс⁷. Там шмат рабіў Барановіч. Ён цяпер зусім бязьдзеіны, напалову спараліжаваны. А ў Нямеччыне ён быў кіраўніком Моладзі.
- Л. Ю.:** Пасьля Вашага брата?
- М. Г.:** Не, ён быў заступнік, але ў Нямеччыне, — штандаровы. Былі толькі два штандаровыя, Барановіч і Стэльмах.
- Л. Ю.:** А ў газэтах «Бацькаўшчына», «Беларус» Вы нічога ніколі не пісалі?
- М. Г.:** Я нічога не пісаў, толькі расказаў адной жанчыне, якая хацела напісаць.
- Л. Ю.:** Зь Беларусі?
- М. Г.:** Так. Але, шчыра сказаць... Не знайшла яна ў мяне даверу, што зробіць аб'ектыўна. Мне ліста перадалі. Калі б я сустракаў асабіста, дык больш давяраў бы.

⁷ «Малады змагар», рэдактар Г. Барановіч (заўв. рэд.).

Я ніколі ня бачыў, каб у Саюзе Моладзі што-небудзь рабілася для немцаў. Я чуў на свае вушы аднаго старэйшага беларускага дзеяча, які сабраў сярэдніх кіраўнікоў і казаў:

— Хлопцы, калі што ня так і нас захочуць немцы падабраць пад свае рукі — за вінтоўкі ды ў лес.

Л. Ю.: А хто гэта быў?

М. Г.: Адамовіч. Ён ужо памёр. Во якое было настаўленьне. Гэта публікаваць, можа, і ня трэба, з часам можна апублікаваць. Я сам быў там. Нас было прыблізна 70 хлопцаў, усім па 20 гадоў.

Л. Ю.: У лягеры ДП?

М. Г.: Здаецца, калі канчалася вайна, мой шэф пакінуў нас недалёка ад Зальцбургу працаваць на тартаку, выдаў нам пасьведкі, што мы рабочыя, а сам зьнік. Гэта было ў канцы красавіка 1945 г. Яшчэ ішла вайна, яшчэ не было развалу. А мы там пры эвакуацыі розных фашыстоўскіх устаноў і складаў трошкі прызапасіліся. Са мной былі два хлопцы з Ваўкоў (гэта вёска паміж Красным і Радашкавічамі), ім было па 18 год, такія баязьлівыя. Зайшлі мы ў адзін магазын, стаяць бітоны — чысты сьпірт. Што ў мяшкох? Сала копчанае, з рэбрамі. Кашуль цывільных! Штаны! Штаноў-то, праўда, мала. Але кашуль, бялізны! Я скруціў, пад ніз падсунуў усё. Нам гэта шофэр і выгрузіў каля барака. Гэта мне есьці месяцы на тры, бо адзежу я ў аўстрыякаў на хлеб мяняў. Пагаварыў з адным гаспадаром, таксама быў паранены дзесь на фронце, дык таксама не вайсковы. Ён кажа:

— Хочаш, давай, будзе ўсё — хлеб, масла.

Так пражылі месяц, потым амэрыканцы ўсіх забіралі, і нас — у лягер. Паколькі мы былі польскія грамадзяны, дык нас у польскі лягер. Я меў даку-

мэнты, але мусіў усяго пазбыцца: пад гарой аўстрыяцкай выкапаў яму й закапаў.

Л. Ю.: Тэарэтычна можна знайсці. Калі б паехалі...

М. Г.: Калі б паехаў... 50 гадоў мінула.

Л. Ю.: А як Вы з Салаўём пазнаёміліся?

М. Г.: У гэтым польскім лягеры хлопцы мае кажуць:

— Паедзем дадому!

А я ім:

— Чаго вы сьпяшыцеся?

— Да мамы, да таты...

Я там на хаду пазнаёміўся з украінскім настаўнікам, гадоў 35—40. Як я пачаў зь ім гаварыць, ён пазнаў, што я не паляк. Пытае:

— Ты адкуль?

— З Маладэчна.

— Знаю... То ты беларус?

Як пацьвердзіў, ён перайшоў на ўкраінскую:

— Я ўжо пачаў працаваць у амэрыканцаў. У магазыне складаю ўніформы.

У яго быў сябра старэйшы. Пазнаёмілі мяне зь сям'ёй: украінцы, мужык такі падбіты, а жонка яго даглядае. Дык я прынясу трохі ад амэрыканцаў з кухні хлеба, астаткі мяса, то яна за гэты кусок хлеба мне есці зробіць, адзежу памые.

Спачатку нас было ў лягеры чалавек 300. Перабралі, 120 чалавек пакінулі, астальных — мяцёлкай, а нас прыпісалі на працу. Аднаго разу, у нядзелю, я пайшоў у горад і пачуў царкоўны сьпеў. Спяваюць як на пачатку літургіі: «Благослави, душа моя, Господа». Спяваюць так, як у нас. Я чую і не магу знайсці: царквы няма. Я пахадзіў-пахадзіў, згубіў тэй сьпеў, усё прапала. Вярнуўся дадому, у лягер, у барак. Сяджу. Так сумна, такая адзінокасьць.

Дык прыйшоў да мяне тэй украінец, пытае:

— Чаго ты сумуеш?

Я расказаў яму пра здарэньне. А ён кажа:

— Там манастыр ёсьць.

А гэтыя ўкраінцы таксама праваслаўныя былі. Ён да сваіх. Сярод тыдня, ва аўторак ці ў сераду, прыходзіць ды расказвае:

— Гэта ж вашыя й ёсьць — у іншым украінскім лягеры. Там Беларускі Камітэт ёсьць.

Дык я, як субота прыйшла, ногі падмазаў і зайцам, проста каля ракі, праз увесь гэты Зальцбург на аднэй назе. Прыйшоў, гляджу: «Камітэт Украінцаў у Аўстрыі». А побач маленькімі літаркамі напісана: «Беларускі Камітэт у Аўстрыі». Іду: пакой, стол, сядзіць дзяўчына-прыгажуня, а прысеўшы на гэтым стале аднэй палавінкай, фліртуе зь ёю кучаравы чорненькі дзяцюк. Я падыходжу, яны перарвалі свае флірты. «Добры дзень».

Л. Ю.: Гэта Грыцукі былі?

М. Г.: Не Грыцукі, а Грыцук і Вольга Дуброўская. Кажу, што я шукаю. Адказваюць: усё тут, вось сакратарка. А старшынёй, здаецца, быў Дудзіцкі. Яна бярэ бляначку, каб упісваць мяне. Я называю сябе. А гэты дзяцюк пытае:

— Адкуль жа ж ты?

— З-пад Маладэчна.

— На хутары жывь?

Я ўжо на яго гляджу:

— Так.

Ён тады:

— Гаспадарка ў вас даволі вялікая была.

— Ну, гаспадарка, хутар.

— У вас была адна белая карова, а ўсе астатнія чорныя. Коні рыжыя, адзін бэльгійскі, вялікі.

Тады ён ўжо доўга не гуляў са мной:

— Маёр Грыцук. У 1938 г. я ў вас у 86-м палку адбываў зборы.

У нашай хаце бываў! Я раскажаў, што ў польскім лягеры жыву, хацелася б да сваіх бліжэй.

— Ну, — кажа, — ня ведаю, месца няма. Будзем глядзець, праз тыдзень наведайся.

А ён ужо ўлез, распараджаецца жыллём ва Ўкраінскім Камітэце. Беларусаў там болей было.

Яшчэ пазнаёмілі мяне зь сям'ёй Мерляковай жонкі. Там гэты Альбэрт прыйшоў, мы зь ім пазнаёміліся, і я пайшоў, шчасьлівы... За тыдзень ці два ён мне знайшоў кватэру.

А нашы зьбіраліся на літургію ў манастыры. Сьпявалі мацней, а сьвятар ціханька гаварыў. Таму, калі я першы раз пачуў сьпеў і, на тэй сьпеў пайшоўшы, не знайшоў царквы, бо перасталі сьпяваць, — я й згубіў, куды ісьці.

Я прыступіў адразу сьпяваць: я ж умеў чытаць па царкоўна-славянску.

Значыцца, знайшлі кватэру, прапісалі мяне. А я ўжо пайшоў жыць да амэрыканцаў у кашары. Мне трэба было толькі месца, каб лічылася, што я там прыпісаны, бо тады была УНРРА: калі ты выпісваеся зь лягеру, то траціш статус бежанца, а калі страціў статус, з табой маглі зрабіць, што хацелі. А калі ты ў лягеры, то, значыцца, цябе УНРРА бароніць. Дык я прапісаўся.

У кашарах я ў сяржантаў 42-й дывізіі дзеншчыком быў. Былі яны з рэзэрву. Між іншым, са штату Нью Ёрк. Плацілі мне добра: 200 аўстрыяцкіх шылінгаў на два тыдні, работы 5—6 гадзін. Я кватэру пачышчу, што трэба пазьбіраю, зраблю ў пральні й пайшоў у магазыны. У мяне сьпіс, што ім купляць есьці, а яны мелі прывілей жыць на кватэры й харчавац-

ца, як хацелі, бо ўсе добраахвотнікі, на афіцэрскіх пасадах. Толькі што ніхто зь іх не хацеў прыняць афіцэрскага званьня: баяліся, што пашлюць у Японію ці яшчэ кудысь. Аднак плацілі ім добра.

З суботы на нядзелю я там, перасплю, каб ня ехаць у кашары. Харчоў прынясу з сабой, цукру 5 фунтаў. Раз на месяц на 5 даляраў нам выдзялялі (даляраў у рукі не давалі) тавару: цыгарэты, можна бутэльку гарэлкі, чакаяду, цукерак, кансэрвы, пасту для зубоў... Усяго — шыла, мыла і цьвіка... Таксама й салдатам давалі й далярамі плацілі, а нам аўстрыяцкімі...

Пазнаёміўся я з Алесем Салаўём. І вось Грыцук і Алесь кажуць:

— Добра было б часапіс выдаваць.

Я адказваю:

— У чым справа? Граматныя, ты ж гісторык.

Разам сабяромся. Я прынясу бутэлекку каньяку, дый адразу й закусачкі. Сядзем тут. Цэлая гісторыя, у літаратурны вечар выліваецца: Алесь свае вершы чытае, Грыцук свае прыгоды расказвае (ён вельмі многа ведаў гэтых розных, Ясеніна, — такі памятливы быў; ня знаю, як гэта й паўтарыць, толькі й запомніў: «на рукаве сваём повешуць»).

Л. Ю.: А Дудзіцкі не чытаў?

М. Г.: Дудзіцкі трымаўся як бы збоку, час ад часу бываў, але вельмі рэдка. Ну, дык вырашылі выдаваць часапіс⁸. Я гавару:

— Трэба знайсці паперу, знайсці матрыцы, машынку.

Давай шукаць. Усё сабралі. Як гэта робіцца? Я кажу, што пакажу. У Менску якраз гэта была адна з маіх функцыяў — друкаваць рататарныя выданьні.

⁸ Тут ідзеца пра выданьне «Пагоня: Зь беларускага жыцця» (заўв. рэда.).

Л. Ю.: Друкавалі?

М. Г.: Так, круціў — гэтыя лісткі, цыркуляры. 500, 1000 штук. Брат казаў — я рабіў, часамі паказваў (там такая Гертруда сядзела, яна нават чытаць-пісаць ня ўмела, але выдавала важную пані — немка!), а што немцы не павінны былі бачыць — хаваў: ніхто ж мяне не кантраляваў. Прыйду, накручу, сабяру, зрабіў сваё, падзякую — і пайшоў. Гэта там, у камісарыяце...

Ну, дык кажу: «Я ўмею». Вольга Дуброўская ўмее пісаць на машынцы. Добра... Машынку нейкую дасталі, 1923 году, мая аднагодка. Ляп, ляп, ляп! Але нічога... Набілі матрыцы, першы нумар, напісалі, фарбы трэба было набіваць рукой. Колькі там экзэмпляраў трэба было? Мабыць, 200: людзей многа было. 4 старонкі, папера благая, фарба адразу расплываецца, а як замнога, дык распаўзаецца. Усе такія задаволеныя: маем пісьменьнікаў і нават друкара маем! А мяне Алесь Салавей ахрысьціў: Вэрцік Посік. А Вэрцік Посік — гэта герой якогасьці апавяданьня, які таксама рабіў у друкарні й, што б ні рабіў, у яго ўсё размазвалася. Ё праўда, гэтыя матрыцы былі такія благія, што разлазіліся. Трэба 200 надрукаваць, да 180 зь іх нафарбаваць, а 20 астатніх так далікатненька, каб гэтыя матрыцы не падзёрліся. Халера! Гэта ня тое што на рататары круціць, а на плоска, так, як Францішак Скарына рабіў. Ё пачалі гэтак выдаваць. Ня помню, колькі нумароў выдалі. Пакуль я быў — гэта 1946—47 гады — мы й выдавалі. Прыеду на суботу, адмахаю, а яны ўжо пісалі. Грыцук пісаў.

Л. Ю.: А што ён пісаў?

М. Г.: Усё гістарычнае...

Л. Ю.: Нарысы?

М. Г.: Так, пра Рагвалода, пра Альгерда, пра Рагнеду, пра Эўфрасіньню Полацкую. У яго заўсёды было, бо ён гісторык.

Л. Ю.: Вы збольшага ведаеце ягоную біяграфію?

М. Г.: Што я магу сказаць? Грыцук нарадзіўся ў жніўні 1911 г., паходзіў з шляхоцкай беларускай сям'і ці з багатых мужыкоў — цяжка сказаць⁹. Праваслаўнага роду. Яму было цяжка вучыцца. Бацька меў вялікі кусок зямлі ў Белавескай пушчы й млын. Гэта штось надзвычайнае было: ён мог вучыць дзяцей. Услед за Алесем і малодшыя сёстры паканчалі сярэдняю школу. Гэта было вялікае дасягненне, бо за вучобу трэба было плаціць грошы. Ён пасля сканчэння пачатковай школы пайшоў у настаўніцкую сэмінарыю. І скончыў, працаваў настаўнікам, а ў міжчасе скончыў курс гісторыі ў Варшаўскім Унівэрсытэце. Адслужыў войска, быў прапаршчык, намінацыі на афіцэра яму не далі. Калі пачалася вайна, яго забралі ў войска, быў паручнікам, браў удзел у абароне Варшавы, паранілі.

Л. Ю.: Пра малодшага брата Грыцука, Міколу...

М. Г.: Ага, Міколка дзесь там патрапіў зарганізаваць батальён.

Л. Ю.: Дзе? У Беларусі?

М. Г.: У Беластоку. І тады шаля вагаў перахілілася на беларускі бок. Там у Белавескай пушчы дзейнічала савецкая партызанка, АК. І тады немцы пабачылі, што яны зрабілі стаўку на польскіх даносчыкаў — зацятых ворагаў немцаў, ну, і Грыцук выкарыстаў гэта. Проста супраціў, зброяная сіла беларуская стала ў абароне. Адзін з гэтых удзельнікаў — Міхась Беямук.

⁹ Па іншых звестках (Białoruskie Zeszyty Historyczne (Białystok). 2000. # 13), А. Грыцук нарадзіўся 3 ліпеня 1910 г. у сялянскай сям'і.

Л. Ю.: На чым баку ён быў?

М. Г.: Ён быў у батальёне гэтага Грыцука. Алесь Грыцук знаў пра Белямука. Так, ён браў там удзел. І ня тое што са зброяй, а нават і зь цяжкой зброяй, зь цяжкімі кулямётамі — з усім. Ён, здаецца, афіцэрам таксама быў. Калі хлопцы сканчалі вышэйшую асьвету, то аўтаматычна за Польшчаю давалі па-ручніка. А немцы далі яму капітана.

Л. Ю.: А гэты Мікола зараз жыве?

М. Г.: Не, ён загінуў.

Л. Ю.: Калі?

М. Г.: Падчас вайны. Мо ў якой бамбёжцы? Грыцук ведаў, што ён загінуў. Ці яго хто забіў?..

Л. Ю.: З палякаў?

М. Г.: Так, штось такое. Ён загінуў, але зрабіў там надзвычайнае, баронячы беларушчыну, баронячы якраз беларускі актыў ад польскай і савецкай партызанкі, якія вельмі моцна стараліся вынішчыць беларускае.

Л. Ю.: А Грыцук—старэйшы займаўся толькі гістарычнымі пытаньнямі?

М. Г.: Не, ён школьніцтва вёў, тады ж і зрабілі ўсё школьніцтва беларускім. Польская мова была толькі ў польскіх школах. Дзе не было нармальна, дык прыходзіў узвод ці звяз і наводзіў парадак. Расказваў такія гісторыі... Дзесьці запісаныя ўспаміны...

Л. Ю.: А дзе яны?

М. Г.: У жонкі... У яго ж кніжка, я дайду да гэтага... Ён стаў асьветным афіцэрам у БКА ці ў беларускай дывізіі. Ён так скончыў вайну асьветным афіцэрам — у рангу капітана, здаецца. Ён быў адным з палітыкаў, якія мелі палітычную гнуткасыць, выхаваньне, амаль што як Абрамчык. Заўсёды ў яго была якась магчымасьць кампрамісу. Нехта казаў, што ён

бесхрыбетны, але ён ня быў бесхрыбетнікам. Ён быў цвёрды нацыянальны бээнэравец — яшчэ зь Беластоку. Ён і Васіль Тамашчык (епіскап Васіль) падпольна працавалі ў БНР і ў Беларускай Незалежніцкай Партыі былі; калі б немцы раскрылі, то пастралілі б к чорту.

Л. Ю.: І Грыцук таксама?

М. Г.: Пэўне, што й гэты Міколка!..

Л. Ю.: І Грыцук з Зальцбургу пераехаў адразу ў Канаду?

М. Г.: Ён у Зальцбургу быў душой усёй нашай групы. Ня толькі групы. Адзін лягер, другі, трэці... Усюды былі беларусы. Як што, да каго беглі? Да Грыцука. Ён умеў і з тымі ўкраінцамі, з начальствам. Таго ў шахматы абыграе, таму прайграе. Пазнаёміўся з шэфам УНРРА; тэй быў польскага паходжаньня, лагойскі паручнік. Як стане Грыцук яму пушкі заліваць, як Варшаву бралі, тое-сёе, то — прасі, што хочаш. Каму трэба кватэру на сям'ю ці каго прапісаць... Ён заўсёды вясёлы, з усмешкай, папяроску курыць, сабе на плячо попелам... А як у добрым настроі, ну дык Ясеніна пачынае:

*А Русь всё также будет жить,
Плясать и плакать у забора.*

Ужо там мы зь ім на кватэры жылі... Усё, чаго я набраўся — ці пісаць, ці з гісторыі, ці беларускасьці — усё ад Грыцука.

Л. Ю.: Калі ён памёр?

М. Г.: Яму было няпоўных 65 гадоў. Не дажыў да пэнсіі.

Л. Ю.: А Вы казалі пра кнігу, якую ён напісаў.

М. Г.: Як трэба было разьяжджацца, гэтыя хлопцы паехалі ўсе ў Англію на шахты, далей ад бальшавікоў. Яны ж усе вайсковыя былі. Дакумэнты ім па-

рабілі, але ўсё роўна, як казаў Сьцяпан (ён быў такі спакойны чалавек):

— Лягу спаць, а чорт вусаты сьніцца. Трэба чым далей.

На пачатку 1946 г., як толькі сталі запісваць на эміграцыю, яны ўсе, чалавек 40, запісаліся. Пару не запісаліся, працавалі на амэрыканцаў. Дык Грыцук у 1947 г. ужо быў у Канадзе. Пайшоў працаваць у лесе на кантракт. Письменны чалавек, а стаў забойшчыкам. Штампляваў дошкі. Пасьля прыехаў у Таронта. Тут якіясь работы браў, пасьля паступіў вучыцца на радыётэхніка, скончыў курс і працаваў доўгі час інспэктарам тэлевізійных апаратаў. Грамадзкай працай займаўся вельмі шчыра — увесь свой вольны час, пісаў у газэтах. Але задумаў зьмяніць працу; паехаў у Атаву й стаў магістрам бібліятэчных навук, напісаў працу, абараніў і потым працаваў у некалькіх публічных месцах, пакуль ня ўладзіўся ва ўнівэрсытэце ў Кінгстане.

Л. Ю.: Там, дзе Янка Садоўскі працаваў?

М. Г.: Так. Ён хацеў зрабіць дактарат. Страшэнна любіў Багдановіча, напісаў працу пра яго. Толькі абараніць ужо не пасьпеў.

Л. Ю.: Вы пра гэтую кнігу казалі?

М. Г.: Так. Я ня знаю, дзе яна захоўваецца. Думаю, што жонка ягоная мае яшчэ. Можа, яна копію пераслала... Хацеў хтосьці яе выдаць. Праца зробленая; можа, яна патрабуе рэдагаваньня, бо Грыцук праз усё сваё жыцьцё не пазбыўся роднага падляскага дыялекту. У яго прабівалася заўсёды. Зь яго сьмяяліся:

— Ты ж, Грыцук, ня ўмееш гаварыць па-беларуску.

— Як белавескі зубар, — адказвае, — можа гаварыць па-беларуску?

Л. Ю.: Вы казалі пра Дудзіцкага, пра нейкую гісторыю, што зь ім здарылася. Ё наагул, якое ўражаньне ў Вас засталася? Бо я чуў рознае...

М. Г.: Дудзіцкі, я знаю яго толькі з Аўстрыі, раней не спатыкаў. Потым паехаў у Вэнэсуэлю, бо прыбояўся, што бальшавікі кокнуць. Падаўся як далей. Чаму ён трымаўся далей ад нас? У яго з гэтымі хлопцамі выйшла якоесь непаразуменьне зь фінансавага боку. А было гэта так.

Спачатку хадзілі нямецкія грошы, потым увялі аўстрыяцкія. Пасьля вайны была інфляцыя, спэкуляцыя, і людзі мелі шмат грошай. Ё вась аднаго прыгожага дня ў канцы 1946 ці ў 1947-м абвесьцілі, што грошы гэтыя прапалі, уводзяцца новыя грошы. Кожны мае права вымяняць столькі й столькі грошай і атрымаць 60 шылінгаў (раўнаважна 6 далярам). Мы працавалі, месяц ці два нам не плацілі — тры выплаты, кажучь: «Ня маем грошай». Аказалася, амэрыканцы ведалі пра будучую вымену, то не хацелі нам даць старымі — хацелі адразу даць новымі. Яны пасля нам як сваім работнікам адалі ўсё. Тыя, хто працаваў, меў права больш вымяняць грошай. А тым, хто меў грошы, але ня ўмеў даказаць, адкуль тыя грошы ўзяліся, — ім не выменьвалі. Але Дудзіцкі якімсьці цудам пазьбіраў у хлопцаў грошы, — а тыя мелі шмат, бо таксама працавалі пры амэрыканцах, спэкулявалі трохі, — але потым сказаў, што ня можа вымяняць...

Я ня быў пры гэтым, бо мне не было патрэбы: я нават пару хлопцам выменяў свае. Я распускаў, многа грошай меў. Зьбіраць багацтва?.. Добра, што вайну перажыў. А некаторыя багацелі... Дык я пры гэтым ані не пацярпеў. Але гэтыя хлопцы далі яму тыя грошы, а ён ім не аддаў... Я пра гэта нічога ня

ведаў. Неяк сядзелі, быў такі сяброўскі вечар, і Алесь Салавей чытаў верш; толькі запомніліся два радкі:

*Цябе накорміць жаба цыцкай,
Пантэра хіжая — Дудзіцкі.*

Я кажу:

— Алесь, што такое, што ты так востра на Дудзіцкага?

Ён мне й раскажаў.

Л. Ю.: Вы чулі, як Дудзіцкі чытаў вершы?

М. Г.: Чуў, але цяпер ня помню. Я ягонымі вершамі не захапляўся, ня мог прыраўняць ягонай творчасці да Алеся Салаўя. Я Салаўя так любіў, як Багдановіча.

Л. Ю.: Ну, і любілі Салаўя больш як чалавека, былі зь ім блізкія.

М. Г.: Не, я яго любіў як паэта. Ён жанаты чалавек, вельмі добры сябра, але вельмі капрызны.

Л. Ю.: У мяне было ўражаньне, што ён крыху нэрвы, нават гістэрычны... Лёгка кідаецца ў распач.

М. Г.: Так, так. Я ацэньваю творчасць чалавека: калі добра, то ня трэба разьбірацца, быць вялікім філёзафам, закончыць 7 унівэрсытэтаў, сесьці й дагадацца, што там за думка ў яго. Калі ты думку адразу пачуў і зразумеў, калі табе прыйшло да душы — вось гэта ёсьць твор. А так дагадацца, што ён думаў, калі пісаў... Прабач, можа, я й невук у гэтым, але казалі — тыя, хто якраз гэтым займаўся, — што я вельмі добра разумею паэзію. Што мае ацэнкі заўсёды былі вельмі трапныя.

Л. Ю.: Што Вам яшчэ запомілася ў Салаўя? Якім ён быў?

М. Г.: Ён быў *moody*. Як гэта па-нашаму?

Л. Ю.: Вельмі залежны ад настрою...

М. Г.: Так. Калі ў яго быў настрой, калі ён разыходзіўся, зь яго лілося. Сапраўды, селі, узялі чарку, нехта сказаў два словы, а ён бярэ кусок паперы — і вось на хаду ўсё гатова. Пасьля ён яго апрацуе, а ўсё вылілася адразу. Я бачыў, гэта ў мяне на вачах рабілася. Вось гляджу зборнік і ведаю, што калі напісана. Прынясу я каньячку бутэлечку маленькую й да вячэры таго-другога, жонка ягоная зробіць перакусіць. А яны вельмі бедненька жылі, ён не зарабляў — няздарны чалавек. Сам прызнаваў, што:

*Дзівак паэта, ну й гзівак,
хацеў насыціцца ён вершам!
Пісаў, пісаў, цяпер — жабрак,
сярод галодных — самы першы.*

*Чаму, навошта, для каго
глуміў паперу, чэрняй мазаў?*

...

*О муза, слаўная багіня,
няўжо такі жыцьця закон?*

Л. Ю.: А ў іх былі добрыя дачыненні з жонкаю?

М. Г.: Так. Але ж *тооду*: сварыўся зь ёю, як прыйдзе галодны... Ён працаваў вартавым, ці штось такога.

— Жонка, есьці давай!

— Я ж чакала, пакуль ты прыйдзеш.

— Есьці хачу! — крычыць на ўсю хату. А другі раз прыйдзе з усьмешачкай.

Я яго брыў: ня мог пабрыцца сам. Знаеце, у яго вусікі, а я яго прыгожанька пабрыю, дык ён ужо такі ўдзячны... Такое вось прыватнае жыцьцё. Вельмі цешыўся, калі сын у іх нарадзіўся, — вершы напісаў.

Знаёмства з гэтакімі людзьмі адбіваецца на ўсё жыцьцё. Так што ведаючы ягоныя адносіны, паводзіны, дык гэта ўсё складаецца... У тэй час мне было цяжэй, разумеце, я быў малады, а цяпер я на 100%

разумею яго мо больш, чым хто другі. Чалавек, які правёў на тэй сьвет бацькоў, васьмёра дзяцей...

Л. Ю.: Ён фактычна цягнуў ваш часапіс?

М. Г.: Ня толькі ён, там былі й другія. Ён толькі ўсіх падганяў. У яго было так, што калі мае выйсьці ў нядзелю, дык у сераду маюць быць матар'ялы, у чацьвер мае быць надрукавана, у суботу мае быць адбітак, а ў нядзелю ў царкве — каб раздаць.

Л. Ю.: Расхоплівалі часапіс?

М. Г.: Колькі выдавалі, усе разыходзіліся.

Л. Ю.: А як Грыцук падпісваўся?

М. Г.: Здаецца, што Грыцук. Алесь вершы свае пісаў, і Грыцук пісаў штось таксама.

Л. Ю.: Вы нічога не пісалі?

М. Г.: Я не пісаў. Я быў Вэрцік Посік.

Л. Ю.: А што потым было?

М. Г.: Як я паехаў, дык часапіс спыніўся. Дык і ўсе паехалі, засталіся пару чалавек. Каму выдаваць? Грыцук паехаў у 1947 г., хлопцы выехалі ў 1946 г. у Ангельшчыну, у шахты, некаторыя ў Бэльгію паехалі. Яцэвіч выехаў у Штаты. Мерлякова жонка зь дзіцем выехалі ў Аргентыну, у Вэнэсуэлю — Дудзіцкі, Чалоўскі (старшыня гораду Маладэчна; ён фінансаваў нам, калі трэба было: золата ў яго было... чорт яго знае, адкуль).

Алесь Салавей не хацеў пакінуць жонкі й паехаць разам са мной, скажам, на фарму, а пасья жонку забраць. Многія паехалі й пасья сем'і забралі за 6 месяцаў, за год. Мой кузэн прыехаў сам, а жонка й чацьвёра дзяцей прыехалі за 6 месяцаў.

Л. Ю.: Ну, можа баяўся, што жонка не чакала б яго ці ня ехала б за ім?

М. Г.: Не, я ня думаю, што так было б. Ён мог свабодна паехаць са мной, як я ехаў на фарму. Я б яму

дапамог запісацца ў амэрыканцаў. Там было цяжка запісацца, бо былі тысячы, 100 тысяч ці больш адных толькі адзінокіх хлопцаў. Гэта ж цэлая ўкраінская армія сядзела. 70 тысяч! Хлопцы ўсе па 18—20, да 30—ці. А Канада не дурная, 200 тысяч сабе прыбрала адным махам.

Л. Ю.: У якім годзе Вы ў Канаду прыехалі?

М. Г.: У 1948—м.

Л. Ю.: Адразу ў Таронта?

М. Г.: Не, на фарму — 35 міль на захад ад Таронта, пры вялікім каталіцкім кляштары. Цяжка было працаваць. Вельмі мала плацілі, але добра было: добра есці давалі, чыста.

Я прыехаў на фарму 30 чэрвеня ці 1 ліпеня — цяпер ужо ня памятаю, знаю, што было сьвята. На другі дзень пайшоў даць кароў, усе — колькі там было, гной кідаць і буракі палоць... Каровы нічога, спакойныя такія, вялікія, чорныя. Даіў машынамі. 30 кароў. Каб мець столькі малака, колькі з тых 30—ці, нашых каровак трэба было б 60 штук. 40 фунтаў малака адна дае! Гэта прыблізна 20 літраў: з 30 кароў — 600 літраў малака. Столькі надаць, і ў раніцу, і ў вечар. А некаторых прыходзілася яшчэ й удзень даць, бо не маглі вынасіць столькі малака. У кляштары вучыліся 240 дзяўчат. Усё гэта для іх было.

Л. Ю.: Гэта жаночы кляштар быў?

М. Г.: Так, там дзяўчаткі вучыліся з усяго сьвету: з Аргентыны, Бразыліі, Мэксыкі, Штатаў, Канады...

Л. Ю.: Чаму ж яны самі не даілі?

М. Г.: Ну, дзяўчаты з 7 гадоў і да 18. Ём даць? Яны ж плацілі грошы — панскія ж дзеці. Манашкі ня ўмелі даць кароў. Яны курэй даглядалі, сьвіней; 100 сьвіней мелі.

Л. Ю.: Але як туды мужчын пускалі працаваць?

М. Г.: А што? Воўк ніколі ня душыць авечак свайго гаспадара... Там я адпрацаваў і пераехаў сюды, у Таронта... Я прыяжджаў туды потым, пабыў нейкі час. З прыгожай дзяўчынай прыехаў на машыне. Паглядзелі, кажуць: «О, ты добра нарабіўся». Я тады ўжо быў брыгадзірам, здаецца. Меў бел-чырвона-белае аўта.

Л. Ю.: Праўда? Знарок куплялі?

М. Г.: Папалася. Паглядзеў — бел-чырвона-белы, старгаваўся...

А Алесь Салавей... Можна, ён на сябе злосьць меў, бо ў тэй час мог паехаць. Ён жа ня быў зломак ужо такі. Ён рабіў бы на ферме, не даў бы кароў, дык палоў бы буракі, чысьціў бы хлеб. Прыехаў бы сюды й жыў бы як чалавек. А чорт яго ў тую Аўстралію папёр... У тэй час многа нашых прыехала. Ня тым турам. Тады бралі адзіночак, нас 500 чалавек прыехала. Але наступным турам ужо ехалі маладыя мужчыны, якія мелі сем'і. Канада брала сем'і, бо вельмі карысныя, зь дзецьмі.

Пазнаёміўшыся з Алесем Салаўём, я па-новаму адкрыў для сябе беларускую літаратуру й асабліва паэзію. Я зразумеў прыгажосьць паэзіі, прыгажосьць слова, калі яно напісанае майстрам, таленавітым майстрам. Гады, якія мы правялі разам з Алесем Салаўём, былі для яго найбольш плённыя, творчыя. Якраз у Зальцбургу, калі мы былі разам, у яго на тыдзень па два-тры вершы выходзілі, не было дня бязь верша. Пісаў ён на розныя тэмы. Ён ўжываў розныя формы. Ён шукаў падыходу, каб больш узбагаціць беларускую літаратуру, беларускую паэзію. Ён любіў роднага слова, слова, якое было зразумелае: ніколі не ўжываў наватвораў. Але ён ад-

шукваў, бо добра, вельмі добра ведаў мову. Я дзіўлюся, што малады чалавек ягоных гадоў вынес з гэтай Лагойшчыны такую прыгожую беларускую мову. Мы разам праводзілі вечары, гаварылі пра паэзію, чыталі вершы яго й іншых. Ён выкарыстоўваў маё вуха для крытыкі, каб пачуць, як звычайны чытач, што разумее паэзію, мог даць яму шчырую ацэнку. Ён страшэнна не любіў крывадушнікаў. Калі хто яму гаварыў няпраўду, ён адчуваў гэта й не хацеў больш мець справы з гэтым чалавекам.

— Скажы мне праўду. Няпраўды не люблю. Я хлусьні гэтай наслухаўся досыць.

У яго засталася вера, што праўда дасьць свабоду нашаму народу; ён гэта ня толькі ў свае творы ўкладаў — ён так і думаў, у яго гэта было ў душы. Можна адыхаваньня, ад бацькоў ён захапіў з Бацькаўшчыны, што трэба быць справядлівым, трэба гаварыць і пісаць праўду. І калі ён пісаў на каго эпіграму, ён адчуваў: ці хто яго пакрыўдзіў, ці жыцьцё скрыўдзіла. Ён, можа, цяжка разумеў абставіны. Для яго няясная была граніца паміж абставінамі й ягоным хаценьнямі, жаданьнямі.

Яшчэ раз паўтару, і ў зальцбурскі пэрыяд ён пісаў на розныя тэмы. Пра мінуўшчыну. «Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі». У зборніку¹⁰ ёсьць, напэўна? Альбо пра дзень 25 Сакавіка, пра арышты — «Смутлівая маці»: узялі сына, адарвалі ад маці, яна ходзіць, шукае сына. Былі й такія бунтаўнічыя. Скажам, ён выказвае сваё абурэньне з адыходу немцаў з нашымі людзьмі ў Нямецчыну — «Fröhliche Weihnachten»¹¹. Ён бачыў гэта, ён вельмі шырака бачыў.

¹⁰ Алесь Салавей. Нятускная краса: Збор твораў. Нью Ёрк—Мэльбурн, 1982.

¹¹ Вяселья Каляды (нямецк.)

Ї не сказаць, што гэта было пісаньне — гэта была творчасць. Калі яму прыйшла думка, натхненне, ён у тым месцы пісаў, запісваў менш-больш, а потым гладзіў, шукаў словы, якія надавалі калярыт гэтаму вершу ці паэме. Думаю, што па таленце — ён быў зь першых, хаця пісаў вельмі каратка й напісаў няшмат, бо пазьней, у Аўстраліі, ня меў натхнення — яго натхненне засталася ў Эўропе. Нічога дзіўнага: ён зьехаў далёка ад Бацькаўшчыны.

У Аўстрыі ён адчуваў, што Беларусь блізка, бо нас ад яе аддзяляюць толькі горы й, як ён казаў, сволач бальшавіцкая. Ён казаў:

— Я не здзіўлюся, што калі мы разьедземся, мы згубімся.

Ён не згубіўся, бо браў удзел у беларускіх справах, але для яго гэтага было мала. Клопат аб сям'і адымаў у яго многа сілаў. Калі ён працаваў дзесьці й прыходзіла натхненне, ён ня мог сесці й запісаць. Як ён працаваў вартаўніком, паліцыянтам у лягеры, дык выняў паперку ды запісаў — ніхто ж яму не перашкаджаў. Калі ён хадзіў паміж хатамі, баракамі — нішто яму не перашкаджала. А перад тым ён зусім не працаваў, дык меў часу. Выйдзе на рэчку (у Зальцбургу даволі вялікая рака — Зальцак) — ды верш прыносіць.

Я ня крытык, а проста аматар паэзіі, і таму ў мяне ацэнка мая асабістая, — дык яго талент, я думаю, ня меншы, як у Максіма Багдановіча. Тэй памёр раней, гэты жыў, але як літаратар, як паэт ён памёр недзе ў 1953 г. Там, у Аўстраліі, ён напісаў пару вершаў, я іх чытаў, але гэта ня тое, што пісаў Алесь Салавей у 1945, 1946 або ў 1947 г.:

*Плыве вадаплаў і плыве
ад сьмерці да сьмерці у госьці.
Пагібель маёй галаве
прарочыць бязьлітасна хтосьці.*

Гэта ён бачыў, што паплыў Балтыйскім морам... Самыя жыцьцёвыя тэмы ён здабываў ад сэрца, ад душы. Тэй час быў для мяне вельмі цікавы. Дудзіцкі, можа, пісаў, але я ня чуў, каб ён сеў і вось так прыгожа прадэклямаваў свой верш. Алесь Салавей умеў дэклямаваць. Ён быў ня толькі пісьменьнік ці паэт, але й дэкляматар. Калі ён чытаў верш, то ён гаварыў табе, і ты ўспрымаў словы як напісанья спэцыяльна да цябе. І хто слухаў, кожны так успрымаў. Хто дэклямуе громкім голасам, як крычыць, а ён ціха... Я, між іншым, пераняў ягоны спосаб чытаньня вершаў.

Вось я Гілевіча люблю, у яго вельмі прыгожыя вершы: чытаю й разумею яго. Я яго бачыў пару разоў; дастаў кніжачку ад яго, нехта пераслаў.

Каб разумець паэзію, у маім паняцці, трэба ўмець яе чытаць, трэба навучыцца чытаць, бо калі чытаць як бронзу, яна тады нічога не гаворыць. Яна мае свой калярыт гукавы разам із слоўным. Тады яна сапраўды адлюстроўвае думку, імкненьне паэта...

Л. Ю.: Ці можна сказаць, што пачатак беларускага жыцьця ў Таронта — гэта пачатак беларускага жыцьця ў Канадзе наагул? Ці хто ўжо пачаў, прыкладам, са старэйшай эміграцыі?

М. Г.: Гэта вельмі цікавы пэрыяд. Былі старыя беларусы — былыя грамадоўцы, якія ў часе Другой Сусьветнай вайны поўнасьцю скамунізаваліся. Ёх бальшавікі падабралі пад сабе на 100%, выдавалі веснік, проста копія «Праўды», па-расейску. Арганізацыя называлася «Объединение русских ка-

надцев». Яны мелі дом, залю, там, брат, партрэты Леніна, Сталіна, Карла Маркса, Энгельса ды ўсё іншае, усякая шваль, чырвоны сыцяг вісеў. Ну там нашы пайшлі, паглядзелі, пасварыліся зь імі — усё было.

Трэба сказаць, што нацыянальная арганізацыя пачалася 21 лістапада 1948 г., да таго часу нацыянальнай арганізацыі не было. Закладальнікам, душой арганізацыі ў Канадзе быў спадар Кастусь Акула. У першую, часовую ўправу, выбраную ў 1948 г., на арганізацыйным сходзе, дзе было 16 ці 18 чалавек, выбралі: Акула — старшыня, Пашкевіч — сакратар, Пітушка — скарбнік, Аранскі — заступнік старшыні, яшчэ нехта пяты. У 1949 г., вясной, адбыўся першы зьезд. Я яшчэ працаваў на ферме, прыехаў на зьезд. Ё старшынёй выбралі, калі не памыляюся, Грыцука. Я ва ўправу яшчэ не ўвайшоў, бо тут ня жыў. Але восеньню 1949 г. залажылі выдавецкі фонд, каб з рататарнага «Беларускага эмігранта» перайсьці на друк. Ё складаліся, плацілі; забавязаліся, мусіць, чалавек 10 ці 15, пэўныя стаўкі: скажам, 10 даляраў на месяц. Гэтага хапала, каб выдрукаваць, усё рабілі самі, бо я ўжо трохі быў спэцыяліст. Супрацоўнічалі ў тэй час добра, не сварыліся. Калі былі якія спрэчкі, Грыцук патрапляў справу неяк улагодзіць, пераканаць умеў.

Л. Ю.: З таго часу ніякіх кантактаў з гэтымі самымі грамадоўцамі не было?

М. Г.: Не, яны былі ў нас на зьездзе, паслухалі, потым напісалі, што фашысты прыехалі.

Л. Ю.: Ё ніяк не дапамагалі, ніхто зь іх?

М. Г.: У-у, не. Што з намі — яны тут з украінцамі завязаліся, выганялі тых з парку. А потым украінцаў як наехала, дык акружылі іх у парку, як далі па

рэбрах, дык яны ня зналі, ці заставацца ў Таронта, ці ўцякаць. Сур'ёзна. Паліцыя палавіла, арыштавала, кажуць: «Слухайце, хлопцы, каб толькі рукой, каб не ўжывалі ніякай зброі».

Л. Ю.: Значыць, паліцыя была на вашым баку?

М. Г.: 100%. «Добра, кажуць, што камунякам далі. Яшчэ б калі раз». Гэта ў Трыніты Парку было. Я там у тэй дзень ня быў. А то таксама каму—небудзь аплявуху трапнуў бы, бо я іх, халера, не любіў.

Л. Ю.: Але як людзі адыходзілі, дык і арганізацыя іхная адышла?

М. Г.: Яна ёсць, мусіць. Можа там і засталася пару чалавек, а можа й новыя прыехалі... Я перастаў цікавіцца. Калі б яны маглі, яны б усіх нас выслалі назад, злавлі бы і аддалі бальшавіком. Так ненавідзелі... Як мы прыехалі, дык яны мелі дэпутата—камуніста. Потым зазналі, што гэта шпіён. Пасадзілі, здаецца, яго, у 1949 г. У савецкай амбасадзе такі Краўчанка быў, коды пісаў. Ён і высыпаў усю шпіёнскую сетку ў Канадзе й Амэрыцы, усе коды перадаў.

Л. Ю.: То вернемся да вашай арганізацыі.

М. Г.: Наша арганізацыя пачала вельмі скромненька, але стала прыяжджаць больш людзей, найбольш беларусы з польскай арміі Андэrsa.

Л. Ю.: Чамусьці яны з Англіі ў Канаду прыехалі...

М. Г.: Некаторыя проста з Італіі. Іх Канада ўсіх забрала. Некаторыя, Пітушка, Пашкевіч, прыехалі ў 1946 г., Акула — у 1947-м. Тыя, што з Італіі, скарэй прыехалі, а тыя, што з Англіі, год ці паўгода пазьней. Былі сьведамыя беларусы старога пакою. Пітушка, першы скарбнік, — гэта беларускі грамадовец, быў заангажаваны ў грамадзкую працу яшчэ ў Заходняй Беларусі. Як прыйшлі бальшавікі, дык

Пітушку за каўнер — і ў Сібір. І такіх многа было. А некаторыя з польскага войска ў палон папалі. Тых, што ў Катынь не завезьлі, а далі па 5 ці болей гадоў, за пераход граніцы, ці за што. Ёх зрабілі беларусамі, хаця яны й не былі сьведамымі. А ў польскім войску ізноў дыскрымінацыя, яны гэта адчувалі. Такі Пракопчык быў, іншыя; усе, што з польскага войска, старэйшыя: з 1916-га, з 1914-га, з 1912-га — усе былыя польскія жаўнеры з 5-й крэсовай дывізіі. Ёх пад Монтэ-Касына...

Л. Ю.: Гэта тое славутае Монтэ-Касына...

М. Г.: Так. Пасьля пачалі прыяжджаць зь Нямеччыны й далучацца да арганізацыі. І ўсё ішло вельмі добра, царква зарганізавалася, айцец Міхаіл Мігай... Быў першы сход, каб вызначыцца з прыналежнасьцю — да якога епіскапату ці якой юрысдыкцыі. Тады пачаўся першы разьдзел паміж царкоўнікамі. Матушка прыйшла з сынамі, айца Міхаіла ўзялі за рукі й вывелі са сходу, казалі:

— Нікогда автокефалию мы не позволим!

Пайшлі да беларускай зарубежнай царквы, але скоро адтуль выпісаліся. Празь некалькі гадоў пайшлі ўжо да экзархату. Гэта ўжо не Мігай. Мігая выгналі, і ён паехаў у Чыкага, а пасьля вярнуўся к нам, але ўжо ня мог стаяць, і хутка як перастаў служыць, памёр. Паколькі ў яго былі дзеці, яны яго забралі й пахавалі як цывільнага чалавека. Бог іх пакараў: здаецца, абодва з розумам разьвіталіся.

У арганізацыі ўжо 200 чалавек было, прыехаў С. Хмара, пачаў рыць, як сьвіньня ў агародзе, і дзяліць на інтэлігенцыю й трэцюю сілу, паміж бээнэраўцамі й бэцэраўцамі. Дайшло да абсурду. У 1953 г. быў сход, там выйшаў падзел. І паколькі Хмара бальшыні ня меў і ня выйграў, яны кінулі сход, пайшлі

й залажылі арганізацыю Беларускае Нацыянальнае Аб'яднаньне, сваю парафію залажылі.

Яшчэ раней мы зьбіралі грошы, каб купіць свой дом. Паколькі Хмара зь некаторымі іншымі выйшлі, дык грошы засталіся ў нас, у Грыцука. Мы гэтыя грошы пазычылі ўкраінцам з тым, каб магчы ў іх доме за маленькую аплату наняць залю, зрабіць забаву. Тыя далі нам прыгожую сьвятліцу — такую невялічкую залю. А там мелі ўвесь час сьвятліцу сваю. А ўкраінцам у тэй час грошай бракавала, яны не маглі выкупіць таго дома бяз нашай дапамогі. І мы дапамаглі ім. Яны былі вельмі ўдзячныя й аддалі нам гэтыя грошы з працэнтамі. Мы разышліся як братнія народы, а самі купілі за 1000 даляраў звычайную хату такую. Зрабілі капліцу, ззаду там былі два пакоі, зрабілі сьвятліцу, а наверх 4 пакоі; там жыву я, Грыцук, айцец Міхась. І так грошы, што аддалі, астатнія я й Грыцук пазычылі. Потым нам гэтыя грошы вярнулі.

На гэтым доме зарабілі добра. Потым мы яго прадалі й купілі будынак, што ёсьць і цяпер. А ў тэй час было вельмі скупа, людзей было нямнога...

Л. Ю.: Вы казалі, каля 200 сем'яў.

М. Г.: Дык так, але людзі разьбегліся.

Л. Ю.: Не пайшлі й да Хмары...

М. Г.: Ні да кога: не хацелі сварыцца. А потым пачалі новыя знаходзіцца, некаторыя з ранейшых вярнуліся. У нас у царкве апынулася каля 80 сем'яў. Цяпер афіцыйна 50 сем'яў, такія прыхільнікі, але далёка ад Таронта жывуць і прыяжджаюць час ад часу. Яны вельмі значна фінансава падтрымоўваюць царкву й арганізацыю. Калі мы перайшлі сюды, у залю, дык у нас пачалося жыцьцё. Заля дае больш, чым царква. Царква — прыйшоў, памаліўся й пайшоў.

А заля — гэта й акадэміі, і вечары — гэта грошы. Рабілі вечары, зьбіралася 120—130 чалавек на іх, грошы прыносілі, выдавецтва зарганізавалі, кніжкі выдавалі.

Л. Ю.: Што такое Згуртаваньне Беларусаў Канады сёньня?

М. Г.: ЗБК сёньня — маленькая арганізацыя стала. Калі б ня тыя людзі, што прыяжджаюць...

Л. Ю.: Дзякуючы Лукашэнку эміграцыя не памрэ.

М. Г.: Слухайце, калісь я чуў ад аднаго казацкага атамана: для аднаго эміграцыя — гэта сьмерць, а для другога — эміграцыя гэта жыцьцё.

Эміграцыя міжваенная, паміж Першай і Другой войнамі, дык гэта сьмерць. Яны, іхныя дзеці прапалі. Усё гэта прапала. Толькі груда сталінскіх партрэтаў.

Значыцца, нашая паваяенная эміграцыя жыцьцё дала народу, бо сёньня стаўся сьвет. Вось праблема ў нас: няма сапраўднага лідэра. Я ўмею адзін на адзін вельмі добра з усімі. Да мяне ўсе: Аўхімавіч, Аўхімавіч. Але толькі не па сямейныя парады, а так усе звоняць. Аднак як іх узяць, каб яны да грамадзкага жыцьця прытуліліся? На гэта чагось не хапае ў мяне. Ё гэта трэба. Калі б якім цудам такая дапамога звонку прыйшла... Калісьці наша пакаленьне гэта рабіла. Прыяжджалі сюды з Кліўленду, прыяжджалі Запруднік, Кіпель, чыталі даклады. Гэта вельмі моцна цэмэнтавала. Людзі, якія мелі аўтарытэт, якіх слухалі, бо калі ты сягоньня ня маеш аўтарытэту, дык можаш хоць галавой біцца.

Л. Ю.: Калі можна, хацелася б пачуць пра Барыса Рагулю, пра Наваградак асабліва, пра эскадрон, гэта вельмі цікавіць.

М. Г.: Барыс Рагуля — чалавек унікальны тым, што ён быў сьведамы беларус яшчэ да Другой Сусьвет-

най вайны. Наваградчына — гэта Рагулеў род, бацька, дзядзька—сэнатар, які беларус быў з крыві й косьці й змагаўся за Беларусь. Так што нічога дзіўнага, што й ён такі быў. Ён таксама скончыў гімназію. Вучыцца далей за свае грошы магчымаьці ён ня меў, і таму пайшоў добраахвотнікам у польскае войска, каб у войску вучыцца...

Л. Ю.: ...мэдыцыны.

М. Г.: Так, але ня змог, бо вайна выбухнула, і ён быў у абароне Варшавы. І Сажыч там быў. Рагуля, здаецца, трапіў у палон. А пасья прыйшоў дадому, а яго большавікі цапнулі: шпіён. Ён сядзеў, і ён быў прыгавораны да расстрэлу. Толькі яго вызваліла вайна. Так што ён пасядзеў у «амэрыканцы» ў Менску даволі шмат. Чым ён займаўся ў 1941 г., я ня знаю. А пасья, як пачалася гэтая партызанка, яны зарганізавалі ў Наваградчыне самаахову. Ён быў малодшы лейтэнант, здаецца. Ягоны эскадрон мог паяўляцца, адна частка ці другая, адразу ў двух—трох месцах. Альбо раніцай тут, а вечарам у другім месцы. Альбо гэтую ноч там, а другую ноч там. Яны былі вышкаленыя даволі добра, не прайгралі ніводнай сутычкі. Ёх сьмяртэльна баяліся й польскія партызаны, і большавіцкія.

Л. Ю.: А як зь нямецкімі карнікамі?

М. Г.: Туды, дзе была самаахова, карнікі фактычна ня сунуліся, бо ўсё—такі яны, немцы, былі недурныя.

Л. Ю.: Яны ж не маглі баяцца...

М. Г.: Не баяцца, але.. хто знае, што станецца? У нас пад Маладэчнам, таксама была самаахова, стаяў лейтэнант Гарэлік; гэта была толькі вялікая рота.

Л. Ю.: Вы згадвалі Гарэліка ў СБМ.

М. Г.: Гэта зусім другі. Тэй быў сяржантам, у часе вайны паручніка дастаў. Ён так зарганізаваў гэту сама-

ахову, што будзь здаровы. Там у нас летувісы-карнікі паказаліся. Ён як даў ім, дык яны Маладэчна абміналі за 30 км. Гарэлік нават супрацьтанкавыя гарматы меў. Немцы перасеклі дарогу з Налібоцкай пушчы, ён — дарогу на Вялейку, партызаны не маглі прасунуцца; як толькі яны пакажуцца, дык ён (разведку меў) адразу засаду зробіць, паложыць многіх. Тое самае рабілі рагулёўцы. Сваёй прысутнасцю яны ахоўвалі, і немцы таксама з імі лічыліся, бо ведалі: як што ня так, дык нашы хлопцы пойдучь у лес — і маеш ворага. Палякі-партызаны былі страшнейшыя за савецкіх: яны былі ідэйныя, а ў саветаў зброд усякі быў. Гэта я ведаю з расказаў розных людзей.

Л. Ю.: І ад рагулёўцаў?

М. Г.: Так. Тут ёсьць хлопцы, якія зь ім былі. Яшчэ жыве, здаецца, Варанецкі, які быў проста пад камандай Рагулі.

Л. Ю.: Ён жыве ў Канадзе?

М. Г.: Тут, у Таронта. Ён ня будзе гаварыць. Як ажаніўся, аб гэтым ня хоча казаць. Але я ведаю. Як былі яшчэ не жанатыя, дык аб гэтым гаварылі. Ён расказваў вельмі добра, казаў: як толькі пачуюць, што рагулёўцы крануліся са сваіх пастояў, дык усе партызаны хаваліся ў лясы, каб іх не засталі ў вёсцы. Рагуля адначасна быў у Родзькавай Незалежніцкай Партыі. З маім братам... Ён прыяжджаў да нас, чытаў нацыянальна-патрыятычныя лекцыі. Я толькі цяпер магу здагадацца, брат таксама належаў да гэтай партыі. Рагуля ня ведаў, што й Міхась у партыі. Так было, што ніхто больш за двух чалавек ня ведаў. І Рагуля, хоць быў больш пасьвячоны, таксама ня ведаў (а ён граў значную ролю). Быў яшчэ адзін капітан, здаецца,

Мікуліч¹². Немцы яго выкрылі й зьнішчылі, — яго, Гадлеўскага, яшчэ некалькіх.

Л. Ю.: А куды прыяжджаў Рагуля ў СБМ чытаць лекцыі?

М. Г.: У нас у Менску быў Дом Моладзі, вуліца Школьная, 8, недалёка ад хлебзаводу. Там усе зьбіраліся, і Рагуля прыходзіў, і лекцыі чытаў, і проста размаўляў. Усе ім захапляліся. Страшэнна прыгожа выглядаў: боты такія бліскучыя, кавалерыйскія, галіфэ зялёныя, беларуская «Пагоня» на шапцы. Такі просьценькі, як струна. Помню, першы раз яго ўбачыў. Хлопцы стаялі на сваіх месцах. Ён прыйшоў з братам. Я гарбату зрабіў. Чуў, што гаварылі. Цяпер я ведаю, што ён належаў да БНП.

Л. Ю.: Пра што яны гаварылі?

М. Г.: Разважалі, ці лепей пайсьці ў лес, ці адступаць на захад. Удвух сядзелі й гаварылі. Я падаваў гарбаты, есці. Брат сказаў:

— Ты глядзі, каб пад дзвьярмі ніхто ня слухаў.

Л. Ю.: А ў Наваградак Вы не прыяжджалі?

М. Г.: Не, я толькі ездзіў у Баранавічы, у Слоніме быў, у Глыбокім. На пахаваньне Жызьнеўскага, брата Веры Рамук. Ён быў у СБМ кіраўніком моладзі, яго партызаны забілі. На ўсякі выпадак тады мой брат захапіў з сабой мяне й яшчэ пару шустрых хлопцаў.

Л. Ю.: А якія яшчэ злучэньні можна назваць кшталту эскадрону Рагулі ці роты Гарэліка?

М. Г.: Гарэлік пасья перайшоў у АК. Рагулю, Родзьку я бачыў у Менску... Такіх было не ў адным месцы. Было ў Слоніме. Я ня знаю, ці ў Баранавічах было. Але я ня буду казаць, што 100% так. Бо палі-

¹² Верагодна, Віталь Мікула (заўв. рэд.).

цыя, што ў чорнай уніформе, дык месцамі была добрая, а месцамі — зброд, страшэнна дрэнна да людзей некаторыя ставіліся. Не дарма ж мой бацька сказаў:

— Ідзі куды хочаш. Толькі ў паліцыю не ідзі: сабачая служба.

Л. Ю.: Але ўсё ж эскадрон Рагулі неяк вылучаўся?

М. Г.: Сваёй дысцыплінаванасцю й падставай нацыянальнага характару.

Л. Ю.: А астатнія злучэнні не былі?..

М. Г.: Не, былі, але кіраўнікі іх не былі настолькі нацыянальна сьведамыя. Было заданьне, скажам, бараніць свае вёскі, якісь раён, напрыклад, Маладэчанскі. Не само Маладэчна, тут ня трэба было, але на поўдзень ад Маладэчна.

Л. Ю.: Але ўсе гэтыя аддзелы самааховы, і Рагулеў, і астатнія, не былі звязаныя зь немцамі? Ці яны зарганізоўваліся...

М. Г.: ...з дазволу. У Маладэчанскім яшчэ быў Забылінскі атрад, дык там былі толькі адзін ці два немцы, якія ўмелі гаварыць па-расейску ці па-польску, — для сувязі, каб у выпадку якіх непаразуменьняў... Нават не падафіцэры. Можа яфрэйтары або простыя салдаты... У паліцыі дык немцы трымалі сваіх. Ё ў 13-м батальёне нямецкія афіцэры былі. А ў самаахове немцаў не было, адныя мясцовыя. Ём зброі не давалі — у іх уся зброя савецкая была, яе па лесе можна было назьбіраць вагоны: тыя, што ў акружэнні былі, усё пакідалі. Хто быў хітрэйшы, дык [кулямёты] Дзегцярова й патроны зьбіралі кучамі. Мінамёты мелі... Немцы й формы не давалі. Самі форму шылі: зь сівога сукна верхнюю, а зь белага палатна рубашкі. Каб усе аднолькавыя былі. Пілёткі, натуральна, савецкія. Пагоны

альбо значок «Пагоні» ці бел-чырвона-белы. Усё. І партызаны казалі: «Тыя, з кабылкамі, такую іх растакую».

Л. Ю.: Якое было беларускае культурніцкае жыццё ў гэты час?

М. Г.: Беларускае культурнае жыццё пачало развівацца дзесь пад канец 1942 г., калі цывільная адміністрацыя пачала пераходзіць у рукі беларусаў. Бо 1941 і прынамсі палову 1942 г. уся адміністрацыя была ў руках прапольскага або прарасейскага насельніцтва, якое ставілася да ўсяго беларускага абсалютна ваража. Спачатку кіраўніцтва АК з Польшчы досыць эфэктыўна кіравала антыбеларускімі дзеямі немцаў, і было цяжка. Адзінае, што было, — пачатковае школьніцтва. Газэтаў пару выходзіла. Выданьняў выходзіла вельмі мала. І то гэта было толькі ў Менску, ну, можа, у большых гарадох — у Баранавічах, у Слоніме. А больш нічога не было. От добра пра гэта Няміга-Паланевіч у вашых «Запісах»¹³ падаў. Шкода, больш ніхто не закрнуў такой важнай тэмы!

Маладзь пачала арганізоўвацца. І так званы беларускі адзел прапаганды: мой брат, Стэльмах, Бузак, Катовіч — яны змаглі пераканаць немцаў, што тыя робяць вялікую памылку, слухаючыся нагавораў, даносаў на беларусаў, бо ўсіх нашых прадстаўлялі камуністамі. І немцы беларусаў альбо саджалі, альбо нішчылі. Асабліва ў меншых мясцовасцях, як у Лідзе. Я ня знаю, як у Гарадзеншчыне й у самой Горадні, але было вельмі дрэнна.

Калі намесьнікамі акруговых кіраўнікоў-немцаў сталі беларусы, тады вага сапраўды пераважыла на

¹³ Мікола Ганько мае на ўвазе альманах «Запісы» БІНіМ, супрацоўнікам якога зьяўляецца Л. Юрэвіч (заўв. рэд.).

наш бок, тады ўсюды ў школах мастацкая самадзейнасць пачала разьвівацца сапраўды шалёным тэмпам. Запрацаваў тэатар. Праўда, будынак Тэатру Опэры й Балету быў пашкоджаны, ня знаю, на што яго выкарыстоўвалі. Па-другое, побач тэатру стаялі пахаваныя ў дрэвах зэніткі. Затое выязныя групы менскага тэатру, хор пачалі езьдзіць паўсюль — беларускія песьні загучэлі па ўсёй Беларусі, там, дзе была цывільная адміністрацыя, гэта значыць, пад Магілёвам, Гомлем, Берасьцем, нават у Беластоку, хаця Беласток належаў да адміністрацыі Ўсходняй Прусіі. Наклады газэт павялічваліся, зьявіліся мясцовыя газеты, якія даводзілі беларускаму насельніцтву, каб дамагаўся сваіх правоў. Тым больш гэтых правоў здабывалі. Нягледзячы на тэрор. Зразумела, адказам на гэта былі правакацыі бальшавіцкай партызанкі. Усюды, дзе рабілася беларуская справа, зараз жа зьяўляліся дывэрсійныя групы, якія нападалі на немцаў, а тыя спаганяліся на беларускіх вёсках ці малых мястэчках. Немцы да канца 1943 г. не маглі зразумець, што іхнымі рукамі іх б'юць. Тут яны прысьпешвалі свой канец.

Школьніцтва было носьбітам культуры, самадзейнай культуры, бо прафэсійных артыстаў, трэба прызнацца, было мала: з Магілёўскага, Гомельскага ці Полацкага тэатраў бальшавікі пасьпелі вывезьці артыстаў. Праўда, у Менску й у заходняй частцы Беларусі, якую немцы захапілі хутка, засталася даволі вялікая частка прафэсійных сілаў; гэтых сілаў хапіла на тое, каб адрадзіць беларускую культуру. На беларускай мове ставіліся опэры. Я ня знаю, хто іх перакладаў. Па-беларуску ставіліся надзвычайна прыгожыя канцэрты. Я любіў пайсьці на канцэрты беларускіх песьняў і танцаў, усе артысты ў

нацыянальных строях. Калі я быў у Менску, сапраўды адчуваў, што жыву ў сталіцы Беларусі. Не пад нямецкай акупацыяй. Акупацыя была сама сабой, немцы былі, але культурнае жыццё віравала. Хаця вышэйшай школы не было, затое іншыя школы дзелялі. Здаецца, была школа балету, зарганізаваліся трупы. Я знаю, што быў тэатар у Баранавічах, у Наваградку, у Вялейцы нешта было і ў большых раёнах. Нічога дзіўнага, што беларуская культура ажыла. Пасля пагрому 1933—37 гг. яна як самародак вырасла за гэтыя два з паловай, няпоўныя тры гады.

Л. Ю.: Кажаче, пры спрыяльных умовах можна даволі хутка адрадіцца?

М. Г.: Абсалютна. А тут былі неспрыяльныя ўмовы! А тут усё саматугам рабілася. Гарадзкім уладам пракарміць тэатры, артыстаў было вельмі цяжка. Вацлаў Іваноўскі рабіў тытанічныя высілки, каб гэты тэатар, гэты хор, эстрадная група існавалі.

Л. Ю.: А што ставілі?

М. Г.: «Паўлінку», «Пінскую шляхту»...

Л. Ю.: Тодара Лебяды «Загубленае жыццё» ня ставілі?

М. Г.: «Загубленае жыццё» было ў тэатры.

Л. Ю.: Аляхновіча ставілі?

М. Г.: Ставілі. Вось я забыўся, як гэта п'еса называлася, дзе герой галавой аб сонца ўдарыўся. Я помню, ужо так публіка рагатала. Я дастаў мусіць, 4 білеты. Былі дзяўчаты з Наваградку. Пірожнае купіў. Яны так ужо задаволеныя былі. Між іншым, на адным зь імі курсе Рагулева жонка была. Яна была ў Саюзе Моладзі, але я яе не вадзіў у тэатар. Аднагодка мая была. Я аднагодак ня браў. Два гады маладзейшыя — пара. Я такіх і браў — 18 гадоў.

А жонка Рагулі, Люда, была паважнейшая. Яна кіравала групай. Вучылася на курсе акушэрак, ці штось такое.

Я меў зь дзяўчатамі праблему, бо тады пачалі бамбіць Менск і трэба было заганяць іх у бункер. Там пабудавалі бункер — моцны, бэтонны. Помню, раз сагнаў іх... Ну што? Мне ж 20-ы год быў, прайшоў гэтыя курсы, дык дысцыпліну меў. А яны заўсёды думалі, што спэцыяльна кінуць бомбу на гэты дом.

Л. Ю.: На школьны?

М. Г.: На школьны. Гэты будынак драўляны, аднапавярховы, але вялікі.

Л. Ю.: Калі прыяжджалі цяпер...

М. Г.: Няма знаку.

Л. Ю.: Але хадзілі шукаць?

М. Г.: Я спэцыяльна папрасіў пляменьніка, каб заехаў.

Няма нічога. Недалёка ад хлебзаводу. Адзін будынак стаяў, кругом было ўсё бачна. Можа, каб ніхто ня мог незаўважна падысьці да яго блізка.

Л. Ю.: А што, былі спробы?

М. Г.: Нехта раз з муроў стрэліў. У нас жа пад бокам было так званае Смаленскае стрэльбішча, — праўдападобна, якісь дурак так назваў; нават не бальшавіцкі, а прамаскоўскі дурак...

Пра культурнае жыцьцё я мушу закончыць. Яно сапраўды пакінула сьлед... Я думаю, што людзі, якія гэта пражылі, і сьгоньня помняць.

Л. Ю.: Ня пішучь нічога пра гэта. Вось пра некаторыя рэчы Вы й зараз ня хочаце расказваць, прозьвішчы назваць.

М. Г.: Я ня знаю, ці гэтыя людзі жывуць, ці не, дзе яны й што зь імі...

Л. Ю.: Сёньня прыналежнасьць да СБМ можа пашкодзіць таму, хто жыве?

М. Г.: Так-так. У 1993 г. і вэтэраны СБМ, і моладзь хацелі зрабіць у тэатры імпрэзу, але ў апошнія 8 гадзін ім адмовілі, не пусьцілі. То зрабілі перад тэатрам...

Л. Ю.: Але нічога такога там не адбылося, ні рэпрэсіяў, ні бойкі.

М. Г.: Нічога ў тэй час не адбывалася. Не пусьцілі — і ўсё. Сабралася чалавек 200, пасля выйшлі да мэтро (там недалёка станцыя). У мяне ёсьць фатаграфія. Там я знаю, каторыя былі вэтэраны. Адседзелі, усе адседзелі.

Л. Ю.: Спадар Мікола, Ваш брат пакінуў дзеньнік. Што Вы думаеце зь ім рабіць?

М. Г.: Ставіш мяне ў тупік. Я дам, каб нехта выкарыстаў яго ў адпаведным напрамку. У адпаведным часе, думаю, ён будзе выкарыстаны як гістарычная памятка. Там самае цікавае, на што я звярнуў увагу: ён ужо ведаў, што ён беларус, мала таго, што праваслаўны, і былі каталікі, якія сябе пісалі беларусамі. Беларусу было цяжка папасьць у гімназію. Трэба было быць сапраўды выдатнікам. А да таго ж яшчэ й грошай каштавала. Хаця за майго брата таму, што быў абсалютны выдатнік, плацілі толькі палову. Там таксама знойдзеш, як ён пайшоў ва ўнівэрсытэт, альбо пра стаўленьне польскіх колаў да габрайскага насельніцтва. Там запісана вельмі добра: жыды гавораць, што палякі іх перасьледавалі раней; яны гавораць праўду, бо так і было.

Л. Ю.: Я думаю, што на гэтым скончым. Але што б хацелася расказаць?

М. Г.: Наагул не люблю гаварыць пра ваенны час. Гэта пэрыяд страчанай маёй маладосьці. Пачынаючы ад 15 год я ўжо быў ня дома. І да 24 год, пакуль ня трапіў у Канаду, гэта было не жыцьцё, а існавань-

не, пражываньне з дня на дзень. І таму, калі б гэта не датычыла беларускай справы, я пра гэты пэрыяд і не ўспамінаў бы. Проста некаторыя люблюцца ўспамінамі, як там і што рабілі. Для мяне гэта важнае толькі таму, што беларуская справа тады фармавалася. І я сам вырастаў гэтым, мае думкі, мае мысьленьне фармаваліся. Таму я ўспамінаю. Удзячны табе, паважаны Лявон, што магу падзяліцца.

А што хацелася б расказаць?.. Фактычна я вельмі скупы на расказы, асабліва, дзе я ёсьць дзеючая асоба. Мне здаецца, што расказваць пра сябе — гэта самахвальства, чаго я страшэнна не люблю. Проста не магу зносіць, калі хто сам сябе хваліць. Старая пагаворка майго дзедкі Юрачкі (мамін тата) была такая: *што сам сябе хвале, няхай таго пярун спале*. Мне было 12 гадоў, дык я помню добра: у яго такая чорная барада была; усе нешта гаварылі, а ён сядзеў і піў такімі маленькімі чарачкамі. Любіў, хай маленькія, абы некалькі. Слухаў, слухаў і сказаў:

— Божа, Божа, Ты мяне на старасьць год не забяры.

Да астатняй мінуцы жыў чэсна й памёр вельмі хораша. Прышоў зь лесу, загадаў бабцы зварыць бульбы саломкай. Яна зварыла яму, заскварыла, але ўжо есьці не было каму. Абапёрся на стол і памёр.

*Як шырока і далёка
Беларуская зямля —
Заклікае вёску, горад
Кліч магутны юнака.*

*Гэй, з намі, гэі, з намі рагамі
Юначка, юнак,
Бяры ты, бяры ты, нясі ты
Сяброўскі наш знак.*

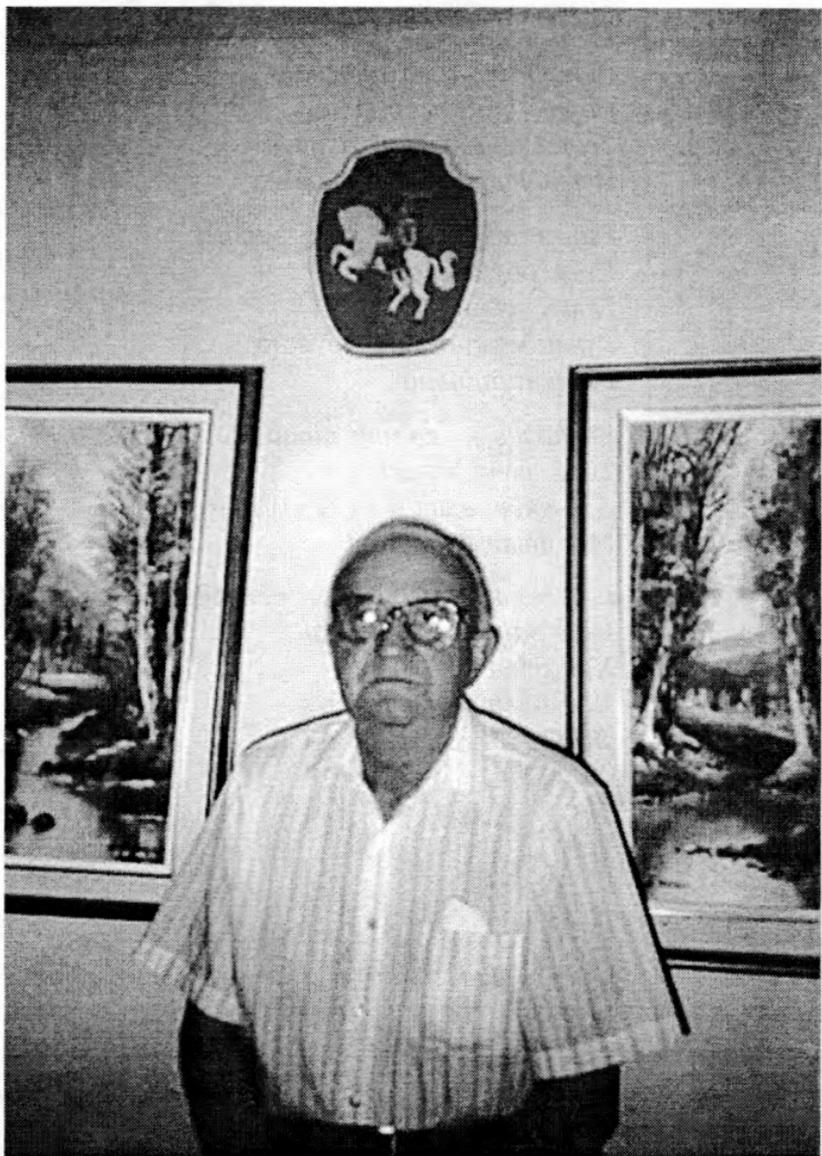
Сённяя сілы маладосьці
Сорам дома марнаваць.
Трэба шчыльнымі рагамі
Йсьці Рагзіму будаваць.

Гэй, з намі, гэі, з намі рагамі
Крок роўна трымай,
Глянь мужа, пай дружна
І такт абвівай.

Беларусь — краіна наша.
Твае дзеці юнакі,
Для цябе жывём і служым —
Мы твае будаўнікі.

Гэй, з намі, гэі, з намі рагамі
Наперад сталь-грудзь.
Хай рвецца,
Хай рвецца-нясецца —
ЖЫВЕ БЕЛАРУСЬ!¹⁴

¹⁴ Словы Міхася Ганька, музыка М. Іванова.

Валер Навіцкі. 1999 г.

Бачына другая ВАЛЕР НАВІЦКІ

Ва ўжо далёкім 1991 г. газэта «Наша слова» на-
друкавала даволі няўцямны артыкул тагачаснага га-
лоўнага рэдактара Э. Ялугіна пра пісьменьніка Кас-
туся Акулу «Хто ён, гэты канадзец, які ўпарта хоча
застацца беларусам?»¹. Адказ на яго зьявіўся ў часа-
пісе «Зважай», перадрукаваным потым тым самым
«Нашым словам»². Вось невялікая цытата з другога,
«зважаеўскага», артыкула, што дасьць уяўленьне пра
сутнасьць палемікі:

Далей, у канцы свайго артыкула сп. Ялугін раіць
сп. К. Акулу, каб ён напісаў успаміны–споведзь «па-
хрысьціянску бязьлітасна перш за ўсё да самога сябе».
Далей чытаем:

«Было б вельмі пажадана, каб і іншыя хто з беларус-
кай эміграцыі знайшлі ў сабе сілы зрабіць тое ж па
магчымасьці без прадузятасьці, так, як быццам яны на
споведзі ў царкве. Бо сапраўды то была б іхная спо-
ведзь перад суродзічамі, дзеля ачышчэньня і ўласнай
душы перад Богам.

Няхай бы зрабілі гэта й тыя, хто нават вельмі, нават
цяжка вінаваты. Не кажу, што будзе пасья таго кож-
наму дараваньне народнае. Я і сам яшчэ не гатовы, каб
усё і ўсім дараваць».

Гэта пра бальшыню беларускай эміграцыі, што бая-
лася вярнуцца з–за жахаў сталінскіх лягероў ці проста

¹ Наша слова (Мн.). 1991. №26 (38).

² Наша слова. 1992. №7 (63). 19 лютага.

былі «другія прычыны». Чаму яна мае спавядацца? У чым яе віна? Спавядацца перад кім? Ці спавядацца ў тым, што не захацела вярнуцца «на родину», якая была ня прыказачнай злой мачыхай, а крыважэрным Молахам? Што не захацела мяняць гітлераўскіх рабскіх лягероў на сталінскія?

Відаць, што 45 гадоў аблівання беларускай эміграцыі памыямі, хлуснёй і паклёпамі, настойлівае дзяўбаньне пра тое, што ўся эміграцыя — здраднікі, калябаранты й ворагі беларускага народа — змяшаньне беларускасьці з фашызмам! — усё гэта, відаць, пакінула сьлед. Яшчэ й цяпер сядзіць гэтая атрута ў нашых суайчыньніках на бацькаўшчыне: яна ёсьць нават у тых, што завуць сябе дэмакратамі.

Размова з аўтарам адказу — спадаром Валерам Навіцкім — адбылася ў ягоным доме ў Таронта 16 ліпеня 1998 г.

Л. Ю.: Пачнем, мабыць, з таго, што ня толькі я, але й астатнія ведаюць пра Вас вельмі няшмат: быў такі пісьменьнік В. Грэскі, аўтар «Пагібелі сэксота»³, але наўрад ці хто атаесамляе В. Грэскага й аўтара артыкулу ў «Зважай». Таму, можа, пачнем ад пачатку, ад Вашых бацькоў, ад Вашай біяграфіі даваеннай. Хто Вы, Вашае сапраўднае імя, прозьвішча, адкуль Вы паходзіце.

В. Н.: Фактычна маё імя прозьвішча не Валер Навіцкі, а Валянцін Новік. Я жыў у польскім лягеры й пісаўся Новік (Nowick). Мяне палякі зрабілі Навіцкім (Nowicki), а я кажу ім:

— Я не хачу быць Навіцкім. Адкіньце *i* — мне яго дабавілі.

³ Конадні (Нью Ёрк). 1954. №2. С. 29—34; перадрук: Спадчына (Мн.). 1997. №1. С. 228—234.

— Чакай, чакай, памалу. Калі зьмяніў прозьвішча?

— Не мяняў, гэта мне зьмянілі.

— Як ты пачнеш гэтую цяганіну, то цябе ня пусьцяць у Канаду, бо нашто ты мяняеш прозьвішча? Ты недзе быў? Можа, у СС?

І гэтак я застаўся зь і на канцы. Нарадзіўся я 12 лістапада 1920 г. у вёсцы Дубейкі, за 3 км ад Грозава, 3 км ад Канюхоў і 22 км ад Слуцку. Я вучыўся ў пачатковай школе ў Пятрылаве, пайшоў вельмі рана, у 6 гадоў. Гэта доўгая вёска, паўтара кілёмэтры, што на Слуцчыне рэдкасьць: у нас вёскі сядзяць вельмі густа, але малыя. Чатыры клясы правучыўся там, а тады пайшоў у Грозава, у няпоўнасярэднюю школу.

Л. Ю.: У Вас вялікая была сям'я?

В. Н.: Было тры браты, я самы меншы. Міша быў большы, з 1912 г., Юзік — з 1913-га, я — з 1920-га. Брат Юзік уцёк на станцыю Ён, гэта каля Хабараўску. Там жыў гадоў 5 ці 6, працаваў, здаецца, бу-гальтарам. Міша ўцёк у Менск. Там блізкія сваякі былі. Ён быў мэнэджэрам нейкае фабрыкі. Бацьку арыштавалі й далі яму 10 год. Ён адсядзеў 3 гады з паловаю: працаваў на Беламорска-Балтыйскім канале імя Сталіна, а там адзін дзень лічыўся за тры.

Паколькі мы жылі ў 100-кілямэтровай паласе ад польскае граніцы, дык трэба было, каб усе дарослыя (з 18 год) мелі пашпарты. Бацька пайшоў браць пашпарт. Яго адразу арыштавалі, не далі нават і дадому вярнуцца. Маці занесла вопратку. Яго адразу й вывезлі, мы нават ня ведалі дзе. Потым, за гадоў 4, прыйшоў чалавек да нас дык кажа да мамы:

— Я жыў з Вашым мужам. Мы былі ў Карагандзе, у капальнях медзі. Ваш бацька там памёр, у капальні, унізе. І там яго й закапалі.

Кажа, бацька памёр у 36-м ці ў 37-м годзе.

Л. Ю.: Нават невядома, за што яго другі раз арыштавалі?

В. Н.: Няведама. Як першы раз судзілі, то гэта была так званая ў саветаў «выязная тройка». Пракурор, судзьдзя й адвакат. Адвакат, дарэчы, мог бы абараняць, але фактычна ніколі не абараняў, а памагаў судзьдзю. Тады выязная тройка ўхапіла трох чалавек. У кожнай вёсцы было. Вінаваты ці невінаваты — гэта няважна.

А гэта таму, што ў нас калгас тры разы арганізоўваўся й разы тры раскідваўся: арганізуецца й за месяцы два-тры назад раскідваецца... То тады саветы вырашылі ўзяць тэрорам. Быў такі латыш, дырэктар Грозаўскай школы, Мезіс зваўся. Зьбірае зборку, бабы ідуць, а мужчыны хаваюцца, дык ён і мужчын зганяе. А меў ён такі сьмешны акцэнт латыскі. Наганам па сталае стукаў і казаў:

— Я вам пакажу, кулацкае атрэп'е, што вы раскідваеце калгас.

І трох чалавек — Харытончыка, майго бацьку й яшчэ аднаго Новіка (па-вясковаму іх звалі Бацяны) — арыштавалі. То мой бацька й Харытончык не вярнуліся, а Бацян вярнуўся й дажыў да сьмерці.

5—7 клясы я вучыўся ў Грозаве, у грозаўскай школе. У таго самага Мезіса, што быў дырэктарам школы. У 5-й клясе мусіў сядзець два гады — не таму, што кепска вучыўся, а таму, што нас раскулачылі. Скончыў у 1936 г. і быў, як казалі, *мацак*, бо я вельмі добра вучыўся. З нашай клясы амаль усе падаліся ў Слуцк — у той час у Слуцку адчыніўся пэдагэнікум. Такі чатырохпавярховы будынак, недалёка ад станцыі. Але не прынялі нікога, толькі мяне й дзяўчыну з нашай вёскі, яна была дачка майго хроснага бацькі — Пыка. Валя Пыка.

Пачаў вучыцца. Давалі стыпэндыю — 60 рублёў на месяц, а хто мае ўсе «4» і «5», то таму давалі

павышаную стыпэндыю — на 10 рублёў больш. Я ўвесь час, усе 3 гады, на павышанай стыпэндыі быў. Я быў у клясе «Д». На кожным курсе было па 5 клясаў. Курсаў — 4. У кожнай клясе 20—22 асобы, на курсе — прыблізна 100 чалавек.

Прозьвішча дырэктара я ўжо ня помню, — ясна, быў партыец. Завучам быў Лісоўскі, для студэнтаў назвычайна паршывы чалавек. Усе студэнты жылі ў інтэрнаце, у дамах. Я жыў спачатку на Капыльскай вуліцы, а потым перасяліўся пад рэчку Случ. То гэты Лісоўскі меў прывычку: выйдзе, стане пад дзьвярыма й слухае, што гавораць студэнты. Дык яго адвучылі: нехта зьмененым голасам кажа:

— А Лісоўскі стаіць, як цюцька, пад дзьвярыма.

Ды хоп, дзьверы адчыніў, а ён і стаіць.

Дарэчы мяне, калі яшчэ вучыўся, хацелі са Слуцкага пэдагэнікуму выкінуць. А сталася так. Далі заданьне апісаць што-небудзь з жыцьця сваёй сям'і, а я, як той дурак... Мая маці паходзіла з багатай сям'і, з Сакалоўскіх. Было ў іх 5 ці 6 братоў, і толькі адна, самая меншая — дзяўчынка, мая мама. Усе браты служылі ў арміі; самы старэйшы брат, Філя, скончыў школу прапаршчыкаў, потым стаў паручнікам, даслужыўся да штабс-капітана, камандаваў батальёнам на Аўстрыйскім фронце, у 1916 г. пайшоў у атаку й не вярнуўся. Цела не знайшлі. Усе казалі: у палон забралі. А я думаю: напэўна, аўстрыякі забілі й закапалі. То я ўзяў і напісаў пра яго. А мне кажуць:

— А-га, дык ты, брат, вунь зь якой сям'і паходзіш! То ў цябе дзядзька быў штабс-капітан.

Я адказваю:

— Слухайце, дайце рады. Дзядзька-капітан загінуў у 1916 г., а я нарадзіўся ў 1920-м. Што я вінаваты?

— Но-но, бачыш, ты з кулацкай сям'і, з афіцэрскай сям'і.

— Ён жа змагаўся за Расею, ён жа змагаўся з аўстрыякамі.

— Трэба паглядзець, ці табе месца ў школе.

А я ўжо на другім курсе вучуся, атрымліваю павышаную стыпэндыю, вучуся добра, настаўнікі мяне хваляць. Што мне рабіць? А быў у нас настаўнік гісторыі Бурлыка. (Адно толькі, як прыходзіць сялянскае дзіця першы раз у школу, дык сядзіць ды ў носе калупаецца. А ён тады: «Вось знайшоў гэтую капальню. Дай і я затхну пальца табе».)

Дык гэты Бурлыка кажа:

— Слухай, — я тады быў малады, чарнявы, мяне троху выцягнула, — слухай, вучыся ты добра, але цябе пагоняць. То табе толькі адна рада — уступай у камсамол.

Каб уступіць, трэба было двух чалавек, хто б паручыўся. І я не магу знайсці, хто б згадзіўся. Аж у нас быў такі Пракапеня, ён добра вучыўся, быў кіраўніком камсамольскай арганізацыі на курсе. То ён ды яшчэ адзін паручыліся за мяне. Гэтак я на другім курсе ўступіў у камсамол. Таму й скончыў вучобу, бо інакш выкінулі б...

У 1939 г., як стаў Цімашэнка наркомам абароны й пачалася фінская вайна, увялі ваенізацыю: да гэтага часу настаўнікаў ня бралі ў армію, а тады пачалі браць. З нас узялі, можа, якіх 40 ці 50 студэнтаў-выдатнікаў і паслалі ў школы, каб выкладалі, а сканчаць мусілі завочна.

Скончыў я ў 1939 г. завочна курсы й атрымаў пасьведчаньне: на беларускай і расейскай мовах, герб БССР, усё чыста, такая вялікая прыгожая папера. І, знаеце, дурніцу зрабіў: як мяне хацелі арыш-

таваць і выдаць саветам у 1945 г., то я той дакумэнт і савецкі пашпарт спаліў. Цяпер, як кажуць, укусіў бы сябе за мяккае месца, аж не дастану. Гэта такая была б памяць! Засталася толькі адна памятка ў мяне: на сваю самую першую зарплату ў Капылі купіў кашалёк, вось ён і цяпер у мяне. То яму ўжо 50 год. Усюды ён быў са мною, нават у канцлягеры...

Закончыў я вучыцца, але грошай не было, касьцюма добрага не было за што купіць. То мой брат сярэдні, Юзік, у той час ён ужо працаваў у Асіповічах, у УВСР⁴, то ён даў мне касьцюм. Працаваў я спачатку ў Рыме, або ў саўгасе імя Дзяржынскага. Там сталоўка была вельмі танная: капеек 50 — і вы маеце абед. І першае, і другое, і нават кавалак мяса.

Тады ж, у 1939 г., як «асвабодзілі» Заходнюю Беларусь, то мяне й яшчэ колькіх накіравалі туды. Помню, прыехаў у Менск, быў ва Ўралавай, міністра асьветы (а яе муж быў міністрам здароўя БССР). Сабралася нас, можа, чалавек 15—20. Яна нам яшчэ слова сказала, каб мы добра паводзіліся й, так сказаць, «прадстаўлялі» савецкіх настаўнікаў.

Л. Ю.: А зь якой мэтай Вы ехалі, вучыць?

В. Н.: Так. Як настаўнік. Накіравалі мяне спачатку ў Нясьвіскі раён, а потым у Ляхавіцкі, бо спачатку была Нясьвіская вобласць, а тады памянлі на Баранавіцкую (неяк я прыехаў у Нясьвіж, а кажуць, што ўжо кіраўніцтва перавялі ў Баранавічы, то я назад у Баранавічы прыехаў).

Л. Ю.: І што Вы выкладалі? Беларускаю мову?

В. Н.: Не. Я мог бы выкладаць беларускаю мову... О! Я тады паступіў завочна ў Пэдагагічны Інстытут імя Максіма Горкага ў Менску, на літфак: **беларус-**

⁴ Участок военно-строительных работ.

кая мова й літаратура й расейская мова й літаратура. Але мне не прыйшлося выкладаць беларускую мову, бо не было каму выкладаць гісторыю. То мусіў я выкладаць гісторыю й гісторыю ВКП(б). А беларускую мову выкладалі, помню, Говар і Надзя Сакалоўская; пазней яны пажаніліся. Скончылі Віленскую Настаўніцкую Сэмінарыю, гэта няпоўная вышэйшая, але фактычна мелі адукацыю большую, чым я.

У той самы час нават пасылалі мяне як прапагандыста на сьвяты даклады чытаць сялянам: якія добрыя калгасы, якое шчасьлівае жыцьцё й г. д. Людзі часам задавалі вельмі казытлівыя пытаньні. Неяк адна жанчына падышла ды кажа:

— Настаўнік, пачакайце, дайце я памацаю, ці праўда, што ў вас храмовыя боты? Ё касьцюм які на вас?

Многа было розных пытаньняў...

Потым прыехала больш савецкіх работнікаў. Дарэчы, як рабілі саветы? Яны з аднэй мясцовасьці пасылалі ўсіх чыста ў пэўны раён. У нас, у Ляхавіцкім раёне, савецкія работнікі былі ўсе чыста расейцы з Ульянаўску, нават сёстры ў шпіталі — і тыя былі з Ульянаўску.

Быў я, значыцца, настаўнікам, выкладаў гісторыю, і ў тым жа 1939 г. на сьвяты прыехаў дадому. Жыў пры маці, пры старэйшым браце: іх нарэшце прынялі ў калгас, бо Міша (на той час ён ужо вярнуўся) ажаніўся зь нейкаю дзяўчынаю зь бедных. Толькі я вярнуўся з дому, мяне зазвалі ў райана, да Гадоўкіна — яго потым зрабілі 3-м сакратаром райкаму партыі, — а той кажа:

— Тая школа, дзе ты працуеш, цяпер будзе расейская. Говар і Сакалоўская маюць добрую асьве-

ту, фактычна вышэйшую, чымся ў цябе, бо ты яшчэ толькі вучыся завочна. Але яны ня нашыя, не савецкія. Мы арганізоўваем тут, у Ляхавічах, беларускую школу. А тая расейская стане.

Дзеці тых, што папрыяжджалі з Ульянаўску, у расейскую пайшлі. І шмат пайшло таксама зь беларусаў, казалі:

— Мова цяпер будзе расейская, чаго беларускай мовы вучыцца? Яна толькі тут, на Беларусі, а дзе ў Расею паехаць, трэба расейская мова.

То зарганізавалі беларускую школу й паставілі мяне дырэктарам НСШ (няпоўная сярэдняя школа), — значыць, 7 клясаў.

Так, адчынілі беларускую школу, бо па сельсаведах, па вёсках — усюды беларускія школы; таму трэба, каб у раённым цэнтры, у Ляхавічах, таксама беларуская была. І выкладалася на беларускай мове; якая ўжо яна, тая мова, была — савецкая, з савецкім жаргонам, але ж была беларуская. То ў раёне была адна расейская школа, усе астатнія — беларускія.

Мая НСШ №1 мясьцілася ў тым будынку, дзе раней была польская. У мяне было 1, 2, 3, 4 клясы, дзеве 5-я, дзеве 6-я, 7-й не было, бо тых, што пачанчалі польскую паўшэхную [пачатковую] школу, тых садзілі ў 6-ю клясу, а ня ў 7-ю. І стаў я, значыцца, дырэктараваць.

Падырэктараваў толькі адзін, 1940—41-ы, навучальны год. Летам стаў я рыхтавацца як дырэктар да наступнага навучальнага году: мусіў дроў навазіць, бо палілі ў звычайных печках; зрабіць рамонт; пафарбаваць некаторыя клясы. То настаўнікі разъехаліся, а я застаўся. І ў гэты час пачалася вайна.

Л. Ю.: А колькі ў вас настаўнікаў было?

В. Н.: У мяне было 11 настаўнікаў: чацьвёра — 1, 2, 3, 4 клясы, для 5—6 клясаў — яшчэ шасьцёра, а я — сёмы. Сакалоўская таксама выкладала, яна была ў расейскай школе, а ў маёй школе выкладала толькі адзін прадмет, бо ў 5—6-х клясах пэўны настаўнік выкладаў адзін прадмет — ці гісторыю, ці мову, ці біялёгію й г. д.; нават на фізкультуру й сьпевы, чарчэньне, рысаваньне — і то мусілі быць асобныя настаўнікі...

Пачалася вайна. Я якраз быў у вёсцы Канюхі. Там дзяўчына была, такая Надзя Каляда, я да яе ледзь ня сватаўся. Езьдзіў я да яе; з адным настаўнікам зайшлі, нават выпівалі гарэлку, а потым чуем радыё, крычаць:

— Вайна! Немцы на нас напалі.

Я кажу:

— Ну й дадуць жа нам немцы.

А якраз перад гэтым да нас, у Ляхавічы, прыслалі батальён мэханізаванай артылерыі. Ён да мяне на квартэру далі старшага лейтэнанта — Вавілава. Мы зь яшчэ адным настаўнікам жылі ў такіх Цярэшкаў — яны за Польшчай мелі пякарню, выпякалі розныя булачкі.

І толькі я прыехаў, мяне адразу ж — у армію. Дагэтуль мяне ня бралі, бо я слабыя вочы меў; усіх маіх калегаў, зь якімі я вучыўся ў Слуцку, у пэдтэхнікуме, пабралі ў армію, і амаль усе чыста загінулі на Фінскім фронце. Я толькі адну дзяўчыну й аднаго хлапца сустрэў, зь якіх 100 чалавек, што я ведаў. Дзяўчат не, але хлопцаў усіх выбілі на Фінскім фронце...

Значыцца, узялі мяне ў армію. Як я прыйшоў, не паспеў надзець чаравікі (былі такія лёгкія белыя тапачкі), а мне кажуць: «Цябе ў армію» — і туды.

Загналі мяне недзе ў нейкі лясок паміж Ляхавічамі й Баранавічамі й кажуць так:

— Чакай 709-ы стралковы батальён. Ты будзеш памочнікам камісара батальёна.

Ну, думаю, добра ўжо: значыць, вінтоўку насіць ня буду. Ну й там чакаем, чакаем, а таго 709-га стралковага батальёна няма. Нідзе нікога няма. А людзям сказалі, каб зводзілі коней туды. Людзі пазводзілі коней — пад 300 коней. І чакалі, што прыйдуць вайсковыя часьці й забяруць гэтыя коні. Аж нідзе нікога няма — аж да серады. А там са мною быў адзін чалавек, ён працаваў у ЗАГСе, у гаспадарчым адзеле, таксама з Заходняй Беларусі паходзіў, здаецца, з Капыльскага раёну. Ён узяў каня, паехаў паглядзець і тады ляціць назад:

— Валянцін Іванавіч, цякайма, усе чыста Ляхавічы ўжо выехалі: і райана, і кіраўніцтва, і НКВД — усе ўцяклі, ні міліцыі, нідзе нікога. Уцякайма.

Толькі я хацеў сесці на каня, конь падскочыў, азадкам падкінуў, я й паляцеў з каня. Разгубіўся. А прыходзіць чалавек, прозьвішча Юрлевіч (такое ў Ляхавічах было прозьвішча; ён дачку меў, Ліда звалася, я на яе трохі заглядваўся, — досыць прыгожая дзяўчынка была, з 1926 ці 1927 году). Дык той Юрлевіч кажа:

— Настаўнік, адну хвіліну пачакай. Зь цябе, я бачу, ніякага гаспадарніка ня будзе. Во, глянь, у мяне кабыла вялікая такая. Пачакай, я табе запрагу.

І ён запрог мне каня й кажа:

— Бяры гэтага каня, садзіся й едзь.

Я так і зрабіў, сеў на таго каня, і воз — такі доўгі-доўгі. Прыехаў я ў Ляхавічы, забраў свае рэчы. А там былі дзьве дарогі, па якіх можна было ехаць: адна гравейка, другая — на вёску. Я ў суседаў, у

Цярэшкаў, папытаў, як выехаць на гравейку, і падаўся.

А той Юрлевіч, што меў каня, разам з суседам ляцелі забраць у мяне каня назад. Гаспадыня падказала, як на гравейку выехаць, яны туды й кінуліся. А я паехаў вёскай, праз Замосьце (адтуль была Марыя Каладзейская, Рымшы, Макаранкі — яны жылі ў лягеры ў Гэрэнбэргу ў Нямецчыне, дзе я быў камэндантам; цяпер яны ўжо памёрлі) на Жарабковічы, дзе Надзя Каляда жыла, а тады на Клецак і на Капыль. Прыехаў у Капыль, аж да мяне падскаквае нейкі начальнічак:

— Давай коня. У нас здесь семья сидит, надо отвезти в Слуцк...

У Слуцку ж чыгунка ёсьць (а ў Капылі няма), значыць, каб пасадзіць у вагон. Ну, а я па каню, па каню — і ўцёк ад яго. Пазьней бы страляў, але тады толькі пачатак вайны быў. Ё я з гэтым конікам у пятніцу ў абед прыехаў дадому. А ў суботу — немцы ўжо ў Грозаў прыйшлі! На другі дзень яны забралі ў мяне каня ды далі мне паперку — 200 марак.

Ё так я астаўся дома. Стаў наш раён Грэскі. Тады, ужо пры нямецкай уладзе, пачалі адкрываць школы. Непадалёк, у суседняй вёсцы, была Дубейкаўская пачатковая школа: 1—4 клясы. А мне трэба выкладаць у 5—7-х клясах, то далі месца ў вёсцы Замосьце: трэба было ісьці на Зарэцкае ці Бокшыцы. У Бокшыцах жыў Лешчанка — пісьменьнік Міхась Кавыль. У мяне вучылася ягоная сястрычка. Падаўся я цераз Бокшыцы ў Замосьце, за 1—1,5 км. Замосьце — вялікая вёска, доўгая, рэчкаю падзеленая фактычна на дзьве.

За Замосьцем пачынаўся аграмадны лес, што пераходзіў у пушчу... Саветы, адступаючы, пакідалі

людзей. Ё пакінулі там савецкую жанчыну, яна мела зброю — наган. Далі ёй некалькі пятнаццатак — залатых царскіх манэтаў, яна мне паказвала.

Л. Ю.: Навошта яе пакінулі?

В. Н.: Для партызаншчыны. Ё вось яна да мяне... Я — настаўнік, быў дырэктарам пры саветах, камсамольцам і г. д.

У школе я выкладаў беларускую мову й літаратуру. То мне кажуць:

— Няма каму выкладаць нямецкую мову.

А я ня ведаю нямецкай, але мусіў — і выкладаў.

Л. Ю.: Ня ведаючы?

В. Н.: Ня ведаючы. Гэта як у показцы: настаўнік жаліцца: «Ну, што за дурні ў мяне вучні: раз растлумачыў — не разумеюць, другі раз — не разумеюць, трэці раз растлумачыў — сам зразумеў, а яны ўсё не разумеюць».

Дык тая дзяўчына, што паказвала золата, і кажа:

— Я засталася для сувязі з партызанамі, будуць арганізоўвацца партызанскія атрады ў тылу немцаў. Хадзем у лясы.

— Не, — кажу, — не пайду. Слухай, які зь мяне ваяка? Я акуллары нашу: як скіну, дык трэба мацаць. Што ты будзеш мяне, за руку вадзіць? Страляць? Дык я хутчэй пападу ў сваіх, чым у немцаў.

Тады яна мяне аставіла.

А Замосьце — вёска каталіцкая, усе католікі; я першы раз гэта такія імёны бачыў — Цэцыля, Забэля, Даміцэля... Так-так, помню, Цэцыля — вельмі харошая дзяўчына...

Прабыў я ў Замосьці год і вярнуўся назад. А хадзіў я ў Замосьце цераз Грэск і добра пазнаёміўся са школьным інспэктарам раёну...

Л. Ю.: Хто ў вас быў? Прозьвішча ня памятаеце?

В. Н.: Ня памятаю. Ён уцёк пазьней у партызаны... Ён мяне ў Замосьце й накіраваў, а потым меў да мяне заляцаньні — думаў, што й я ў партызаны пайду. То ён звязаўся з партызанамі й быў іхным сувязным. Даведалася пра тое паліцыя, і яго, жонку й дачку (7—8 гадоў) павезьлі расстрэльваць, але, як стралялі, то жонку застрэлілі й дзіця, а яго толькі ранілі, і ён уцёк з-пад кулі.

Л. Ю.: А хто яго расстрэльваў?

В. Н.: Паліцыя.

Л. Ю.: Гэта беларусы былі ці?..

В. Н.: Расстрэльваў адзін расеец. Яго потым судзілі й расстралялі... У газэце «За вяртаньне на Радзіму» (цяпер «Голас Радзімы») напісалі цэлыя дзьве старонкі. Суд у Грэску. Яго прозьвішча пачыналася на Ф., здаецца, Фролаў. Ён усё больш расстрэльваў. З расейскіх ваеннапалонных, астаўся тут і пайшоў у паліцыю... А другім — чалавек 5 ці 6 былых паліцэйскіх — на судзе далі па 20—25 год. Гэта пазьней ужо было, у 1965 ці 1966 г...

То вярнуўся я дадому, мне тады далі вучыць у Канюхах — гэта вёска, 3 км ад нашай, стаіць на гравейцы Слуцак–Грозаў–Капыль. У гэты час пачалася партызаншчына.

А ў Канюхах, на ўскрайку, былі казармы, там 20-ы Сальскі кавалерыйскі полк стаяў, а пазьней, у 1939 г., як «асвабадзілі» Заходнюю Беларусь, дык Сальскі полк перакінулі бліжэй да мяжы, а сюды прыйшла брыгада нацменаў, узбэкаў ці таджыкаў. Яны заўсёды былі страшэнна галодныя, а грошы мелі, то вясковыя бабы туды хадзілі й прадавалі бліны па рублю, і мая маці хадзіла. Плацілі тым нацменам 2—3 рублі на месяц — на махорку ня хопіць. Дык што яны

рабілі?! Як, скажам, адзін чалавек сьпіць, то другі адзене дзьве рубахі на сябе — а рубахі былі добрыя, суконныя — і пойдзе, прадасьць адну рубаху за паўлітра, а салдат, які спаў, прачнецца й стане ў строй. «Дзе рубаха?» — «Ня знаю, укралі». Ну, то мусяць выдаць яму другую. Гэтак ад нацменаў усе чыста кругом вёскі адзеліся ды абуліся ў вайсковае. Людзі перафарбоўвалі, бо як хто пабачыць, што вайсковае, то забяруць назад. І я меў адну рубашку вайсковую...

Калі пачалася вайна, то стаяла там узбэцкая брыгада. Яны мелі цёплую вопратку: штаны й фуфайкі — усё падбітае. Бабы ўсё разбамбілі, разабралі, бо там было некалькі тысяч. Мая маці й нявестка, Мішава жонка, Волька, прынеслі гэтага дабра 10 ці 12 штук.

А яшчэ там быў сьпіртавы завод, то бабы пайшлі, сьпірту набралі, мая маці зь нявесткай па два вядры сьпірту прынеслі, чыстага, 96°, зь яго аж дымок ішоў...

Пачалася партызаншчына: партызаны ўсе школы разгрэблі, у Канюхах таксама, і мяне шукаюць, кажуць: «Ён савецкі чалавек, а ў школе вучыць». Прыйдуць па мяне ў Канюхі, а людзі кажуць: ён у Дубейках, прыйдуць у Дубейкі: ён у Канюхах. А я хаваўся.

У нашай хаце быў палок каля печкі, пад ім дзьве дошкі падымаліся, а там была яма выкапаная. Там яшчэ бацька хаваўся, калі ў 1920 г. яго хацелі забраць у Чырвоную Армію. То я яму тую выкапаў больш, налажыў туды саломы. Як партызаны прыходзяць, я ў ямку — гоп! — і схаваюся, мяне закрыюць, і няма мяне. То я хаваўся-хаваўся, але бачу, што не ўхаваюся.

А ў гэты час, у 1943 г., той інспэктар, што потым уцёк у партызаны, кажа:

— Валянцін Іванавіч, тут арганізоўваецца СБМ
— Саюз Беларускай Моладзі. Хочаш? То едзь у Слуцк...

Л. Ю.: Але Вы кажаце, ён супрацоўнічаў з партызанамі.

В. Н.: З партызанамі... Пытаю яго:

— Хто табе сказаў?

— Палікарп Манькоў.

— Дзе ён?

— У Слуцку, у гэбітскамісарыяце.

Палікарп Манькоў трошкі ведаў нямецкую мову. Ён з 1910 г. працаваў таксама ў арміі, у палітадзеле. Але тут, ня ведаю, якім чынам, ён трапіў у школьныя інспэктары ў Слуцку. Я паехаў да яго, пытаю:

— Дзе мне спыніцца?

— Нідзе няма. Хадзем да мяне.

Пераначаваў у яго, разам зь ім спалі. Пагаварылі, ён і кажа:

— Бяры, арганізоўвай СБМ.

Дарэчы, ён меў заступніка, нейкага маладога хлапчышку. Той пазьней выправіў дакумэнты ўсе чыста ды ўцёк у партызаны.

Л. Ю.: Ён чым займаўся Манькоў?

В. Н.: Ён быў школьным інспэктарам на Слуцкую акругу, да яе належалі 6 раёнаў: Старобінскі, Навазыбкаўскі⁵, Слуцкі, Грэскі, Капыльскі й яшчэ адзін. Гэбітскамісар быў немец.

Пазьней, у 1946 г., Манькоў быў у Ватэнштэце, у беларускім лягеры. Я помню, прыехаў туды й су-

⁵ Памылковае цвёрджаньне: Навазыбкаў знаходзіцца, на ўсход ад Гомлю, таму Навазыбкаўскі раён ня мог уваходзіць у склад Слуцкай акругі; верагодна, маецца на ўвазе Старадароскі раён.

стрэў і Манькова, і аднаго настаўніка з маёй школы, Андрэя Попку, — ён у мяне вучыў 3-я класы й выкладаў сьпевы ў 5-х і 6-х... Манькоў кажа:

— Мы назад вернемся.

То я з Маньковым тады ледзь не пасварыўся:

— Што? Вернемся назад зноў вёскі паліць?

У Грэскім раёне спалілі 18 вёсак, у тым ліку 11 зь людзьмі.

Л. Ю.: Хто паліў?

В. Н.: Немцы. З паліцыяй. 11 зь людзьмі, то калі ў другія прыяжджалі, то людзі ўцякалі. Разумееце? Спалілі 18 вёсак!

Л. Ю.: Чаму палілі?

В. Н.: Партызаншчына.

Л. Ю.: Партызаны былі вакол вёсак і таму...

В. Н.: Вакол вёсак... Партызаны прыйдуць ноччу са зброяй. Што ім трэба? Палатно (халаты белыя на зіму шыць), вопратка, ежа: хлеб, кура, сала, ну й табака... Як знойдуць — усё чыста забяруць. Я, помню, схавался ў братавай жонкі, а да яе прыйшлі партызаны, і адзін кажа да сваёй *подруги*:

— Нюрка, вот здесь хорошая блузка. Посмотри, может, тебе пригодится.

Вось як, бралі ўсё, што хацелі. А немцы днём прыедуць:

— Ага, вы партызанам памагалі.

А дзе ж той дзядзька ці цётка ня дасьць, калі партызаны са зброяй?! Што ж яны вінаватыя! Гоп, немцы вёску й спаліць. Ну, і папалілі так вёсак многа, асабліва тых, што былі каля лесу. Папалілі, людзей пабілі. Але калі прыйдуць у другую вёску, дык людзі ўцякаюць, хаваюцца...

Зарганізаваў я ў Грэску зьвяз СБМ: 3 дружыны — 110 чалавек. Я быў старшы зьвязовы, меў пад са-

бою аднаго памочніка й траіх дружыновых. Адзін зь іх меў прозьвішча Астроўскі.

Наперад заскочу... Я двойчы быў на СБМаўскіх курсах, у 1943 і 1944 г., перад адступленьнем. У 1944 г. гэта былі курсы раённых кіраўнікоў СБМ. Дарэчы, я сустрэў там айца Надсана, тады ён быў кіраўніком СБМ. Ужо праз гады, на эміграцыі, я неяк падышоў да яго:

— Ойча, мы ж разам былі.

То ён ужо абняў мяне й пацалаваў.

Л. Ю.: А Надсан быў на якую акругу?

В. Н.: Ня ведаю, дзесьці ў Заходняй Беларусі. Ён добра па-нямецку гаварыў, прост' надзвычайна, і быў перакладчыкам на тых курсах. Дзе ён вучыўся нямецкай мове, ня маю паняцця. Пасьля курсаў 1943 г. я й зарганізаваў зьвяз СБМ. Як мы пачалі адступаць, Грэск пакінулі 30 чэрвеня, добра помню, бо яшчэ 22 чэрвеня 1944 г. споўнілася 3 гады, як немцы асвабодзілі нас, то я тады яшчэ зарганізаваў зьезд СБМ і гаварыў прамову.

Л. Ю.: А пра што Вы казалі ў сваёй прамове?

В. Н.: Казаў, што немцы нас асвабодзілі й выгналі бальшавікоў, адным словам, супраць Расеі й парты-занаў.

Л. Ю.: А якая была Ваша пасада ў СБМ?

В. Н.: Старшы зьвязовы, па-нямецку *Obergefoltschaftsführer*. Старэйшыя ад зьвязовага былі праваднік, старшы праваднік і штандаровы. Манькоў быў старшы праваднік, ён меў два кубікі. Я меў тры такія знакі, як рымская пяцёрка (V).

Л. Ю.: А калі можна падрабязней, што СБМ рабіў, чым канкрэтна займаўся?

В. Н.: СБМ праводзіў курсы беларускасьці. Прыкладам, і я чытаў лекцыі пару разоў на год. Разда-

валі тое, што друкавалася ў Менску. Зь Менску прыходзілі беларускія газеты.

Л. Ю.: Нехта прыяжджаў да вас зь Менску?

В. Н.: Не, ніхто. Ё ў Грэску нікога не было. Я сам у Менск ездзіў: мяне пазваў Ганько й парэкамэндаваў гэбітскамісару, каб я купіў на Слуцкую акругу 1000 уніформаў СБМ. На гэта мне трэба было, здаецца, 100 тысяч нямецкіх марак. То спачатку хацелі мне даць грашыма, але потым гэбітскамісар спужаўся, што я мо з грашыма пайду ў партызаны, то мне далі толькі вэксаль. Я купіў уніформы й прывёз...

А 30 чэрвеня 1944 г. пачалося адступленьне.

Л. Ю.: Раскажыце пра курсы, на якіх Вы былі.

В. Н.: У 1943 г. у Альбэртыне я быў на СБМаўскіх курсах першы раз. Дык пазней усе чыста пайшлі ў партызаны — усім штабам.

Л. Ю.: СБМаўцы?!

В. Н.: СБМаўцы. Дарэчы, усіх іх расстралялі.

Л. Ю.: Хто расстраляў?

В. Н.: Партызаны.

Л. Ю.: Не паверылі ім?

В. Н.: Не паверылі. А другі раз, у 1944 г., на курсах былі толькі раённыя кіраўнікі, іхныя заступнікі й акруговыя — чалавек, можа, 30. Там я й сустрэў айца Надсана.

Л. Ю.: Хто там чытаў Вам лекцыі, пра што?

В. Н.: Лекцыі чытаў ужо другі штаб, тыя, што пайшлі ў адступленьне. Ё, здаецца, ці Гарэлік, ці хто там, у Чэхіі, застаўся з чэхамі, да якойсьці чэшкі прыстаў⁶. Я потым чытаў, чэхі яго выдалі, прывезьлі ў Менск і ў Менску расстралялі. Пісалі пра Ларысу Геніюш, і там успамінаўся ён. Ё Стэльмах лекцыі чытаў. Ву-

⁶ Верагодна, ідзеца пра Пятра Сьценьніка (заўв. рэд.).

чылі хадзіць, маршыраваць, песьні сьпяваць. Там жа я сустрэўся з Ганькамі, Міхасём і Міколам. Мікола Ганько ў той час быў смаркач, сядзеў і дрынькаў на мандаліне. А зь Міхасём я пасварыўся.

Л. Ю.: Чаму? Міхась Ганько самы галоўны быў?

В. Н.: Самы галоўны — штандаровы — кіраўнік СБМ. А што было... Мы ішлі ў тэатар Янкі Купалы, дзе Арсеньнева давала спэктакль. Пры ўваходзе нас абмацвалі, каб ніхто нічога не пранёс. А на тых курсах быў нейкі малады хлапчышка, дык ён узяў з сабой у кішэню баявы патрон. Ё адшукалі ў таго хлопца патрон, немцы за яго ўзяліся — і ў паліцыю. Тады гэтыя студэнты прыходзяць да мяне (я старэйшы быў там, у акуларах, дырэктар школы!) і кажуць:

— Слухай, пайдзі да Міхася Ганька й раскажы, гэты ж хлопец ні ў чым не вінаваты. Дзіцё дурное! На што яму той патрон? Хай выпусьцяць яго, хай заступіцца.

Я, разумееце, доўга ня думаў, пастукаў, заходжу да Міхася й кажу: так і так...

А ён:

— Як цябе зваць? Хто ты?

— Я са Слуцчыны.

А ён з Палікарпам Маньковым быў на нажах, адзін другога не любілі. А Манькоў быў галоўны на Слуцкую акругу.

— А-а, Палікарп Манькоў!..

Ё як напаў на мяне!..

Я кажу:

— Калі ласка, не крычыце. Я вам не хлапчук, я дарослы чалавек. Я настаўнік. Не падымайце голас.

Ё-і, Ганько пачаў крычаць, пачаў стукаць:

— Я й цябе арыштую.

А я не маўчаў, адбрэхаўся, але ён мне:

— Выйдзіце.

— Добра, я пайду. Чаго крычаць?

Так і ня ведаю, выпусьцілі таго хлапчышку, ці не.

Вярнуўся я з курсаў раённых кіраўнікоў і неўзабаве загад прыйшоў: 22 чэрвеня вывесьці ўсіх СБМаўцаў і зрабіць прамову. 22 чэрвеня — 3 гады асвабаджэння. А тут ужо большавікі ў Бабруйску. І я вывеў тых сваіх СБМаўцаў і прамову сказаў. І бел-чырвона-белыя сьцягі ўзьнялі. Дык партызаны казалі:

— Если словим этуя четырехглазую сволочь, то мы ему на груди вырежем «Погоню», на спине сдерем кожу, будет бело-красно-белый флаг, а на лбу вырежем фашистскую свастику...

Я гэта добра помню.

Л. Ю.: А як Вы даведаліся, што яны так гаварылі?

В. Н.: Мне перадалі. Але пачакайце... Прышло з гэбітскамісарыату, што я павінен адабраць 5 ці 6 чалавек, тады тых, што раней забралі ў Нямеччыну, пусьцяць на вакацыі. І зрабіць гэта павінен СБМ. Да мяне ўсе ідуць, і з паліцыі ідуць. А я кажу:

— Браткі, калі б я мог, я б усіх вас... Але я не магу. Толькі 5 ці 6 чалавек.

У гэты час, у 1944 г., перад адступленьнем, прыходзіць дзяўчына, мая вучаніца з Замосьця (а там былі тры браты, два настаўнікі, яны са мною ведаліся, усе ў партызаны пайшлі):

— Валянцін Іванавіч, той і той казаў: прышліце табакі партызанам.

— Ты каму-небудзь расказала?

— Не.

— Мая ж ты дзяўчынка! Калі цябе схапіць паліцыя — расстраляюць. Што ты робіш?!

Яна спужалася. Я далей кажу:

— Пачакай, я цябе выведу з Грэску. Ёдзі й не аглядвайся, бо як зловяць... Ты з партызанскай вёскі. Ты знаеш, што гэта значыць?

— Я ня думала, што вы мяне выдасыце.

— Не, я цябе ня выдам, але не рабі гэтага.

Я яе вывеў, і яна пайшла. А адзін зь ейных братоў, старэйшы, што настаўнікам быў, са мною быў вельмі добра, то ён блізка падышоў да Грэску. Ня ведаю, якой трасцы яму трэба было. Пачалася перастрэлка, яго ранілі, ён ня мог бегчы й астаўся. То грэскія паліцэйскія наклалі на ім, на жывым, раненым, агню. Бачыце, якая дзікасыць!

Л. Ю.: Спалілі яго?

В. Н.: Спалілі. Жывога.

Л. Ю.: Гэта беларускія паліцэйскія?

В. Н.: Беларускія паліцэйскія ў Грэску. Было якіх 200—250 чалавек. Ён немец, ясна, быў. Ад гэбітскамісарыяту. Я яго добра знаў, я зь ім добра жыву, ён коні мне даваў і зброю.

Л. Ю.: А партызаны Вам пагражалі за бел-чырвона-белы?

В. Н.: Ён за бел-чырвона-белы, і за тое, што арганізаваў мітынг. Што было... Адзін раз я паехаў, а ў мяне быў сьпіс тых, хто належаў да СБМ. Ён гэты сьпіс прапаў. Я ведаю, хто ўкраў.

Л. Ю.: Нехта з партызанаў?

В. Н.: Не. У маёй вёсцы быў сын майго хроснага бацькі — Міхась Пыка. Ён скончыў двухгадовы інстытут і таксама выкладаў гісторыю ў Заходняй Беларусі, і таксама быў камсамалец. Але ён быў заядлы саветчык. Ён яго партызаны накіравалі ў Грэск, працаваць. Ня ведаю, якім чынам, але дастаў ён, ужо пры немцах, пасаду начальніка пашпартнага аддзелу. А я

думаю сабе: «Што такое? Міша быў такі прасавецкі, а вунь куды прыйшоў?» А потым здагадаўся: «А—а, дык гэта ж ты ад партызанаў». Што мне рабіць цяпер? Пайсьці сказаць? А ён ажаніўся, узяў Маню Галузу, у іх дачка маленькая была; ягоны бацька ўжо памёр.

Дарэчы, я раскажу пра ягонага бацьку. Як паміраў, дык пазваў маю маці й кажа:

— Я паміраю, Матрэна, прабач мне: я быў сэксотам. (Значыцца, *секретный сотрудник НКВД*.) Я, Максім і Рыпіня. (Была такая Рыпіня, жонка былога старшыні калгасу, і Максім, брахун, брыгадзірам быў.) Мы ўсе ўтраіх былі сэксотамі. Мне плацілі 50 рублёў за данос. Але я на цябе нічога ніколі не казаў. Прабач, я паміраю. Я — грэшны, але на цябе ніколі не казаў: не хацеў мець кроў на сваіх руках...

Дык вось, думаю, гэта ты, Міша, сувязны партызанскі. Што мне рабіць? Сказаць каму — яго расстраляюць, і жонку расстраляюць, і дзіця, і сястру, што са мною вучылася ў Слуцку. Чатырох чалавек пойдзе. І я не сказаў. Не даносіў, сядзеў, маўчаў, быццам бы нічога няма. Можа, гэта ён выкраў сьпіс?

Л. Ю.: А потым па гэтым сьпісе...

В. Н.: Па гэтым сьпісе арыштоўвалі... Пазьней, калі мы ўжо адступалі, нас па дарозе каля Цімкавіч нагнаў чалавек, кажа:

— Я хачу пабачыць таго чатырохвокага, камісара беларускага.

(Так мяне звалі: *беларускі камісар*.)

— Што такое?

— Братка, ты ня ведаеш, што сталася... Немцы, адступаючы, запалілі той дом пасярэдзіне Грэску, дзе жылі паліцаі, і яшчэ пару дамоў, вялікія двух-

трохпавярховыя. Як уварваліся партызаны, то Бушкова (быў у мяне такі хлопец, расеец) узялі — ён ва ўніформе быў — і жывога кінулі ў вагонь. А Астроўскага, твайго памочніка, павесілі. Шукалі цябе.

А я меў наган і заўсёды дзьве апошнія кулі. У выпадку чаго — стрэліць у рот, каб жывым ня здацца. Бо знаў, што будзе...

Быў такі старшыня Грозаўскага сельсавету, там ужо партызаны былі. Толькі ў Грэску паліцыя была й тое, калі ад'яжджалі, трэба было, каб 40—50 чалавек з кулямётамі ішлі: носа нельга было высуnúць. Ня ведаю як, але яго злавілі. Ён нічога Богу душою не вінаваты быў, але меў гэты тытул: *старшыня сельсавету*. То яму штыхом прабілі грудзі й прыбілі да дрэва. Штых прайшоў праз грудзі, але не праз сэрца, і ён два дні мучыўся й кончыўся... Дык я ведаю, што гэта такое...

Л. Ю.: Мне хацелася б вярнуцца трохі назад. Што Вы можаце расказаць пра Пэдагагічны Інстытут?

В. Н.: Я мала ведаю: я ж вучыўся завочна.

Л. Ю.: Выкладчыкаў ня памятаеце?

В. Н.: Помню аднаго Казака. Бо ён служыў спачатку ў Слуцку, а потым выкладаў у Менску.

Л. Ю.: Гэта не сваяк Крушыны быў?

В. Н.: Не, не сваяк. Я ведаю тых Казакоў — гэта случчакі (Манькоў жа выдаў «Песьняроў Слуцчыны» за нямецкія часы). Там быў Клішэвіч, я зь ім жыў вельмі блізка, добра яго ведаў, і ў Нямецчыне сустракаўся.

Л. Ю.: Ну, добра. Вы адступалі зь Беларусі...

В. Н.: Адступалі зь Беларусі 30 чэрвеня. Адступала й паліцыя, але ня ўсе, частка засталася. Помню, тры браты паліцэйскія ўзялі кулямёт, паставілі сабе ў хаце, кажуць:

— Мы не адступаем, нікуды не ідзем: мы перадавалі партызанам патроны, мы з партызанамі звязаныя...

Ну, пайшлі мы ў адступленьне, на Цімкавічы ішлі, каб, барані Божа, не ісьці празь лес, бо партызаны нападуць. Расьцягнуліся, можа, на пару кілямэтраў. Скажам, у нас было дзьве падводы.

Л. Ю.: У вас — гэта ў сям'і?

В. Н.: У сям'і. На адзін ехаў мой брат старэйшы, жонка ягоная й дзьве дачкі, старэйшая Лена й меншая Дуся. На другой ехаў я й мама. Адну падводу ўзялі ў паліцы. Мішу далі. А другую падводу... Я пайшоў і спакойна сказаў дзядзьку:

— Я хачу падводу. Саветы забяруць усё роўна. Я прыціснуты; як я астануся тут, мне будзе сьмерць. Давайце каня. А не, то я магу згубіць нэрвы.

Выняў наган і палажыў на стале.

Яны паехалі, прывялі каня. Кажу:

— Дзякую, вельмі дзякую, хай Бог вас спасае...

Пайшлі ў адступленьне, ішлі-ішлі й прыйшлі ў Граева⁷. Там стаялі ўсе паліцэйскія з 5 раёнаў — Слуцкага, Старобінскага, Старадароскага, Капыльскага, Грэскага. Там і другія былі: зь Ляхавіцкага, Баранавіцкага ды іншых. Ну, цяпер усіх паліцэйскіх забіраюць у армію. Арганізоўваюць армію, кажуць, гэта будзе 30-я дывізія. А потым яе перайменавалі: 30-я *Weissruthenisch*⁸ СС дывізія. Калі проста дывізія, дык так трэба руку падымаць.

Л. Ю.: Амаль па-савецку.

В. Н.: Так. А калі дывізія СС, то так трэба, як фашысты. Мне й кажуць: «Вучы». Каб, значыцца, я вучыў паліцэйскіх падымаць руку й казаць: «Хайль

⁷ Горад у Польшчы.

⁸ Беларуска (нямецк.).

Гітлер!» Ну, я вучыў. А па дарозе паліцэйскія расказвалі розную дрэнь: як білі, як расстрэльвалі, як перад тым, як забіць, згвалцяць жанчыну. Разумееце?! Я сяджу й слухаю. І паверыце?! З гэтага часу я зьненавідзеў паліцэйскіх. Бо яны больш зла рабілі людзям за партызанаў... Гэта ўсё роўна як падасланыя партызанамі. Яны пілі, грабілі, гвалцілі, бралі, што хацелі й як хацелі. А немцам што да таго, толькі б служылі ім шчыра. Думаю: «Ах, вы, сволачы, сволачы!»

Пад канец, месяцаў праз тры ці чатыры, я рашыўся, што, як паліцыя выйдзе на выезд, дык скажу ім: «Не чапайце людзей! Ня будзьце такімі жорсткімі, як партызаны. Бо чым жа вы лепшыя?» А ў нас быў камэндантам паліцыі ўкраінец, прозьвішча Купа. Ён меў братаў — сярэдняга й малодшага, і малодшы належаў да СБМ, быў дружныновы. Зьвярнуўся я да Купы:

— Я хачу сказаць слова, як паліцэйскія ад'яжджаюць.

Купа мне не дазволіў. Тады я да немца — з тым жа, а ён і кажа:

— *Sehr gut*⁹.

Даў дазвол. Тады я, як паліцэйскія ад'яжджаюць — а было гэта разоў 5 ці 6 кожнага тыдня, — то прыходжу й кажу ім. А яны маўчаць — бачу, што са мной не пагаджаюцца, глядзяць на мяне скоса, завуць «беларускім камісарам». Можа й кулю далі б, ды баяцца, бо за мяне стаялі...

Л. Ю.: А куды яны выяжджалі?

В. Н.: На партызанаў. Бяруць 8—10 падводаў (была й адна машына, праўда, грузавая), садзяцца — чала-

⁹ Вельмі добра (нямецк.).

век 20—25, бяруць ручны кулямёт Дзегцярова, часамі станкавы. Едуць у партызанскую зону (гэта дзе людзі ня плацяць падаткаў немцам, а здаюць партызанам) — пастраляць. Партызаны іх чакаюць, бо маюць ня толькі ў Грэску, але й у самой паліцыі даносчыкаў. Бывае, прыедуць паліцэйскія ў вёску — партызаны адступяць у лес; як толькі спрабуюць ісьці ў лес — тыя па іх страляюць, то паліцыя назад. Гэтак пастраляюць—пастраляюць і назад: ні забітых, ні раненых. «Вось мы паліцэйскія. Зрабілі выезд, партызанаў адагналі». А партызаны самі адступілі, не яны іх прагналі. А бывае выезд такі, што пойдучь... і забяруць каровы. Могуць зайсьці ў хату забраць што—небудзь.

Я ведаў аднаго паліцэйскага, які казаў мне:

— Я сам застрэлю Купу. Хай толькі пачнецца страляніна з амэрыканцамі, дык першая куля будзе Купу. Чаму? Ён у майго дзядзькі забраў кажух, такі доўгі чорны кажух. Дзядзька прасіўся, каб аддаў, то ён яго зьбіў прыкладам на мокры яблык. Цяпер хворы на лёгкія. Я Купу застрэлю.

Партызаны й паліцэйскія — гэта было няшчасьце для людзей. Партызанам выгодна, як прыедзе паліцыя грабіць, біць, тады яны кажуць:

— Бачыце, што немцы робяць!

А для насельніцтва было ўсё адно: і адныя грабілі, і другія грабілі. Адным словам, было так, як у жарце пра жыда. Прыходзяць белыя: «Ты за каго?» А ён і ня знаў, хто гэта. Кажа: «За красных». «Ах, ты жыдоўская морда, лажысь!» Ды шомпалам па срацы. Вылупілі. Прыходзяць чырвоныя. «Ты за каго?» — «За белых!» — «Ах, ты, жyd!» І яму зноў улупілі. Нарэшце прыходзяць махноўцы: «За каго?» — «Нашто пытае-

цеся? Лажуся. Біце ды ўсё». Бо «белыя» ці «красныя» — усё роўна пападзе.

Так і тыя выезды. Праўда, былі пару паліцэйскіх, якія трошку пачыналі думаць па-беларуску й для беларусаў. Ведаю, што пару чалавек былі ў Вызьне Слуцкага раёну на беларускіх курсах для паліцэйскіх. Там сьледчыя былі, і туды двух чалавек паслалі з паліцыі; тыя, як вярнуліся, са мною гаварылі й расказвалі пра беларускасьць і пра незалежную Беларусь.

Л. Ю.: Інакш кажучы, гэта былі ўжо не паліцэйскія бандзюгі, а беларускія паліцэйскія?

В. Н.: Так, гэта былі ўжо беларускія паліцэйскія. А бальшыня была... З 200—250 чалавек — 10—15 былі бандыты. Яны пайшлі для грабязу. Астатнія пайшлі, каб ня ехаць у Нямецчыну, або служылі проста для хлеба. А многа было й такіх, што моцна ненавідзелі бальшавікоў — ня рускіх, а бальшавікоў. Ём было ўсё роўна, што рускі бальшавік, што беларускі, — усё гэта вораг. Вельмі многа было з тых, каго параскулачвалі бальшавікі. Я бачыў пару чалавек, якіх, як яны дзецямі былі, з бацькамі саветы вывезьлі; бацькі памёрлі, а яны вярнуліся й пайшлі ў паліцыю. Ненавідзелі яны бальшавікоў і рэзалі, як толькі маглі.

Пападала й тым, што зусім нявінныя былі. Асабліва пасья таго, як забілі Кубэ. Тады, як гэта сталася, я быў на кватэры ў былых савецкіх актывістаў. Былі бацька, маці й дачка. Гэтую дачку ўсе мне сваталі, хацелі за мяне адаць. А я ўжо ва ўніформе хадзіў.

Л. Ю.: СБМаўскай?

В. Н.: Так, і ў чаравіках, і з павязкаю.

Л. Ю.: Якой павязкаю?

В. Н.: Бел-чырвона-белай. Я бачыў партрэт Рагулі з фашысцкай павязкаю — гэта падрабілі на фатаграфіі. Я тады Рагулю бачыў, ён не насіў фашысцкай павязкі; гэта яму на здымку прыставілі. І я таксама меў павязку бел-чырвона-белую... Ну, то адступалі мы й дайшлі да Граева, там усе спыніліся, і ўсіх мужчын забралі ў армію...

Л. Ю.: У беларускую СС?

В. Н.: Так, у беларускую...

Л. Ю.: А хто камандаваў ёю?

В. Н.: Ёю меў быў камандаваць расеец¹⁰, але камандаваў немец — маёр СС Зыглінг. Ён быў капітан, а яму далі маёра, можа й палкоўнікам зрабілі... Праўда, у гэтай дывізіі на пачатку было ня многа: толькі 7 ці 9 тысяч. Там жа былі Акула, Касцюкевіч, айцец Надсан. Я служыў у 1-м батальёне 3-га палка.

Л. Ю.: Якое ў Вас званьне было?

В. Н.: У саветаў я быў лейтэнантам. А тут я быў простым жаўнерам. У гэтай арміі я не хацеў быць афіцэрам... Паліцыю ўсю забралі ў армію, а я пайшоў дабравольна. Спачатку думалі кінуць нашу дывізію на Варшаўскае паўстаньне: у той час Варшава паднялася. А потым адумаліся, і нас праз усю Нямеччыну павезлі аж да Францыі. Едзем мы, а нейкія дурні, французскія макі¹¹, з аўтаматаў па нас стрэлілі. Ну й што?! І нікога ня ранілі. Госпадзі! А нас — цэлы батальён — высадзілі й скамандавалі акружыць той дом. Помню, як цяпер, навокал дома рос вінаграднік, такі высокі-высокі, а там жа драты: вінаграднік на дратах

¹⁰ Тут вядзецца пра маёра Мураўёва; увосень 1944 г. ён перайшоў на бок французскіх партызынаў.

¹¹ Уздэльнікі руху французскага супраціву (ад франц. *maquis* 'хмызьняк').

вісіць, і ніяк немагчыма пералезьці на другі бок і схавацца, мусіш проста ісьці. Каб там пасадзіць аднаго чалавека з аўтаматам, то ён мог бы ўсіх пастраляць, як зайцоў.

Але што рабіць, мусілі мы пайсьці на той дом. Паставілі пару кулямётаў ды як далі па ім: быў дом беленькі — стаў чорны: тынк паляцеў увесь чыста. Загарэўся той дом, і людзі павыскаквалі, згарэлі. Пастралялі мы, зноў селі, едзем.

Спыніліся якраз каля аэрадрому, там стаялі нямецкія самалёты. Амэрыканцы штурмавалі й білі па гэтых самалётах. А мы стаялі; былі 3 эшалёны, на іх стаялі кулямёты «Максім». Як адкрылі агонь! А амэрыканцы ўвагі не зварочваюць. Ніводнага самалёта мы ня зьбілі, а амэрыканцы нямецкія самалёты ўсе папалілі. Я думаў, амэрыканцы завернуцца й па нас смальнуць. Але не, пабілі яны нямецкія самалёты й паляцелі.

Прыехалі мы ў Эльзас, каля Бэзансону (там і цяпер робяць знакамітую гарчыцу)¹². У той адзінцы, дзе былі хлопцы з Заходняй Беларусі, дзе служылі Касьцюкевічы, айцец Надсан, там, пэўне, палякі былі, то надумаліся й застрэлілі немцаў. 17 чалавек. Тады нас, наш 1-ы батальён (600 чалавек са Слуцкага, Грэскага, Старобінскага, Капыльскага й Старадароскага раёнаў) мамэнтам раззброілі. Немцы паставілі кулямёты й загадалі: «Выстраіцца!» Мы выстраіліся, бяз зброі, без амуніцыі, а на нас скіраваныя кулямёты, наўкруга немцы. Нас загналі назад у цягнік, папярэдзілі: калі хто выйдзе — будуць страляць, дык павезьлі ў канцлягер Дахаў. Але ж тады мы ня ведалі, куды нас вязуць. Толькі помню

¹² Бэзансон знаходзіцца не ў Эльзасе, а ў правінцыі Ду (заўв. рэг.).

цяпер, на шыльдзе было напісана: *Arbeit macht frei*¹³. Загналі нас, і мы ва ўніформах, а тут з другога боку, за дротам, стаяць расейскія палонныя, кажуць:

— А-а! Дослужились, вояки, мать вашу так и растак! Во! А слыхали, что большая деревня пала (гэта значыць Бэрлін)? Не убегайте: мы еще вас пове-сим.

Яшчэ казалі: «пагушкаем»... Былі мы ў канцлягеры месяца.

Л. Ю.: Вас трымалі ў такіх жа ўмовах, што й савецкіх?

В. Н.: Не, трымалі асобна. Есьці давалі два разы на дзень, але мы ўсё роўна былі галодныя. Я краў ежу ў немцаў, вечарам ці ноччу, каб ніхто ня бачыў, а то застрэляць. Але трэба было выжыць...

Першым чынам усіх нас пастроілі. Выйшаў слуцкі гаўптман (гэта капітан). Былі два капітаны — малы й высокі: высокі — больш чалавечны, а малы злы, гадасьць, але ён быў старэйшы з капітанаў. Ніколі не забуду гэтага — ён казаў, а перакладнік, рускі, перакладаў:

— Вы дрян, а не люди. Вы дважды предатели. Вы предали раз свою родину и пошли с нами. Второй раз вы предали нас, немцев, своих союзников. Обычно таких расстреливают, но мы — *Übermensch*'и¹⁴, мы не хотим пачкать рук.

Во так! Слухаю, а ў самога сьлёзы коцяцца, думаю: «Так табе й трэба». Каля мяне стаяў якраз кіраўнік Грэскай БКА, мы ўвесь час разам былі; ён у саветах быў старшым лейтэнантам. Ён мяне за руку трымае, а я яго. У мяне сьлёзы ў вачах — і ў яго сьлёзы ў вачах, кажа:

— Ну што, Валянцін, дажыліся?

¹³ Праца вызваляе (нямецк.).

¹⁴ *Übermensch* — звышчалавек (нямецк.).

— Дажыліся, брат.

А немец далей:

— Мы выберем тех, кто лучше и моложе, в немецкую армию. А пока что мы отберём людей на работу.

І давай выбіраць. Першым чынам:

— По десять — рассчитайсь.

Кожны дзясяты выходзіць наперад. Я быў дзявяты. Вывелі кожнага дзясятага, 65 чалавек, і ўсіх расстралялі. Немцы ж ніколі ня скажуць, што вядуць расстраляць.

Маладых немцы ў армію пазабіралі. Помню, памочніка майго, маладога хлопца, забралі. Дарэчы, пасья ён біўся з амэрыканцамі й загінуў на фронце. Гэта мне потым мой дваюрадны брат расказваў. Мае дваюрадныя браты Валеры й Стась трапілі ў армію, бо былі ў паліцыі. А мой старэйшы брат Міша ехаў з падводаю.

Астатніх нас пагналі пешкі недзе далёка, мо ў бок Швайцарыі. Я па дарозе раз хацеў уцячы — не ўдалося, а другім разам — уцёк—такі ды схаваўся. Праседзеў у лесе два дні, а калі выйшаў, ужо французы ішлі: якраз гэта была французская зона. Іду абарваны (на мне была ўніформа, дык выкінуў, пераапрануўся ў цывільную адзежу), французы бохан хлеба кінулі. Зайшоў у лягер, а там італьянцаў многа. Французы пазвалі маёра, загадалі:

— Гэтым людзям дай есьці, дай адзежу, каб кожны меў па тры зьмены. Як не дасі, расстраляем.

О, як проста! І што яшчэ было? Як толькі прыйшлі французы, на 24 гадзіны ўсё адкрытае было, рабі, што хочаш, можаш забіваць, можаш гвалціць. Звычайна гвалцілі.

Л. Ю.: Французы?

В. Н.: Французы. У вёсцы. Такая вялікая вёска была. Калі хто кажа, што ўсё было добра, то гэта няпраўда, я быў там. У тых месцах фармэры мелі многа авечак. І вось прыйшлі італьянцы, схапілі авечку, цягнуць, аж прыляцеў пастух і давай іх кіем біць. Яны пабеглі да французаў:

— Мы хочам мяса, мы галодныя.

Тыя за старога: «Едзь да Гітлера!» ды — бух! — і паехаў стары да Гітлера: застрэлілі. Ну, авечак пазабівалі, наеліся авеччыны. І я еў. Як нас пранясло! Я ніколі ня быў такі хворы на живот, бо ня елі нічога, а тады наеліся. Можна, яна была паўсырая? Ва ўсякім выпадку, хварэў два ці тры дні.

Л. Ю.: Паласаваліся...

В. Н.: Так, паласаваліся... Там стаяў эшалён — гэта немцы вывозілі з Францыі матар'ялы: шоўк, сацін, сукно. Усе нашы хлопцы пайшлі панабіралі сабе па 5—10—15 мэтраў. І я пайшоў, таксама набраў мэтраў зь 10...

Я не хацеў быць у французскай зоне. Гэтыя італьянцы адразу вяртаюцца на бацькаўшчыну. А куды мне? Сустрэў я двух случчакоў, двух былых случкіх паліцэйскіх: Тарасевіча Івана й Тарасевіча Міхася. Я трошку ўмеў па-нямецку, таму яны звалі мяне *фюрэр*. І мы зь імі маракавалі: куды ісьці. Вырашылі ўцякаць ад французаў на поўнач.

У мяне быў гадзіннік, і я ў нейкага рускага абмяняў яго на ровар. А Міхась... Там адзін французскі афіцэр ездзіў да немкі спаць зь ёю. І, значыцца, аднаго разу той афіцэр паставіў свой ровар і пайшоў. Міша за той ровар — і мы паехалі. Праехалі кілямэтраў 20, глядзь — а на ровары пісталет вісіць! Зараджаны. Ой-ё-ёй! Выкінуць? Не. То куды

яго дзець? Бо як зловяць, то нічога добрага ня будзе. Узялі бохан хлеба, выразалі мякіш і туды ўвапхнулі пісталет.

Едзем зь пісталетам. Аж ляціць савецкая машына, чырвоную зьвязду начапілі й чырвоны сьцяжок уваткнулі. У кабіне шафэр, а ззаду ягоная дзеўка сядзіць: цыцкі выставіла.

— Кто вы, — пытаюць, — поляки?

— Палякі.

А па-польску ні я, ні Тарасевічы ня ведаем. Адкуль?! Мы ж случчакі. А тыя:

— Поляки? Вы — поляки? Какие вы поляки! Сволочи вы, так вас растак. Вот здесь недалеко лагерь. Вы туда езжайте.

І бачым — хочуць нас завярнуць.

Л. Ю.: А які лагерь там?

В. Н.: Савецкі рэпатрыяцыйны лагерь.

— Езжайте домой. Надо отстраивать родину, поправлять то, что ваши друзья немцы наделали.

Бачу — бяда. А Іван разламаў хлеб, вынуў пісталет і стаў з аднаго боку, я стаю з другога, а Міхась зайшоў ззаду. І вы ведаеце, гэты чалавек пабачыў і скеміў: калі яшчэ што, то застрэлім к хрэну сабачаму, а машыну спалім.

— Хорошо-хорошо, езжайте.

Мы паехалі. Бачым — дом, каля ўваходу стаяць амэрыканскія салдаты. Мы туды ўвапхнуліся. Зірк — аж там савецкія. Мы ўвайшлі, а назад ісьці не пускаюць:

— Куда?!

Тады мы да амэрыканскага салдата.

— Хто вы? — пытаецца.

— Палякі.

— *Russians*¹⁵?

— Не!

— *Out, out*¹⁶!

Мы выскачылі адтуль. Госпадзі, пранясі нас! Далей ужо глядзелі добра, куды лезьці.

Што далей рабіць? У французскай зоне жыць ня можна: французы — прасавецкія. Яны аддаюць нашых саветам...

Дзён празь пяць зайшлі ў некае мястэчка. А ў мяне ўзяў живот: я проста паміраю — апэндыцыт. Ноччу хадзіць ня можна, бо застрэляць. Цэлую ноч мучыўся. Добра, што гэты апэндыкс ня лопнуў. Раніцай мяне завезлі да доктара, былога нацыста. Ён мне ўмомант зрабіў апэрацыю. Ляжу. А французы забралі ўсю бялізну са шпіталя, аставілі толькі прасьціны, што на ложках, запасовых ні адной няма. Спэчкаеш — будзеш у гэтым спаць. Я ляжу й плачу. А за сясьцёр міласэрнасьці там былі манашкі. Мяне трымалі там, Божа мой! Прабыў я там дзён дзесяць. А хворы, непад'еты, худы. То мае хлопцы — адкуль? — куру дасталі, кажуць:

— Трэба даць хвораму Валянціну.

Яе паджарылі: з аднаго боку была сырая, а з другога спалілі. Ой, чакаляды недзе дасталі. Прывезлі мне тую курыцу й чакаляду. Але ня ведаю, дзе тое дзелася, мне не папала ні таго ні другога; мо немкі забралі ды іншым хворым далі. А, няхай.

Акрыяў я, і мы зноў пайшлі. Зайшлі ў нейкае мястэчка. Прыяжджае рускі:

— Ну, чого вы стоите? Идите в русский лагерь.

Ён за нас — і ў лягер. А там чалавек 6—7 тысяч.

¹⁵ Расейцы (анг.).

¹⁶ Прэч (анг.).

Я, помню, капялюх насіў. Кажуць:

— Ты чё шапку носишь? Это западное. Надо шапку носить.

Мусіў я той капялюх скінуць. Ну, і засталіся ў рускім лягеры... У сярэдзіне лягера — турма за дромам, зь вінтоўкамі вартуюць. Скажам, пазналі пару тых, што былі паліцэйскімі, — і ў турму.

У пакоі, дзе я жыў, быў адзін рускі са Смаленску, старыкашка, такі фэйны, такі сьмешны; хворы: яго чацьвёра французскіх альжырцаў паймалі й згвалцілі. Расказваў:

— Когда трое брали, то можно было терпеть, а четвертый — что пилкой.

Ну й парвалі задні праход. У шпіталі яго лячылі.

А другі быў партыйны. Ё адразу, сабака, нас раскусіў, кажа:

— Вы бывшие полицейские, — а на мяне: — Ты где был с немцами?

Я гэтым хлопцам кажу:

— Што рабіць будзем? Нам сядзець тут ня месца. Бо вы былі паліцэйскія, я — у СБМ. Калі й не расстраляюць, то паедзем на Калыму ці на Сахалін. Там будзем кукаваць. Хлопцы, нельга тут жыць. Давайце ўцякаць.

Пачынаюць зь лягера выяжджаць, ужо першая група ад'ехала: чалавек 500—600. Цяпер другую набіраюць. Нельга чакаць. Я сабраўся, адзёжу, што там была, пакінуў. А там жа свае сабакі; нейкі малады гаўнюк там быў, сабака. Ён усё за мною ходзіць:

— А-а, ты хочишь удирать!

Я пайшоў у прыбіральню — і ён за мною. Кажу:

— Вон отсюда!

То не было як уцячы. Я ўзяў прасьціну ды цераз вакно, выкінуў з прыбіральні й пачаў спускацца.

Прасьціна парвалася, і я, зь зялезнымі чаравікамі, упаў, пабіўся, але нічога не зламаў, бо з другога паверху, а ня з трэцяга. Неяк сеў на ровар — быццам бы праехацца. І паехаў, а хлопцы за мною. Таксама ўзялі малае, усё большае пакінулі. Выехалі мы на дарогу. Куды цяпер? На амэрыканскую зону.

Прыехалі ў Штутгарт. Куды дзецца? Пытаемся ў немцаў, — а я па-нямецку трохі шпрэхаў, — кажуць, там і там армянскі лягер. Прыйшлі; у лягеры пара тысяч армянаў, усе ўцяклі з Чачні: армяны-чачэнцы. Яны ўсе сябе звалі туркамі, каб быць турэцкімі падданымі. А побач аказаўся ўкраінскі лягер — украінцы з Заходняй Украіны, там былі і тры беларусы. І мы тады ў гэты лягер перайшлі. Побач быў польскі лягер, там знаходзіліся тыя, каго з Варшаўскага паўстаньня вывезьлі; яны ўсе былі прапольскія й прасавецкія, казалі: хто ня хоча ехаць дадому, той, значыць, з Гітлерам. Яны й казалі, каго браць і вывозіць. То вывезьлі сілаю некаторых. Аж якраз, дзякуй Богу, амэрыканцы зьмянілі паставу, бо да гэта часу яны — хочаш ці ня хочаш — сілаю выдавалі саветам. А сталася так, бо ў Бэрліне былі саветы з амэрыканцамі стукнуліся. Ніхто гэта толкам ня ведае: што там зрабілася, хто пачаў страляць, але забілі, здаецца, 27 амэрыканцаў.

Л. Ю.: А з-за чаго пачалося?

В. Н.: А Бог іх ведае. Была савецкая зона й амэрыканская. З-за чаго пачалося? Можна, нават з-за баб. Салдаты савецкія забілі амэрыканскіх, то амэрыканцы ўмомант зьмянілі тады паставу: хто ня хоча ехаць — ня едзь. І Рузвэльчыха ўмяшалася... Як хачелі высылаць сілаю, то яна кажа: «Калі хочаце высылаць сілаю, то давайце высылаць гэтых гішпанскіх рэвалюцыянэраў, што біліся супроць Франка. Да-

вайце аддамо іх Франку...» Вот як. За нас уступілася. Карацей, амэрыканцы змянілі пагляд.

Помню, як цяпер, мяне таксама дапытваў амэрыканец. Перакладчыца была латышка; дарэчы, там усе чыста былі латышы (там недалёка быў латыскі лягер: 15 тысяч чалавек): поўныя рукі пярсьцёнкаў, панаграбвалі. То ж латышы былі каля Полацку, выбілі, выразалі людзей, бо былі тры латыскія дывізіі, што супрацоўнічалі зь немцамі й біліся супроць рускіх. Яны не на фронце ваявалі, а біліся з партызанамі. Мясцовае насельніцтва грабілі.

Глядзім, аж мае хлопцы кажуць:

— Гэй, ты знаеш, хто гэты латыш? Гэта ён быў у Слуцку на мельніцы. Як рускія прыяжджалі на мельніцу малоць, трэба было мукой плаціць, дык ён стаў і палкаю біў мужыкоў па галаве.

Так, з аднаго лягера ў другі перайшлі. Узялі аднаго нашага хлапца з Заходняй Беларусі ды пытаюць у яго празь перакладчыцу:

— Як ты сюды папаў?

— Мяне арыштавалі.

— Хто цябе арыштаваў?

— Латышы.

А латыская перакладчыца:

— Xi-xi-xi, *it couldn't be*¹⁷.

— Так, так, латышы, што былі зь немцамі.

Ужо й ня ведаю, што яна пераклала.

Л. Ю.: У Менску ва ўнівэрсытэцкім гарадку было латыскае СД. Насупраць Дому Ўраду.

В. Н.: Так. А яшчэ ўкраінцы тыя, з Заходняй Украіны. От там забойцы былі. У маім лягерах жыву расе-

¹⁷ Гэта немагчыма (анг.).

ец з-пад Смаленску, за немцамі быў старшынёй воласьці. То расказваў:

— У нейкую вёску ўкраінцы прыехалі (камандаваньне ў іх было нямецкае) і выбілі ўсіх людзей. Вось ідуць назад, усіх выстраілі. Ёдзе жанчынка, шасьцёра дзяцей вядзе з сабою. Бо тых ужо застрэлілі, а гэтыя... дзе лапцікі, дзе анучкі. Ё вась яна ідзе й шасьцёра дзяцей — маленькія, як гусяняты, — за ёю. Ідуць. Немец паглядзеў і кажа: «*O, Gott!*¹⁸ Хай жывуць, ня трэба». А ўкраінец зьняў аўтамат і выстраіў па ўсіх шасьцёх дзецях і па ёй. Не магу, не магу... Як ён страляў тых дзяцей... Не пасьпелі крыкнуць нават. Гэта ж і я таксама плакаў, дальбог. А яшчэ было, што паставілі немцы людзей і страляюць. А адзін хлопчык просіцца: «Калі нас пастралеце — толькі не закопвайце глыбока, бо, як наш татка прыедзе з фронту ды захоча нас пабачыць, то ён нас адкапае. Толькі глыбока не закопвайце нас, каб татка адкапаў».

Украінцы рэзалі так, што ня маеце паняцьця. Я да іх ня маю ніякай пашаны, ніякай спагады, нічога. Як яны нашых людзей рэзалі за немцам! Горш за немцаў. Вот як... А тут зь імі жылі. Наш пакой (акром нас, жылі 7 ці 8 украінцаў з Усходняй Украіны) яны так і звалі — «кіцапска комната». Сярод заходніх украінцаў былі бандэраўцы й мельнікоўцы. А гэта быў лягер мельнікоўцаў.

Неяк сабраліся ў нашым «кіцапскім пакоі». Адзін быў інтэлігентны чалавек, таксама зь мельнікоўцаў, кажа:

— Знаеце, сярод нас ёсьць і беларусы няшчасныя, што засталіся тут. Пан Навіцкі, скажыце што...

¹⁸ О, Божа! (нямецк.).

Я ўстаў і пачаў гаварыць па-беларуску (я ж ня ўмею па-ўкраінску). Там былі дзяўчаты ўкраінкі, то не хацелі гаварыць нават з намі, бо «вы кацапы». Разумеце? А то кажуць:

— Ой, гэта вы па-беларуску гаворыце?

— Так, бо па-ўкраінску ня ўмею й па-расейску ня ўмею, хаця й разумею.

— Ох, — кажуць, — пане Навіцкі, якая прыгожая мова! Прыходзьце да нас, пагаворым.

Думаю: «Халера вас бяры! Я з вамі гаварыць не хачу. Прабачце, на адным полі, як кажуць, садзіцца не хачу».

Л. Ю.: Колькі Вы ў гэтым лягеры жылі?

В. Н.: Больш за год. Яшчэ помню адно... На паддашку чатырохпавярховага дома ўкраінцы зладзілі заняткі. А там жа, на паддашку, развешвалі бялізну пасья мыцьця. Якая ўжо там бялізна была, але... І вось я прыйшоў павесіць сваю бялізну. Якраз украінскі настаўнік пачынае тлумачыць перавод простых драбоў у дзесятковыя. Тлумачыў, тлумачыў, сам ня ведае, забытаўся. Я ня вытрымаў ды «хі-хі-хі», а той кажа:

— Пане Навіцкі, вы замінаеце. Выйдзіце адсюль!

— Я то выйду, а ўсё роўна вы ня ведаеце.

Усе: «Га-га-га!», і пайшоў...

А выдалі ўкраінцы мапу: і ўся Случчына, і Старыя Дарогі, і Навазыбкаў (я ж у Навазыбкаве 3 месяцы праходзіў пэдпрактыку) — усё пад Украінай. Я за тую мапу й прыходжу:

— Вось вы завяце мяне кацапам. Які я кацап? Я ж чыстакроўны ўкраінец! Гляньце на вашу мапу...

Яны бачаць, што гэта я гавару саркастычна, бо ведаюць, што я беларус.

Л. Ю.: А пасья ўкраінскага лягеру які быў?

В. Н.: Беларускі.

Л. Ю.: Гэта які быў год?

В. Н.: Сярэдзіна ці канец 1945-га. Якім чынам, ужо ня памятаю, але я даведаўся, што ёсьць беларуская група, а кіраўніком у іх спадар Сільвановіч. Я туды. Там былі Рымшы, Макарэнкі, Марыя Каладзейская й пару чалавек... Мяне тады выбіраюць кіраўніком гэтай групы.

Я пайшоў да амэрыканцаў, кажу:

— Дайце нам лягер. Мы не ўкраінцы, мы не армяны. Дайце нам беларускі лягер.

А тыя адказваюць:

— Вас мала.

Была там адна англічанка, яна паходзіла з Ковэнтры. Калі немцы бамбілі Ковэнтры, то яе раніла. Таму яна страшэнна ненавідзела немцаў. Ї страшэнна не любіла расейцаў. Я ніколі не забуду: прыйшлі ў расейскі лягер. Паветра такое, што няма чым дыхаць, смурод стаіць страшны, не было чым пасыпаць у прыбіральню, каб не сьмярдзела так. Яна кажа:

— Гэта расейцам нагадвае іхнюю *родзину*. *Without shit*¹⁹ яны жыць ня могуць.

Тады з польскага лягеру прыйшлі беларусы. Нарэшце набралася нас чалавек 250—260. У Гэрэнбэргу, за 30 км, 4 дамы: школа, гатэль, другая школа й яшчэ адзін дом. У гатэлі быў офіс. Мы зь Сільвановічам разам былі, ён быў старшыня па цэлай зоне, а мяне выбралі камэндантам.

Л. Ю.: Падрабязней пра Міколу Сільвановіча. Якім ён, Мікола Вярба, быў?

В. Н.: Ён патрыёт быў. Няма пытання. Бацькі яго былі простыя сяляны. Ён вучыўся ў Віленскай Бе-

¹⁹ Без гаўна (анг.).

ларускай Гімназіі, але ня скончыў, правучыўся адзін ці два гады. Як толькі чалавек з Заходняй Беларусі навучыўся чытаць і, барані Божа, яшчэ й пісаць — то абавязкава будзе пісьменьнік ці паэт. Гэта цэлая бяда. Дык вось, Сільвановіч ня быў вельмі выбітны, інтэлектуальны, са звычайных сялянаў. Але як жа! Ён меў быць першым, і ўсё павінна круціцца вакол яго. А я не хачу, каб усё круцілася вакол мяне.... І мы зь ім не сышліся. Ён жыў з Рагулем.

Л. Ю.: Зь якім з Рагуляў?

В. Н.: Сэнатар Рагуля.

Л. Ю.: Вы былі ўсе ў адным лягеры?

В. Н.: У адным. Васіль Рагуля расказваў, як ён быў сэнатарам, як яго выбіралі, як ён хадзіў у лапцях, як ён рабіў. Гэта быў вельмі выдатны чалавек. І патрыёт. Але казаў:

— Зь Беларусі ніколі толку ня будзе. Беларусы ня могуць жыць самі. Яны ня здольныя.

Л. Ю.: То ён сам, як беларус, пра сябе казаў, што ня здольны?

В. Н.: Пра сябе... Ён быў выбраны ў сэнат раз у 1922 г., а потым, здаецца, у 1924–м. Расказваў:

— Калі я хадзіў агітаваць, то я надзяваў лапці й ішоў на базар. А мяне палякі перасьледавалі, хачелі сваіх выбраць...

Л. Ю.: Пра гэта ён збольшага пісаў ва ўспамінах. А як ён жыў у эміграцыі, нічога не вядома?

В. Н.: ...Рагуля кажа:

— А беларусы пытаюцца: «Я буду за цябе галасаваць, то што ты мне дасі?». Калі мяне выбралі сэнатарам, як хто прыяжджае зь беларусаў у Варшаву, дык абавязкова да мяне. Ніколі пустога дому не было. Заўсёды былі госьці. Ты яго накармі, напай...

У яго была жонка, памерла, у страшэнных муках: газа ўпала, абліла яе, і яна згарэла. Ён расказваў пра гэта — ледзь ня плакаў, казаў:

— Яна была вельмі добрая...

Л. Ю.: А што Васіль Рагуля рабіў у лягеры? Займаўся нейкай грамадзкай дзейнасцю?..

В. Н.: Нічога не рабіў. Ён жыве у тым самым пакоі, што й Сільвановіч. Ужо быў стары. Фактычна Сільвановіч жыве з расейкаю, што пазней стала яго жонкай і мела ад яго чацьвёра дзяцей. Яе звалі Феня, прозьвішча ня помню. Яна прыяжджала да нас.

Л. Ю.: А які Сільвановіч быў знешне?

В. Н.: Быў прыгожы. Вельмі сталы, высокі, стройны. Як мужчына быў прыгожы, прост' надзвычайны. Твар мужчынскі, прадоўжаны. Ну, яна ў яго ўлюбілася. Яны ўсе ўтрох, Рагуля й Сільвановіч з той жанчынай, жылі ў адным пакоі. Я (бо быў камэндантам) даў ім самы лепшы пакой.

З усіх 250—260 чалавек, толькі 36 былі заходнікі (праўда, па дакумэнтах усе заходнікі). Ну, тады давай са мною змагацца.

Л. Ю.: Ё ў чым увогуле сутнасьць змаганьня?

В. Н.: Сутнасьць змаганьня была ў тым, што ўсходнікі — прарускія, а заходнікі — сапраўдныя беларусы.

Л. Ю.: Не прапольскія?

В. Н.: Не прапольскія...

Л. Ю.: Ё Сільвановіч верыў у гэта?

В. Н.: Ё Сільвановіч верыў у гэта й таму веў барацьбу са мной, хоць я даказваў яму, што я кіраўнік СБМ на Случчыне, што я случчак, што на нас, на слуцкіх, трымаецца ўся беларускасьць. Успамінаў яму Слуцкае паўстаньне й паўстаньне Лістапада ў 1926 г. (Дарэчы, пра тое, што ў Слуцку была «лістападаўшчына», я даведаўся толькі тады, калі быў студэнтам.)

Гэты на мяне зыркнуў, нехта са старэйшых кажа:

— Ты хочаш тут жыць? Хочаш вучыцца? Каб ты больш ніколі ня ўспомніў Лістапада...

Л. Ю.: Таму што за Вас баяліся? Ці таму, што не любілі Лістапада?

В. Н.: Баяліся за мяне, баяліся, што арыштуюць. Кажуць:

— Ты што, захацеў паехаць? Цябе ня толькі выкінуць, але паедзеш туды, дзе лістападаўцы... Твой дзядзька хто быў? А твой бацька дзе?

Пасля гэтага я пра Лістапада больш не ўспамінаў.

Л. Ю.: А ў чым канкрэтна выяўлялася барацьба? Акрамя прыватных спрэчак?..

В. Н.: У тым, хто будзе кіраваць лягерам.

Л. Ю.: Дык Вы ж камэндант. Ё кіруеце.

В. Н.: Во, а Сільвановіч сам хацеў... Я, значыць, камэндант, я кірую, даю загады. Кожныя тры месяцы амэрыканцы — спачатку УНРРА, а потым ІРА — прысылалі вопратку й трэба было разьдзяляць. Хто разьдзяляў? Камэндант. Была група людзей, якія былі са мною, належалі да ўправы, якая быццам бы ўстаўляе законы, — 5—6 чалавек.

Л. Ю.: Хто ўваходзіў ва ўправу?

В. Н.: Адзін быў Рымша, мой «стаўленьнік». Яшчэ адзін быў начальнік паліцыі, ён цяпер у Амэрыцы. Я забыўся ягонае прозьвішча.

Л. Ю.: Раскажыце крыху падрабязней, што такое камэндант у лягеры ДП.

В. Н.: Камэндант у лягеры ДП ёсьць выканаўчы орган. Ён не ўстаўляе законаў. Ён мусіць выконваць усталяваныя зьверху праз УНРРА ці ІРА законы: раздаваць адзежу, яду (нам жа яду дастаўлялі кожны тыдзень — карміць жа трэба), зарганізаваць школу; паліцыя свая. Немцы ня мелі права зайсьці да нас у

лягер. Камэндант мусіць і глядзець за парадкам, каб нашыя людзі ня крыўдзілі немцаў, бо колькі раз было: пойдучь нашыя, украдуць карову ды зарэжуць, мяса прададуць (помню, кіляграм мяса — 100 марак). Спэкуляцыю рабілі, селядцы прывозілі, табаку прадавалі, абменьвалі на каву, а то проста кралі ровары. То глядзець трэба было й за тымі й за гэтымі.

Прыяжджала нейкая амэрыканская баба з ІРА з сабакам на «джыпе». Яна сама кіравала «джыпам». То гэта была мая работа: яна ідзе, а я ззаду сабаку вяду. А што? Яна старшая. Была распусная, усё хачела, каб я ехаў у Амэрыку й ажаніўся зь ёю. Думаю: «Баба! І колькі мела ты мужчын? Можа й сабаку? *I don't know*²⁰»...

Яна прыяжджае, а мне нашыя кажуць:

— Гэй, твая *гёлфрэнг*²¹ прыехала.

Дык я ўжо адразу за сабаку... Але нам троху памагала. А ў нас на 260 чалавек было вельмі многа дзяцей. Яна казалі, што ні ў водным лягеры ня бачыла такога працэнту дзяцей. У нас да 16 год была ледзь не палова дзяцей. Былі такія Рагалевічы...

Л. Ю.: Мастачка Ірэна Рагалевіч-Дутко з тых Рагалевічаў?

В. Н.: Ага. То ў Рагалевічаў было сямёра ці васьмёра дзяцей. Калі давалі чакаяду для дзяцей, то ён нясе вот такі стос. І потым ён гэтую чакаяду мяняў на мяса, на гарэлку. Гналі гарэлку таксама й у нас дома. Бралі гарэлку, мяса й ехалі далёка на поўнач, а адтуль прывозілі селядцы. Мы былі блізка Швайцарыі, там не было селядцоў.

²⁰ Я ня ведаю (анг.).

²¹ Сяброўка, каханка (анг.).

- Л. Ю.:** А якое ў вас было культурніцкае беларускае жыццё? Можа выдаваліся часапісы?
- В. Н.:** Не, часапісы не выдаваліся. Культурніцкага жыцця ў нашым лягеры амаль не было. Да нас пару разоў прыяжджала група зь Міхэльсдорфу.
- Л. Ю.:** Куліковіч з артыстамі?
- В. Н.:** Так, Куліковіч прыяжджаў, Арсеньнева — я яе тады першы раз пабачыў, — вершы чыталі, пелі, танцавалі.
- Л. Ю.:** А што Арсеньнева?
- В. Н.:** Вершы чытала. Яна ня ўмела чытаць.
- Л. Ю.:** А ці чытаў свае вершы Сільвановіч-Вярба?
- В. Н.:** Чытаў. Бачыце, я ставіўся да яго вельмі крытычна...
- Л. Ю.:** Як да заходніка, так?
- В. Н.:** Бачыце, фактычна я ня быў усходнікам, а празаходнікам: як беларусам я больш верыў заходнікам, чым усходнікам, бо я іх ведаў. Гэта праўда: ва Ўсходняй Беларусі было вельмі многа прарускіх.
- Л. Ю.:** То штучка, заходнікі мелі падставу не давяраць усходнікам? Была паміж імі розьніца?
- В. Н.:** Была. Я ня быў усходнікам: мяне СБМ добра вывучыла. Да таго ж я працаваў у Заходняй, у Ляхавічах, вучыў беларускасьці. А ў сям'і... У мяне быў сярэдні брат Юзік. Я прыеду й гавару па-беларуску, а ён:
- Што ты гаварыш мужыцкай мовай?
Я зь ім сварыўся:
- Якая ж гэта мужыцкая мова?
- І тады Чарвякова цытаваў, казаў, што наша мова такая ж прыгожая, як і французская. Дарэчы, дзякуючы Чарвякову мы засталіся жыць.
- Што было? Бацьку нашага арыштавалі й вывезлі. Юзік тады быў на Далёкім Усходзе, Міша — у Мен-

ску, засталіся мама й я, малы. Ё нас хацелі выслаць в *отдалённые края*. Ё маці паехала ў Менск і дасталася да Чарвякова. Кажа:

— Я старая й у мяне малое дзіця. Ну куды ж мне ехаць?!

Чарвякоў адмяніў высылку. А праз пару дзён застрэліўся. Мама заўсёды казала:

— Гэта залаты чалавек, ён нас спас...

Л. Ю.: Вяртаемся да Сільвановіча.

В. Н.: Ён вершы пісаў, пару разоў іх чытаў. Але на яго глядзелі досыць скоса.

Л. Ю.: Чаму?

В. Н.: Першым чынам таму, што ён заходнік. Ён сам сябе аддзяляў: «Я — заходнік. Я — беларус». Быў беларускі патрыёт. Але: «Я — заходнік. Для мяне першая — Беларусь». Я кажу:

— Мікола, але Менск жа ва Ўсходняй Беларусі.

Я зь ім не сварыўся, а спрачаўся. А ён мне:

— Паслухай, Валянцін, я верш напісаў.

Кажу:

— Давай, чытай. Мне ўсё роўна няма чаго рабіць.

То ён ведаў, што я стаўляўся да яго крывычна, што я яго не ўважаў як паэта. Я казаў:

— У вас, у Заходняй Беларусі, кожны пісьменны лезе калі не ў паэты, дык у прэзаікі.

Дык ён аж са скуры лез. Пісаў верш «Ня плач над чужымі». Вы, можа, чулі? А?

Л. Ю.: Чытаў.

В. Н.: Я пра гэты верш кажу:

— Слухай, гэта ты плачаш. Табе здаецца, што палякі — гэта чорт ведама што. Гэта — дрэнь! Ты сам сябе хочаш угаварыць. Ты ні да кога ня пішаш. Калі пісаць, то трэба для людзей, а ты ня пішаш пра людзей. Ты пішаш сам для сябе... Я ня плачу, і

ніхто ня плача... Сільвановіч, перастань ты пэцкаць паперу. Вы графаманы. У мяне вучні былі ў Ляхавічах, дык палова прэзаікі, палова паэты.

Л. Ю.: А Вы калі пачалі пісаць? Ня ў лягерах?

В. Н.: Не, як прыехаў сюды, у Канаду.

Л. Ю.: Тады давайце яшчэ вернемся да лягераў.

В. Н.: У лягеру мы былі год зь лішкам. Культурнага жыцця там было ня многа. Нас і саміх было ня многа. Помню толькі, сабраліся старэйшыя людзі й кажуць:

— Бяз цэрквы няможна: мы не бязбожнікі. Трэба мець сьвяшчэньніка. Трэба паехаць да япіскапа Філафея (ён тады жывіў ня так далёка ад нас).

Хто паедзе? Кажуць:

— Ты камэндант — ты і едзь.

Я тлумачу ім, што ніколі са сьвятарамі не сустракаўся. То яны давай мяне вучыць:

— Як прыедзеце, трэба пацалаваць у руку, пакланіцца й сказаць: «Ваша прэасьвяшчэнства...»

Я да Сільвановіча:

— Ты едзь, ты ведаеш.

— Не паеду.

Ну, я паехаў. Сакратар мяне прыняў, і потым япіскап выйшаў. Нічога асаблівага не было. Я ў руку цмок. Казалі, пацалаваць трэба ў пярсцёнак, але ён мне руку сунуў валасатую...

— Дайце нам сьвяшчэньніка.

— У вас малы прыход. Як будзеце трымаць?

Ну, кажу, што яду ён будзе атрымоўваць, як усе дэпісты. Але нічога з гэтага ня выйшла. Ён прызначыў нейкага расейца; то той прыяжджаў, можа, раз на месяц, і мы мелі яму плаціць. Ён грошы ня браў — трэба было даваць прадуктамі. Тады ішлі да Рагалевіча й казалі:

— У цябе чакаяду многа, то дай.

Л. Ю.: Прабачце, у вас былі канфлікты з гэтымі завяртанцамі²²?

В. Н.: Былі. Па дакумэнтах мы ўсе лічыліся заходнікамі, з розных месцаў. Я зь нейкае вёскі з-пад Вільні... Я ўжо забыўся, як яна завецца. Савецкія да нас не прыяджалі. ІРА абселі латышы й палякі. Таму нам многа не прысылалі. Але як прыяджалі амэрыканцы, то мы першым чынам выстаўляем 150—160 дзяцей наперад. Тыя паглядзяць:

— *O my God*²³!

Л. Ю.: Калі б Вы сказалі, што Вы з усходу, Вас бы адразу ж вярнулі?

В. Н.: Так, у той час амэрыканцы адразу выдавалі.

Л. Ю.: Ём было ўсё роўна...

В. Н.: ...ім было ўсё роўна, ці вы прасавецкі, ці пра-амэрыканскі.

Л. Ю.: Яны не ўсьведамлялі, што тады Вы паедзеце на сьмерць?

В. Н.: Не, ім казалі гэта, але яны ня верылі:

— Як вы нічога не рабілі, то вас не заб'юць. Але калі зь немцамі забівалі людзей...

Саветы казалі ім: гэтыя зь немцамі забівалі людзей. Помню, гаварыў з амэрыканцам. Перакладчыца была немка, я гаварыў па-нямецку, а яна перакладала на ангельскую; яна мяне разумела й была на маім баку; кажа:

— Ён не разумее, чаму вы ня хочаце ехаць на радзіму. Гэта ж ваша радзіма.

Я адказваю:

— Скажыце яму, што гэта не мая радзіма.

²² Завяртанец — той, хто за вяртаньне на Радзіму.

²³ О мой Божа! (анг.) — выгук здзіўленьня.

Расказваю пра лягеры. Тады ён:

— Гэта гітлераўская прапаганда. Вы ня хочаце ехаць таму, што былі ў нямецкай арміі.

— Я ніколі не служыў у арміі, бо я паўсяляпы. Я не служыў у СС.

І падымаю руку, паказваю, што там нічога няма, бо эсэсаўцам нумар пад рукою ставілі...

А вось калі амэрыканцы ўжо пасварыліся з саветамі (гэта было ў 1946 ці 1947 г.), прыехалі правяраць і пытаюцца:

— Вы камуніст?

А мяне злосьць узяла, кажу:

— Are you kidding²⁴?

Год таму назад мяне хацелі арыштаваць і аддаць саветам за тое, што я антыкамуніст, а цяпер пытаюцца, ці я не камуніст. Ну й нікога не адкінулі. Мы пісаліся польскімі падданымі, а з 250—260 чалавек было толькі 36 польскіх падданных. Усе ўсходнікі баяліся, але ўсё прайшло ціха й спакойна, нікога не адкінулі. І калі праверылі, тады пачалі прыяжджаць і пытацца, хто хоча ехаць у Амэрыку, у Канаду, у Аўстралію, у Паўднёвую Амэрыку.

Л. Ю.: У вашым лягеры жыло шмат дзяцей, то мо былі нейкія садкі, школы, скаўцкія арганізацыі?

В. Н.: Была школа.

Л. Ю.: Вы не выкладалі?

В. Н.: Не, я не выкладаў, я быў заняты.

Л. Ю.: Што за школа?

В. Н.: Школа беларуская. Пра Любачку чулі?

Л. Ю.: Натуральна.

В. Н.: Любачка кіраваў школай. Мы зь Любачкам былі вельмі блізка, потым перапісваліся.

²⁴ Вы што, жартуеце? (анг.).

Л. Ю.: А хто выкладаў?

В. Н.: Любачка, Рагуля—стары...

Л. Ю.: Што ён выкладаў?

В. Н.: Я ня ведаю. Фактычна гэта была пачатковая школа. Вучылі толькі пісаць, чытаць і арытмэтыцы. Толькі да 4-й клясы. Нават пара вучняў хадзіла ў нямецкую школу.

Л. Ю.: Гімназіі ў вас не было?

В. Н.: Не, гімназіі не было. Дзяцей было многа, але большасць малых, а тыя, што большыя — 15, 16, 17 год, — у школу не хадзілі.

Л. Ю.: А што Вы памятаеце пра Любачку?

В. Н.: Любачка жыў церазь сьценку ад мяне. Была там сям'я Плескачэўскіх: сам Абрам Фёдаравіч (казалі, жыд; у яго бабка была жыдоўка), жонка, бабуля старая й дачка Верачка — страшная распуста. Не, не ў сэксуальным сэнсе. Яна крычала, камандавала бацькам і маці. Такі ванцак, як у нас казалі, што ня вытрымаць было. І пры іх жыў Любачка, яны жылі ў адным пакоі. Усе хацелі, каб Любачка зь Верачкай ажаніўся. А ён казаў:

— Лепш я скочу галавой уніз з абрыву (у нас была гара, а адтуль абрыў), чым жанюся зь Верачкай.

Любачка быў інтэлігентны чалавек, скромны, сябе трымаў асобна, ні з кім не заходзіў у дружбу. Меў вышэйшую адукацыю, быў матэматык, здольны. А што да беларускасьці... Я нават здзівіўся, калі ён напісаў пра Беларусь.

Л. Ю.: Чаму?

В. Н.: У лягеры ён ня быў беларускім патрыётам. Ня быў і прарасейскі. Можна, праславянскі.

Л. Ю.: У чым гэта выяўлялася?

В. Н.: Ну, ён ня быў беларускім патрыётам. Рабілі 25 Сакавіка. Я колькі гаварыў:

— Іван, можа прамову скажаш?

Што ішло пра чыста нацыянальнае, то ён казаў:

— Адзін шавінізм, расейскі, выганяем другім шавінізмам.

Ужо калі я быў у Канадзе, пісаў да яго, хацеў пазваць, а потым падумаў: што ён будзе рабіць у Канадзе? Ён паехаў у Амэрыку й уладзіўся вельмі добра, вучыўся й вучыў, выкладаў расейскую мову. Калі прыяжджаў у Канаду, заходзіў да мяне, зь Беразоўскім. Казаў мне, што піша працу пра Беларусь. Дом ён аставіў суседу, каб глядзеў за яго магілай, кніжкі ўсе выслаў у Лёндан.

Л. Ю.: Да Надсана?

В. Н.: Да Надсана. А грошы ён, здаецца, даў на студэнтаў беларускіх.

Л. Ю.: Фонд імя Любачкі.

В. Н.: Так. Я ў «Беларусе» чытаў. Беларускім патрыётам ён стаў у Амэрыцы. У лягеры ён больш гаварыў па-руску, чым па-беларуску. Прынамсі са мной. І чаму ён так гаварыў? Таму што ўся сям'я Плескачэўскіх гаварыла па-руску. Плескачэўскага я сустрэў тут, у Канадзе: старушка памерла, жонка памерла, Верка выйшла замуж, таксама памерла. Ён астаўся сам. І ён займаўся ў Нямецчыне, пэцкаў, рысаваў, а тут пачаў маляваць карціны й прадаваць. І — халера на мяне! — трэба тады было сказаць: «Дай мне пару карцін» ці спытаць, дзе яны й што. А ён потым памёр, і дзе гэтыя карціны, ніхто ня ведае.

Л. Ю.: Вы адразу пераехалі ў Канаду?

В. Н.: Не. Во што было. Гэта ў мяне другая жонка. Я там пазнаёміўся з полькаю, фактычна яна ўкраінка. Яе бацька быў у Канадзе — ён выехаў з Польшчы, жыў у правінцыі Саскэчэўан, мястэчка Ніпаўан: у чорта на кулічках, пара кілёмэтраў ад-

туль канчалася ўсякая цывілізацыя... То я зь ёй пазнаёміўся, у яе хаваў усе дакумэнты, у яе парваў пасьведчаньне слуцкага вучылішча й пашпарт. Яна казала:

— Ня рві. Схавай у мяне.

Ня ведаю, што мне стукнула ў галаву.

Л. Ю.: Ну, страшна было. Тады ня думалася пра гісторыю, а думалася пра жыцьцё.

В. Н.: Пра жыцьцё, пра самазахаваньне. Я жыў у яе. Потым Гэрэнбэрг закрылі. Пачалі мы зноў зь Сільвановічам жыць. Ё людзям ужо надаела, кажуць:

— Ё Навіцкі сварыцца, і Сільвановіч сварыцца. Адзін другому голавы скушваюць.

Тады я кажу людзям:

— Не галасуйце ні за мяне, ні за яго, — а быў такі лейтэнант Кузьменка, пісаўся беларусам. — За Кузьменку галасуйце.

Прагаласавалі за Кузьменку, а я астаўся сакратаром Кузьменкі. Ён беларус, але прарасейскі, быў лейтэнантам у савецкай арміі, то па-расейску гаварыў. А жонка ягоная — латышка, ня ўмела ні па-беларуску, ні па-нямецку гаварыць. Ё дзіця ў яго было...

Ну й тады трэба перавозіцца ў Ватэнштэт, у беларускі лягер. Людзі перавезьліся, а я не паехаў — перабраўся да гэтай жанчыны й жыў у яе. Тады нам прыйшлі дакумэнты. Віза ў Канаду.

Л. Ю.: Вы падавалі адразу ў Канаду?

В. Н.: У Канаду.

Л. Ю.: А чаму не ў Амэрыку?

В. Н.: У Амэрыку мог спакойна запісацца, але не хацеў — ні ў Амэрыку, ні ў Аўстралію. Толькі ў Канаду. Першым чынам таму, што Канада ляжыць на тым самым узроўні, што й Беларусь.

Л. Ю.: Клімат? Бярозкі?

В. Н.: Так, клімат, бярозкі. Па—другое, новая, маладая краіна, ідзе ўверх. Па—трэцяе, у Амэрыку не хацеў ехаць, бо там страшэнна многа нэграў. Цяпер я гляджу, што ў Амэрыцы робіцца, і кажу: «Госпадзі, спасі».

Л. Ю.: І калі Вы прыехалі ў Канаду?

В. Н.: У 1948 г., 9 верасня. І адразу паехаў у Саскэчэўан. Там да мяне адразу:

— Што ты можаш рабіць?

Настаўнічаць? Ня ведаю.

— Хадзем, будзеш з пчоламі мне памагаць.

Гаспадар быў паляк, меў якіх 600 ці 700 сем'яў пчол. Вясной купляў пчолы па 5 даляраў за сям'ю, а зімою іх забіваў, бо яны мёд ядуць. То мая работа была біць пчолы. Што мы рабілі? Ёсьць такая прылада, доўгая. Запальваеш, яна пачынае дыміць, адчыняеш вулей, укідваеш, потым зачыняеш. Пчолы падохнуць, тады іх выкідай і забірай мёд...

А ў адным месцы было 40—50 сем'яў, іх не забівалі. Тое месца кругом абцягнутае дротам, а да дрота прыстаўленая электрычная батарэйка (не настолькі моцная, што заб'е) — каб мядзьведзь не залез. Неяк ураніцы я бачыў: ідзе мядзьведзь, шэрсць яшчэ мокрая. Чуе мёд. Дзьвюма лапамі за дрот, батарэя як стукне, то ён адкідваецца, глядзіць, хто яго ўдарыў. Паглядзіць — нікога няма. Ён зноў туды, зноў батарэя трахне. Доўга спрабуе — гадзіну ці болей, пакуль батарэя добра ня дасць яму нарэшце. Ну, а калі прарвецца на той бок, добра наесца...

А потым забіраюць тый мёд і выплаўляюць пры 96°. Пасылае мяне гаспадар. Кажу:

— Не пайду.

— Чаму?

— Ты хочаш мяне зварыць?! Пры 100° вада кіпіць!..

— Гэта ня Цэльсій, гэта Фарангайт.

Я й ня чуў дагэтуль пра Фарангайта. (Цяпер у Канадзе таксама паводле Цэльсія.)

Папрацаваў я там, зарабіў пару даляраў. Бачу: няма мне тут што рабіць. Можна зімой у лес ісьці рубіць, але я фізычна... Як Акула некалі казаў, «фізычная нікчэмнасьць». То я ня маю мускулаў. Што я буду рабіць? А Іван Тарасевіч, случчак, у гэты час прыехаў, рабіў у Гамілтане на фабрыцы машынэрыі. Ё піша мне: «Прыяжджай да мяне». Я й прыехаў.

Л. Ю.: Ё кінулі тую жанчыну?

В. Н.: Жанчыну я аставіў з бацькам, і дачка была, асталася там. Яны там жывуць, яна выйшла замуж ужо... Ну, прыехаў у Гамілтан. Што далей? У фірму тую я ж не пайду, паглядзяць на мяне й ня возьмуць: які зь мяне работнік!.. Я паспрабаваў працаваць у будаўнічай кампаніі. Сказалі выкідаць дошкі зьнізу наверх. Высока. Я не магу, мускулаў ня маю. Паўдня парабіў, і мне далі разьлік.

Пайшоў у дзіцячы санаторый для тубэркулёзных дзяцей, рабіў там у кухні. Хлопцы былі ў адным месцы, дзяўчаты ў другім. Мы ежу клалі на возікі й прывозілі да іх, потым посуд забіралі назад. Помню, да нас увесь час прыходзіла адно дзяўчо, дзіця. Мае поўную пазуху цыцак, прыходзіць і з намі, мужчынамі, загульвае, жарты расказвае. Там працаваў адзін кітаец, дык ён ёй дзіця зрабіў. Яго арыштавалі...

Я там пабыў, гляджу — зноў жа не мая работа; тады пераехаў сюды, у Таронта. А ўперад я з Акулам перапісваўся. То прыехаў у Таронта й стаў з

Акулам жыць у адным пакоі. Плацілі 10 даляраў на месяц. Ён пачаў выдаваць «Беларускі эмігрант», я дапамагаў яму, пісаў там троху.

Л. Ю.: Тады Вы й пачалі пісаць?

В. Н.: Тады й пачаў пісаць фэльтоны, на розныя тэмы. Прыкладам, пра тое, што пасля 20 год вялікай савецкай улады нарэшце дайшло да таго, што трэба ўводзіць карткі на харчы. А каню, карове й аслу не далі картак. І вось прыходзяць яны да Сталіна. А той і кажа: «Нашто нам конь? У нас трактары ёсць». А конь яму: «Трактары ў вас будуць псавацца, а адкуль возьмеце частак?» Тады Сталін: «Нашто нам карова? У нас маргарыну хапае». А карова адказвае: «Дык гэта вы сваіх людзей будзеце карміць маргарынам, а заганіцу трэба пасылаць масла». Сталін зноў: «Нашто нам аслы?» А асёл: «Таварыш Сталін, я самы для цябе патрэбны. Хто будзе за цябе галасаваць? Хто табе будзе пасылаць пісьмы? Мы, аслы. Хто будзе крычаць, што ты самы мудры? Мы, аслы. Хто табе будзе пляскаць і крычаць, што ты — правадыр міжнароднага пралетарыяту? Мы, аслы». То асёл і атрымаў карткі.

Л. Ю.: Акрамя фэльтонаў, артыкулаў, Вы пісалі й мастацкія творы — аповяданні. Самае вядомае — гэта «Пагібель сэксота».

В. Н.: Я пісаў артыкулы. Нейкі чалавек пазычыў другому прымус. Аж прымус у таго зламаўся, прыходзіць і кажа: «Выбачай, зламаўся прымус. Я табе адкуплю». — «Што ты мне адкупіш? Мой прымус быў швэдзкі. А што ты мне адкупіш савецкую гадасць?» Тут пачулі, за яго — і ў турму: «Ты казаў «гадасць» на наш прымус».

Або яшчэ: «Дзед і баба». Ідуць старэнькія, нічога ня бачаць. Прыйшлі ў горад, глядзяць, стаіць бюст

Сталіна — чорны, зроблены з чыгуна. А баба кажа: «Ой, хто гэта?» — «Гэта Сталін». — «Ой, Божа ж мой, які ж ты чорны. Дзіва, што ты так счарніў людзей». Бабу раз — за карак і ў НКВД. А дзед: «Во старая дурніца, колькі я табе казаў: не чапай дурня, ён сам да цябе прычэпіцца. Плюнула б ды адышла». Абоім па 10 год «за оскорбление великого вождя».

Л. Ю.: Але Вы сябе пісьменьнікам ня лічыце?

В. Н.: Божа, ратуй. Я сябе ніякім пісьменьнікам не лічу й не лічў.

Л. Ю.: А «Пагібель сэксота» — гэта Вашая фантазія ці вядомы Вам выпадак?

В. Н.: Фантазія. Але я чуў недзе дома яшчэ, што сэксотаў арыштоўвалі — ці за даносы, ці адзін сэксот на другога данёс. Ну й думка ў мяне прыйшла, як чалавек губіў чужыя душы, а потым і яму прыйшло.

Л. Ю.: Ну, скажам, калі б ствараўся даведнік пісьменьнікаў, журналістаў нашай эміграцыі. Падайце караченька характарыстыку пісьменьніка Грэскага-Навіцкага.

В. Н.: Я ня ведаю, што сказаць. Я пісаў у «Беларускі эмігрант», пісаў артыкулы, больш на нацыянальныя, вызвольныя тэмы, прыкладам, як трэба сьвяткаваць; крытыкаваў расейцаў за расейскі шавінізм, за іхныя дамаганьні, за тое, што яны заўсёды эксплюатавалі Беларусь. Пачынаючы ад Пятра яны глядзелі на беларусаў як на *Untermensch*'аў²⁵. Дарэчы, Меншыкаў, што быў правая рука Пятра, паходзіў зь беларусаў.

Л. Ю.: Добра. Вы прыехалі ў Таронта. Хацелася б пачуць пра пачатак беларускага жыцця ў Таронта.

²⁵ *Untermensch* — недачалавек (нямецк.).

В. Н.: Усё пачаў Акула. Потым прыехаў я, пасья Ганько, потым Грыцук, былі Пашкевіч, Пітушка.

Л. Ю.: А Вы цяпер ня радны БНР?

В. Н.: Быў, але выйшаў разам з Каханоўскім (Калубовічам). Мы зь ім былі ў адной партыі — Нацыяналістычнай, і да БНР належалі. Аж пакуль Каханоўскі ня выйшаў з Рады БНР. Ён увесь час са мною перапісваўся й, калі Абрамчык пагадзіўся на «непрадрашэнства», пераканаў мяне выйсці.

Л. Ю.: Вы можаце ў двух словах сфармуляваць ідэю «непрадрашэнства»?

В. Н.: У той час амэрыканцы пачалі супрацоўнічаць з расейскімі антысавецкімі арганізацыямі. Тады ўкраінцы, беларусы, грузіны, армяны ды іншыя нацыянальнасьці, што супрацоўнічалі ў антысавецкім блёку, пачалі даводзіць, што патрабуюць незалежнасьці ад Расеі. А амэрыканцы нязгодныя: нельга наперад *предрешать*:

— Яшчэ нічога няма, а вы ўжо хочаце ўсё вырашыць, хочаце наперад дзяліцца. Калі мы раскідаем савецкі блёк, тады можна будзе гаварыць аб гэтым і вырашаць.

А мы гаворым:

— Не, бо тады будзе ўжо позна: Расея й тады, як і цяпер, возьме за каўнер. З Расеяй нельга гаварыць — няма розніцы, якой яна будзе: чырвонай, жоўтай ці карычневай. Ніколі яна не аддасць Беларусі, ніколі ні беларусам, ні іншым нацыянальнасьцям ня дасць волі, бо яна прывыкла ўсіх трымаць пры сабе.

Але Абрамчык пагадзіўся на «непрадрашэнства».

Л. Ю.: Як Вы сёньня лічыце, ці было памылкаю пайсці на «прадрашэнства»?

В. Н.: Гэта была памылка, бо Абрамчык нічога ня выйграў.

Л. Ю.: А што прайграў?

В. Н.: А прайграў тое, што ад яго адышло многа людзей. Тады выйшлі ня толькі Каханоўскі ды я — ледзь ня цэлая канадзкая эміграцыя выйшла, бо са мной пагадзіліся й Акула, і Барановіч, і Рачыцкі. Так ня можна, гэта прадаваньне расейцам. А ў гэты час — помніце? — Астроўскі хацеў улезьці ў карэйскую вайну.

Л. Ю.: Ён надрукаваў заклік.

В. Н.: Курам насьмех. Ёдзеце змагацца за амэрыканцаў у Карэю. Такая прыказка: п'яны ці дурны грыбоў аб'еўся. Адразу бачым, што гэта шэльма — іграе палітыкай, шальмуе.

Л. Ю.: Вашае стаўленьне, Вашая зацікаўленасьць, Вашыя любосьці ў беларускай літаратуры эміграцыі... Можа якія творы, якія імёны?..

В. Н.: Каго я найбольш паважаў у беларускай літаратуры на эміграцыі — гэта Юрка Віцьбіч (Стукаліч). Дарэчы, сын папа... Я чытаў ягоныя рэчы яшчэ зь нямецкіх часоў. Яшчэ Сяднёў, сапраўдны пісьменьнік. Можа й не такі вялікі, як Віцьбіч... Хто яшчэ? Салавей. Утапіўся ў Аўстраліі. Клішэвіч.

Л. Ю.: Вы казалі, што ведалі Клішэвіча. Можа, пра яго раскажаце?

В. Н.: Ён сядзеў у савецкім лягеры. Як яго выпусьцілі, я ня ведаю, але сустрэў яго яшчэ за нямецкіх часоў у Менску. А потым жыў зь ім разам і зь ягонай жонкаю ў Нямеччыне. Ён быў пры латыскім лягеры; яго туды паслалі, бо ён пісаўся «безьдзяржаўным». Больш успамінамі жыў. А ягоная жонка была вельмі прасавецкая, яна колькі разоў зьбіралася ехаць назад, цягнула, спрабавала гуляць зь іншымі мужчынамі; яна й да Івана Тарасевіча падчаплялася, а ён кажа:

— Я не магу. Я настолькі паважаю Вашага мужа, што не магу з Вамі гуляць. Вы вельмі прыгожая жанчына, я з прыемнасьцю пайшоў бы з Вамі ў ложак, але не магу, бо вельмі паважаю Вашага мужа.

Потым яны паехалі ў Лос Анджэлес... Але я яго паважаю, як пісьменьніка.

Л. Ю.: А як Вы зрэагавалі на ягоны зборнік, выдадзены ў бібліятэцы «Голасу Радзімы»?

В. Н.: Я ня бачыў таго. Я Вам скажу, ён, відаць, пісаў пад уплывам жонкі. Ён жа езьдзіў [у СССР] два разы; казаў, што прызнае Леніна, — Сталіна не, а Леніна прызнае. Я з гэтым ніколі не пагаджуся, бо ня бачу вялікай розьніцы. Ё адзін і другі душылі людзей. Той самы Ленін падпісаў, каб расстралялі, здаецца, 9000 сьвяшчэньнікаў; той самы Ленін сказаў Сьвярдлову, каб расстралялі царскую сям'ю. Я не за царскую сям'ю, Бог зь ёй, можа так і трэба, бо яны эксплюатавалі людзей, але ён падпісаў.

Л. Ю.: Што б Вы хацелі сказаць напрыканцы нашае размовы?

В. Н.: Я на немцаў глядзеў спачатку як на вызвольнікаў. Можа, ня так вызвольнікі, але — бальшавікоў пагналі! Я ня думаў, што яны вернуцца, але... Пад Грозавам з польскіх часоў — як ішоў Доўбар-Мусьніцкі — засталіся старыя акопы. То туды немцы сагналі з Грозава ўсіх жыдоў (у Грозаве была бальшыня жыдоў: можа 60—65% — мястэчка!) і расстралялі іх. Жыды так крычалі, што я, хоць быў адтуль за 3 км, і то затыкаў вушы, а потым галаву падушкай накрываў. А расстрэльвалі так: кладуць тых жыдоў, адзін немец ідзе й патроны ўкладае, а другі, п'яны ў дым, а ззаду ідзе й страляе. Потым па-нямецку, каб акуратна было, наступных кладуць галавамі на ногі. Каб было роўна. А пасья іх зям-

лёю прысыпалі. Але забітых столькі наклалі, што зямлі было нямнога, можа з паўмэтра. Трупы пачалі сьмярдзець, прыйшлі туды сабакі, разгрэблі магілу й пачалі цягаць ногі ды рукі. Госпадзі, што было! Дык людзі казалі:

— Гэта канец сьвету! Што гэта робіцца? За што жыдоў біць? Што яны вінаватыя? Добра, былі камуністы, дык камуністаў біць, а за што дзеці вінаватыя?

Ї такая была бяда, і такі смурод. Пачалі людзі жаліцца. Дык немцы прыехалі й засыпалі вапнаю...

Потым, калі я прыехаў у Нямецчыну, бачу, немка ідзе ў кірху, думаю: «Ах ты, сволач! А што твой брат ці муж робіць! А вы ў кірху ідзяце». А яшчэ на спражках пісалі: «З намі Бог»...

Надзeya Абрамава. 1956 г.

Бачына трэцяя «ВАШАЯ ДЗІНА...»¹

Жыцьцё й лёс Надзеі Абрамавай, заснавальніцы й адной з кіраўнічак Саюзу Беларускае Моладзі, — тэма спрэчак гісторыкаў ды фантазіяў біёграфіаў. Вось і ва ўспамінах ейнае сучасьніцы, паплечніцы, чалавека *a priori* абазнанага, Вэранікі Катковіч, чытаем:

Што сталася з доктар Абрамавай, я дакладна ня ведаю. Яна ўзяла на выхаваньне зь сірацінца дзяўчынку, бо сваіх дзяцей ня мела. Яе муж загінуў з рук бальшавікоў. Яе бацька быў мастаком у Менску. Др. Абрамава ўступіла ў кляштар у Мюнхэне, а яе дзяўчынку, казалі, партызаны адабралі і ўтапілі ў возеры².

Такая напаўпраўдзівая інфармацыя з бэлетрыстычных успамінаў лёгка пераходзіць у камэнтары, набываючы тым самым вэлюм навуковасьці, але захоўваючы тыя самыя памылкі³.

Іншая рэч, што пра яе, Надзею Абрамаву, сапраўды небагата матар'ялаў: згадкі ды «камэнтаровае» біяграфія ў працы А. Салаўёва пра БЦР⁴, у кнігах

¹ Публікацыя сталася магчымай дзякуючы архівам і дапамозе найперш спн. Яніны Каханоўскай, Юліі Андрусышынай і Галіны Руднік, а таксама сп. Антона Шукелойця, др. Янкі Запрудніка й др. Вітаўта Кіпеля. Разам з тым, названьня асобы не нясуць ніякай адказнасьці за зьмест гэтае публікацыі.

² Анеля Катковіч, Вэраніка Катковіч-Клентак. Успаміны. Беласток, 1999. С. 85.

³ Тамсама. С. 114.

⁴ А. К. Соловьев. Белорусская Центральная Рада. Минск, 1995. С. 144—145.

Ю. Туронка⁵ ды А. Кавалені⁶. Можна яшчэ згадаць адмысловую кнігу В. Раманоўскага⁷, — бадай, гэтым сьпіс вычэрпваецца. Нават нешматлікія ўспаміны эмігрантаў пра СБМ — успаміны «мужчынскія»⁸.

Так, дакумэнтаў пра жыцьцё Н. Абрамавай не стае. Фактычна іх няма. Таму ў пошуках зьвяртаецца да сьведкаў, што, як бачна на прыкладзе В. Катковіч, не гарантуе ні ўсеахопнасьці, ні дакладнасьці інфармацыі, аднак прынамсі кладзе пачатак напісаньню біяграфіі чалавека. Асабліва эмігранта, чалавека пакручастага лёсу. Углядаючыся ў такія лёсы, мы пераконваемся, што жыцьцё народу залежыць ня толькі ад прысудаў, здавалася б, усемагутнае ўлады, — самі людзі могуць выбіраць свой шлях. Нават у часы дыктатуры застаецца пэўная ступень свабоды для ўласных учынкаў, якія — пры ўсёй сваёй мізэрнасьці, «лякальнасьці», — стаўшыся гісторыяй, могуць зьзначаць самую Гісторыю.

Менавіта для вывучэньня біяграфіяў людзей, факталагічны бок жыцьця якіх дасьледнікам невядомы, у 1920–х гг. быў вынайздзены так званы *біяграфічны мэтад* (Чыкагская школа, Т. Томас ды інш.⁹), што да сёньня выкарыстоўваецца ў розных сацыяльных навуках. Моцны бок такога мэтаду, яго каштоўнасьць — інфар-

⁵ Юры Туронак. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мн., 1993.

⁶ Аляксандр Каваленя. Прагерманскія саюзы моладзі на Беларусі. 1941—1944. Вытокі. Структура. Дзейнасьць. Мн., 1999.

⁷ В. Раманоўскі. Саўдзельнікі ў злачынствах. Мн., 1964.

⁸ Ул. Г-кі. Успамін // Беларуская думка (Саўт Рывэр). 1994. №39. С. 28—30; Ул. Гарэлік (Латушкін). Успаміны пра арышт кіраўнічага штабу СБМ вясной 1944 г. // Беларус. 2000. №466. Студзень.

⁹ P. Thompson. Voice of the Past. Oxford, 1988; Life and Work History Analyses: Qualitative and Quantitative Developments. London—New York, 1991.

мацыя зь першых рук; асноўная крыніца — успаміны, асабістыя дакумэнты (лісты, дзёньнікі, аўтабіяграфіі, фотаздымкі)¹⁰.

Антон Шукелойць, чалавек, які ўжо сам па сабе — гісторыя, спадарыні Яніна Каханоўская, Юлія Андрусышына дапамагаюць рэканструяваць — хоць бы збольшага — падставы жыццярысу Абрамавай.

Марыя Надзея Абрамава–Тэадаровіч нарадзілася ў красавіку 1907 г. пад Менскам у сям’і беларускага мастака, фотамайстра Аляксандра Аляксандравіча Абрамава–Сушынскага¹¹ й Адэлі. Маляваньне іконаў на продаж (пакупнікамі звычайна былі нямецкія жаўнеры) дапамагло бацьку пратрымацца ў часы акупацыі ў Першую Сусьветную. (Нашмат пазьней, ужо ў Нямецчыне, ён расьпіша іканастас у царкве на вуліцы Рэнтгэн у Мюнхэне, якой Н. Абрамава ахвяруе ўсе свае грошы.) У Менску сям’я жыла спачатку на вуліцы Ўнівэрсытэцкай, потым на вуліцы Камсамольскай. Пасьля заканчэньня сярэдняе школы далей вучыцца Н. Абрамавай не далі: ейны бацька быў ня толькі мастаком, а чалавекам заможным, уладальнікам маёнтку, «памешчыкам». У 1920–я гг. яна працавала ў Наркамаце Адукацыі, куды яе разьмеркавалі па сканчэньні 2–гадовых курсаў стэнаграфіі. Гэтая праца дала ёй магчымасьць здабыць вышэйшую асьвету: супалучаючы працу з навучаньнем, яна наведвала вечаровыя курсы Менскага Пэдагэгагічнага інстытуту.

¹⁰ Аўтар ужо рабіў спробы стасаваць біяграфічны мэтад у «Архіўнай кнізе» (Нью Ёрк, 1997), «Зацемках на маргінэсе найноўшае гісторыі» (Запісы БІНіМ. №24. Нью Ёрк, 1999. С. 88—235).

¹¹ Не зусім яшчэ зразумелая гісторыя з прозьвішчамі. Напрыклад, на могілках у Мюнхэне пазначаныя тры прозьвішчы: Абрамаў–Лушчынскі–Тэадаровіч.

На двух апошніх курсах навучання Н. Абрамава распачала дасьледніцкую працу ў галіне фізіялёгіі цэнтральнае нэрвовай сыстэмы. На падставе ўласных досьледаў рэфлекторнасьці яна атрымала званьне навуковага асыстэнта й працу ў адной зь дзіцячых клінік.

Па сканчэньні Пэдынстытуту, у 1930-я гг. Н. Абрамава атрымала яшчэ адную вышэйшую адукацыю — скончыла Менскі Мэдычны Інстытут. З гэтага часу яна працавала ва ўнівэрсытэцкай псыхіятрычнай клініцы.

З пачаткам вайны Надзею Абрамаву як доктара мабілізавалі й накіравалі ў Глыбокае. У часе нямецкай акупацыі працягвала працу ў псыхіятрычнай клініцы ў Менску, якую пераабсталявалі ў хірургічную лякарню.

Асабістае жыцьцё Абрамавай складвалася таксама няпроста. Яна ніколі ня выйшла замуж. Адзіны чалавек, якога кахала, — Юліян Дзьмітрыевіч Каралёў, 1903 году народжаньня, сваяк сям'і Шабуняў-Каханойскіх-Андрусышыных. Ён зь маленства быў хворы: запушчаная хвароба вушэй яшчэ дазваляла скончыць гімназію, але на ўнівэрсытэт сілаў і здароўя ўжо не ставала. Да таго ж Ю. Каралёў для савецкай улады таксама быў «падазроны»: ягоны дзед і бацька былі пракурорамі ў царскай Расеі; таму адукацыю здабываў самастойна, вывучыў замежныя мовы. Пры бальшавікох працаваў на Балотнай станцыі, пры немцах — перакладчыкам у Генэральным Камісарыяце.

Зблізіла Абрамаву й Каралёва прыхільнасьць да царквы, куды яны хадзілі ці ня штодня, разам наведвалі службы, разам вялі доўгія гутаркі, да чаго далучаўся менскі сьвятар Кіркевіч.

Вайна — тая падзея, якая зьмяніла ўсё жыцьцё Абрамавай. Агульнавядомы факт зь ейнае біяграфіі: Надзея Абрамава ўзначаліла Саюз Беларускае Моладзі.

Аднак аказваецца, гісторыя СБМ пачынаецца не з загаду Кубэ 1943 году пра стварэнне такой арганізацыі.

Саюз Беларускай Моладзі быў створаны Абрамавай без аніякіх пастановаў з боку акупацыйных уладаў (нават насуперак — існавала забарона на стварэнне арганізацыяў), на ўласную ініцыятыву й значна раней: не пазьней за 1942 г.

Гэты факт нідзе не зафіксаваны, нікому не вядома. І тым ня менш існуе доказ: фотаздымак, на адваротным баку якога пазначана: *1942. Пачатак Саюзу Беларускай Моладзі*¹². Так, СБМ, створаны Н. Абрамавай у 1942 г. (а па звестках А. Шукелойцы нават раней, у 1941 г.), і той, што яна ачаліла разам з М. Ганьком у 1943 г., — розныя, найперш паводле маштабаў. Аднак паводле духу — і тая, і другая арганізацыі мелі выразна беларускі патрыятычны характар.

Чаму пра існаванне СБМ яшчэ ў 1942 г. не было вядома? Думаецца, адна з асноўных прычынаў — асьцярожнасьць, бо за несанкцыяваную арганізацыйную працу акупацыйныя ўлады каралі надта сувора. Таму гэтая арганізацыя знайшла сабе прытулак у Праабражэнскай праваслаўнай царкве, у якой служыў сьвятар з Ашмяншчыны, з Гальшанаў, Уладзімер Фінькоўскі. Гэта была першая ў Менску царква, якая зноў адчынілася пасля ўцёкаў бальшавікоў; пазьней там жа служыў і ўладыка Філафей.

Варта адзначыць таксама, што праца Н. Абрамавай у 1941 г. дзеля стварэння беларускіх нацыянальных моладзевых арганізацыяў — не адзіны прэцэдэнт такое дзейнасьці: падобныя арганізацыі паўставалі ў Вялейцы, у Баранавічах, у Глыбокім — пра

¹² У 1942 г. пры БНС быў створаны аддзел беларускае моладзі, кіраўніцаю якога стала Н. Абрамава. Магчыма, гэтым і тлумачыцца зьмест надпісу на фотаздымку (заўв. рэд.).

гэта гаворыць А. Шукелойць, які асабіста наведваў іх. А ў 1943 г. адбылося ўтварэнне вядомага нам сёння СБМ, удзел у якім ва ўспрыняцці бальшавікоў быў адным з найбольш цяжкіх злачынстваў у гады вайны.

З наступам саветаў Абрамава эвакуавалася разам, у адным вагоне, з бацькамі й прыёмнай дачкой¹³, зь Ю. Каралёвым і ягонай маці, Вольгай Мікалаеўнай, — спачатку ў Тропаў¹⁴, потым у Прагу. Але маці Каралёва настойвае на тым, каб сын разам зь ёй вярнуўся дамоў. А Абрамава ў 1945 г. пераехала ў Нямеччыну, у Мюнхэн. Потым, на працягу даўгіх гадоў, Ю. Каралёў ня раз дакараў сваю маці, што празь яе пазбавіўся адзінага шанцу стаць шчаслівым. Ажаніўся ён ужо па вайне; памёр у 1993 г.

З таго часу, ад першых гадоў бежанства, у Абрамавай пачала расьці крыўда на кіраўніцтва БЦР, што не ратавалі яе, ейных дзяўчат з СБМ, зь якімі разам беглі зь Менску; што не спрабавалі схаваць, хоць

¹³ Як ўспамінае А. Шукелойць, падчас вайны ў Менску існавала каля 10 дзіцячых прытулкаў, разьдзеленых па канфэсіях, — каталіцкіх, праваслаўных, баптысцкіх, якімі кіраваў сп. Рапэцкі, бацька вядомага сёння беларускага дзеяча Ю. Рапэцкага. У гэтых прытуках было багата габрэйскіх дзяцей: бацькі выпускалі іх з гэта, скіроўвалі ў цэрквы й касцёлы — удзень сьвятыні былі напоўненыя імі. З прытулкаў дзяцей пазней адвозілі ў беларускія мястэчкі. А. Шукелойць, прыкладам, адвозіў іх у Вялейшчыну, дзе імі апекавалася ягоная сяброўка з унівэрсытэту Ганна Сухая, інжынэр-аграном, якая працавала школьным інспэктарам. Некаторыя зь дзетак, старэйшага ўзросту, ведалі, што яны — габрэі, і па вайне вярталіся да сваёй культуры. Але нямала было й такіх, каго выратавалі немаўлятамі, і тыя ніколі не даведаліся пра свае карані. На думку сп. - Шукелойця, Тамара (1940—59), дачка Н. Абрамавай, была адной з такіх.

¹⁴ Цяпер Опава (Orava) на тэрыторыі Чэхіі.

ведалі: за Абрамавай палявалі як мала за кім. Яна была вымушаная з бацькамі хавацца ў жаночым каталіцкім кляштары. Удзячнасьць Абрамавай была такая вялікая, што яна, праваслаўная, не пераходзячы ў іншую канфэсію, усё далейшае жыцьцё лучыла з Каталіцкім Касьцёлам і каталіцкімі сьвятарамі¹⁵.

Жыцьцё Н. Абрамавай у Нямецчыне падаецца яшчэ больш загадкавым ды прывідным. Тут нават сьведкаў няма. І ўсё ж удалося адшукаць публікацыі — праўда, у зусім нечаканых месцах, — якія даюць падставы для рэканструкцыі падзеяў. Вось як у артыкуле пратаерэя Д. Канстанцінава «На религиозные темы»¹⁶:

Первые книги, посвященные послевоенному положению религии и, в частности, Православной церкви в СССР, начали появляться в начале шестидесятых годов. Первой ласточкой стал сборник «Православная церковь в СССР», подготовленный Мюнхенским институтом по изучению СССР. Написанный рядом авторов института, он в последний момент был передан в мюнхенское издательство ЦОПЭ, которое и выпустило сборник. Передача произошла, по всей видимости, потому, что тон книги не совсем устраивал в то время администрацию института, шедшего в русле политики Вашингтона.

Уже тогда в Западной Европе появился наш надежный союзник, принявший активное участие в издании указанного сборника. Мы имеем в виду постоянную научную сотрудницу Мюнхенского института Надежду Александровну Теодорович, начавшую выпускать ежемесячный журнал «Религия и атеизм в СССР». Пока журнал выходил в рамках института и

¹⁵ Верагодна, гэта й сталася падставаю для пазьнейшае легенды пра сыход Н. Абрамавай у кляштар (заўв. рэд.).

¹⁶ Новое Русское Слово (Нью-Йорк). 1979. 28 апреля.

за яго счёт, всё шло благополучно. Н. А. Теодорович собрала огромный исследовательский материал о положении религии в СССР, который, к сожалению, не смогла полностью использовать, настолько он был велик. Но в самом начале семидесятых годов институт закрыли... Деятельность института полностью свернулась и остался лишь журнал «Религия и атеизм в СССР».

Мы много пишем об удивительном выживании веры в Бога, с которой власть ничего не может сделать за 60 с лишним лет. Но мюнхенский пример тоже весьма характерен. Институт закрыт, всё разрушено во имя очередного изгиба политики Вашингтона, а единственный религиозный журнал сохранился. Его взяла на свои слабые плечи Н. А. Теодорович и продолжала выпускать на свой собственный страх и риск. Вначале было бесконечно трудно. Но постепенно к ней на помощь начали приходить немецкие церковные круги — и католические, и протестантские. В конце концов Н. А. Теодорович добилась такого положения, при котором ее журнал получил скромную материальную базу, достаточную для ежемесячного выпуска на двух языках: немецком и русском. Насколько мне известно, средства были очень невелики, но тираж мало-помалу увеличивался, и о действенности журнала свидетельствовало недовольство Москвы: «Религия и атеизм в СССР» не раз упоминался во всякого рода советских изданиях.

Все эти годы я поддерживал живую и постоянную связь с Н. А. Теодорович. Не всегда я был согласен с методами журнала, но это нисколько не мешало сохранению теплых и дружеских взаимоотношений. Прodelала она огромную и сложную для её возраста работу, несомненно, приносящую должный

эфект. Немецкі варыянт журналу просветіў не-мала людзей Западу, даў ім падлінную карціну про-ісходзячага ў СССР.

Дзейнасць Н. А. Тэодаровіч не асталася бесплоднай ў сэнсе становішча веруючых ў самым Саветскім Саюзе. Ёе журнал пробудзіў к жыццю рэад аналагічных ізданняў, уасіль аактыўнасць веруючых, асобенна баптыстаў.

18 феврала 1979 г. Н. А. Тэодаровіч скончалася. В адном із сваіх апошніх пісем она саабціла мне, што лежыт ў клініцы на ісследованні, потаму што «стала чахнуць». Чта-то случылось с печенню — не то цырроз, не то воспаленне. Развілася анемія. Рэзультаты абследованія не паказалі нічага апааснога, потаму Н. А. рэшыла прадаааааа ізданне журналу, хатела найці себе памаааа і чаастічную заме-ну. Тем не менее, прыблізительна чераз месяц ёе не стало.

Отрывок из письма, написанного ею грузьям в США: «Только что вернулась с ежегодного конгресса «Гонимая Церковь». Вернулась предохлая. Неделю три тому назад заболела ангиной, да такой, что пришлось прибегнуть к инъекции пенициллина. А он дал аллергию, а аллергия вызвала анемию. Ходила едва-едва. Качалась. На конгрессах обычно была активной и многоречивой. А в этот раз — сразу от заседаний — в постель, и спала, спала до следующего заседания». Н. А. Тэодаровіч была па абразаванню враа с большой праактыкой, потаму праекрасно пааааааа, что проісходило с нею.

«Религия и атеизм в СССР», очевидно, выходить перестанет. Перестанет тревожить тех, кому он достаточнo насолил. Ушел из жизни человек, глубоко верующий, преданный Церкви, человек, отдавший

почти всю свою эмигрантскую жизнь бескорыстной борьбе с воинствующим московским богоборчеством. Не стало еще одного центра борьбы с атеизмом.

Час, аддадзены працы ў Інстытуце для Вывучэння СССР у Мюнхэне, у выданьнях якога змяшчалі свае працы такія вядомыя беларускія дзеячы, як А. Адамовіч, Будзімер (С. Кандыбовіч–Кабыш), Л. Гарошка¹⁷, Ул. Глыбінны, А. Карповіч, В. Кіпель, Г. Няміга (Г. Паланевіч), С. Станкевіч, Я. Станкевіч, П. Урбан, Л. Вароніч, Я. Запруднік, — для Н. Абрамавай быў таксама плённым. Вось толькі праз свой псеўданім, Тэадаровіч¹⁸, і празь небеларускую тэматыку ейныя публікацыі — дый яна сама — засталіся па-за ўвагаю дасьледнікаў. Цывільных і ў пагонах.

А пра тое, што зацапіцца воку было за што, сьведчыць нават няпоўная бібліяграфія ейных артыкулаў, складзеная мною (гл. с. 187). Н. Абрамава напісала так шмат артыкулаў у сваё выданьне, штомесячны агляд «Рэлігія і атэізм у СССР», што толькі выбраныя артыкулы яе за 1967—1969 гг. склалі кнігу на 320 старонак¹⁹.

Зрэшты, сказанае пра адсутнасьць сьведчаньняў нямецкага пэрыяду жыцьця Н. Абрамавай — недзе перабольшаньне. Захаваліся лісты Н. Абрамавай–Тэадаровіч²⁰, якія ўтрымліваюць якраз тое, што застало-

¹⁷ Разам зь ім Н. Абрамава брала ўдзел у складаньні кнігі *Religion in the USSR / Institute for the Study of the USSR*; Ed. by B. Iwanow; Transl. ed. by J. Larkin; With contrib. of L. Haroshka, A. Schmemann, N. Teodorovich. Munich, 1960.

¹⁸ У нямецкамоўных тэкстах прозьвішча *Тэадаровіч* перадавалася па-рознаму: *Teodorovich, Teodorowitsch, Teodorowych*.

¹⁹ Nadezhda A. Teodorovich. *Religion und Atheismus in der UdSSR: Dokumente und Berichte*. München, 1970.

²⁰ Месца знаходжаньня архіву Н. Абрамавай невядомае. Прынамсі, неўзабаве пасля яе сьмерці пошукам папераў займаўся Дз. Касмовіч, а пазьней Я. Кахановіч, але безвынікова.

ся па-за межамі афіцыйных публікацыяў: прыватнае жыццё, сьмерць дачкі Тамары, якая ўсё ж не была далёкая ад беларускай моладзі (шчыльна сябрвала з Паўлам Урбанам), дапамога знаёмым і зусім незнаёмым людзям.

Лісты Надзеі Абрамавай

2.X.1960.

О, моя дорогая Янечка [Каханоўская]! Спасибо за привет! Тогда же, сразу после Вашего письма, написала Вам большое и подробное и... не успела отослать. Вся жизнь моя, понимаете, родная моя, вся жизнь моя перевернулась. Не стало моей девочки. Ушла из моей жизни красота, смысл, цель, радость — всё-всё. Жизнь мне только в тягость. Как убитая, знаю только один счет дням — со дня ее кончины. 30.XII — вот прошло 7 месяцев. Ни успокоения, ни утешения, ни забвения. Как будто всё это было всегда.

Какой ужас! Какой кошмар! Я никогда не думала. Я всего чего угодно ждала — она была странная и трудная девочка — но никогда не думала, что я ее хоронить буду. Она была такая жизнерадостная, такая здоровенькая, такая яркая.

Вы пишете мне так хорошо — «со смирением нести». Да, я знаю, что Господь не может творить во вред душам. Я знаю, что ей — во спасение (кто знает, как насмеялась бы над ней жизнь за ее доверчивость, жажду счастья, погоню за развлечениями), и мне для осознания чего-то недоделанного, *не так сде-*

ланного — всё в пользу вечной души. Но пока остаешься в жизни — переносить уход моей девочки, моей Тоси — это сверх моих сил.

Я еле-еле тяну лямку жизни, еле-еле работаю, я избегаю всех. У меня в комнатке горит «золотой огонек» — который ее символом мерцает. Я надрываю, буквально надрываю себе сердце на ее могилке. Родная Янечка, я никогда в жизни так несчастной не была.

Отец мой сильнее меня. Он меня бодрит, даже ругает, говорит, чтобы я взяла себя в руки. Господи! Я всю жизнь была смелой, мужественной, но в этом моем состоянии — я руина. Слезы и слёзы. Море слёз, особенно если люди хотят меня утешить. У меня много здесь и всюду добрых друзей, и, поверьте, когда я получаю их письма, я задыхаюсь от слёз. Ведь никто, никто не может меня утешить. Епископы католические, православные, с которыми связана и работой, и личным контактом, тоже не находят слов утешения: «Господь дал, Господь взял»...

Дорогая Янечка, Вы меня понимаете, конечно. Ведь в ней был смысл моей жизни, это ведь так ясно. А теперь — когда случилось такое — всё обесцвечилось, лишено радости и цели существования здесь, на земле.

Узнали ли Вы что-нибудь еще о всех нам дорогих? Пишите мне, родная, если не боитесь в ответ получать вот такие душераздирающие письма.

От всего сердца желаю Вам, Юлечке [Андрусшынай], детишкам много счастья, здоровья, благополучия. Спасибо за карточки. Томочка была так рада. Она помнит Вас и Юлечку (чуть-чуть), ей было так приятно сознавать, что вот были, мол, девочки, а теперь — мама! Она страшно любила детей. Мечтала о замужестве, о детях. Осталось два молодых челове-

ка, которые до сих пор болят памятью о ней — один здесь (часто меня навещает, водружает на ее могилке венки), другой в Париже, пишет мне тяжелые письма.

Она была последнее время очень хорошая, всё танцевала — восхитительно, была какой-то странной (я этого ужасно боялась), но это очень нравилось в ней многим — знойная, яркая, неудержимая, дикая... Если бы Вы знали, как мне не достает ее в жизни моей, какая я без нее жалкая, несчастная, бедная...

Целую Вас, родная моя, пишите, если не боитесь моей печали, которая захлестывает меня и вот так в каждое письмо изливается.

Отец шлет свой большой привет. Вы всегда были его большой симпатией, он всегда с особой сердечностью вспоминает совместную работу с Вашим папашей.

Как странно. Тогда я так тяжело переживала горе Симочки²¹, так пламенно сочувствовала ей. Так недавно вечером лежали, и я рассказывала Томочке о том, какая была Симочка, о ее муже Павлике — и не подозревала, что уже тогда за моей стеной стояло, надвигалось мое личное, большое материнское горе. Господь — моя сила! И как тяжело сказать «да будет воля Твоя». *Его воля*, а сердце разрывается от боли.

Целую. Юлечке (она меня, наверно, помнит чуть-чуть) — привет. Пусть ее дети помолятся о моей бедной девочке.

Ваша Дина.

²¹ С. Кніга, супольная сяброўка Н. Абрамавай і Я. Каханоўскай зь Менску. Першы муж — менскі беларус Павал Земель. Другі муж — расеец з Масквы, куды С. Кніга й пераехала перад самым пачаткам вайны.

12.1.1966.

Дорогая Янечка! Получила сегодня Ваше письмо. Спасибо. Меня радует возможность помочь дорогим мне людям. Я охотно займусь этим, но я абсолютно не знаю, что лучше купить, чтобы не повторяться с Вами. Здесь мне нужна, конечно, Ваша помощь, Ваш совет.

Я бы очень хотела послать что-нибудь для Юлика, для его жены и для Симочки. Что? Материю для Симочки. Какую? Какие она любит цвета? Шерсть? Шелк? Сколько метров? У нас очень моден теперь материал с золотой или серебряной ниткой, так называемый люрекс. Не знаю, моден ли он у вас в США и может ли он понравиться там. Для Юлика я куплю туфли, это ясно. Обувь всегда нужна, и сомневаюсь, что бы там ее было довольно.

Я хорошо помню, что Вы еще дома всегда египетским увлекались, а Ваш папа бабочками. Мой отец восхищался его коллекциями, мне как-то никогда не удавалось ее [ix] повидать. Как всё это было давно, и как недавно. Вы помните, как мы вместе учились (без особого успеха!) кататься на коньках — Вы и я. Юлик бывал, но не решался из-за ушей. Было морозно. Слипались ресницы, но было весело, хотя жизнь сама по себе была каторжная.

Очень рада, что Ваши дочери счастливы в браках. Это и для Вас большая радость, и для прабабушки. Передайте ей мой горячий привет. Я так и думала, что моя бабушка, которую Вы знали, умерла в 1934. Помню только, что было холодно в церкви, на Военном кладбище, где ее отпевали. Кажется, это было на Рождество или под Крещение.

Вы, Янечка, не ответили мне на вопрос, как появился Юлик в Минске? Ведь Вы раньше писали, что

он был где-то за Уралом? Он был выслан? Возвращен? Бедный, конечно, он уже старичок. Он, кажется, на четыре года старше меня, а мне в этом году исполнится 59! Прошла жизнь.

Работы у меня бесконечно много. Порой изнемогаю от нее, не хватает времени и сильно сдают глаза. После пережитой трагедии с Томой я стала руиной — всё, что случается после сильных шоков: и диабет, и начало катаракты, и сердце сдаёт, низкое кровяное давление, плохо с памятью на новое. Былое помнится зато почти в озвученных деталях. Почти осязательно чувствую Тому такую, какой она была последние годы, танцующею, поющею, нарядною. Не сомневаюсь, что только то, что случилось с ней, ускорило кончину отца. Он сгорел буквально за эти два года после ее смерти, от своего личного страдания о ней и боясь за меня. Ведь самое ужасное, что это было так неожиданно, и мы ничего не знали, что и как, и до сих пор я ничего не знаю. Знакомый председатель здешнего общества спиритов всё уговаривает меня поехать в Данию, где производятся сеансы с медиумами. Он уверен, что я увидела бы ее и узнала бы от нее, что и как случилось. Не хочу, мое религиозное чувство мне не позволяет к этому прибегать. Скорее, может быть, склоняюсь к тому, чтобы когда-нибудь воспользоваться способностями испытанных ясновидящих. Это иное, тем более, это всё более обретает научной почвы.

Итак, дорогая Янечка, жду Ваших советов. Спасибо за согласие подписать мой документ о прошлом. Целую Вас, Вашу маму.

Ваша Дина.

Рим. 27.6.1966.

Дорогая Янечка!

Заканчиваю свою работу здесь. Честно отработала здесь в Institut'e Orientale. Каждодневно с 9.30 до 12 и с 15.30 до 17, не исключая суббот. Папа²² в своих учреждениях не сократил еще рабочей недели, и они работают все 6 дней.

Жаль уезжать отсюда. Люблю, очень люблю Рим. Я уже здесь, кажется, не то в шестой, не то в седьмой раз. Жарко. В тени 37 градусов. Мое нижайшее в Мюнхене кровяное давление (там всегда холодно, сыро, бессолнечно) 95—120, здесь, очевидно, приходит к норме, а потому чувствую себя прекрасно. Даже столь напряженная работа в жаре и переходы на солнце из квартиры в библиотеку и обратно не тяжелы.

Нигде (почти нигде) не была. Всё время экономлю для работы. Была однако раз в море. Один день отдала античной Остии. Это мое любимейшее место. Раскопки раскрыли такие чудесные мозаики. Уцелели основания жилых домов, военная школа Трояна, общественные уборные на 15 мест! Каменные массивные сидения, с соответствующими выемками, вниз ров, который проточной водой сгонял нечистоты куда-то. Сохранились термы с паровым отоплением, где вся эта техника налицо. Сохранился открытый амфитеатр с каменными сидениями, проходами между рядов. Сохранился большой храм и пол, и колонны с капителями, и все ступени к нему. Маленькая домашняя каплица. Остатки публичного дома под названием «Дом нимф и сатира» с прекрасной мозаикой и фигурой целующихся нимфы и сатира.

²² Папа Рымскі Павал VI (заўв. рэг.).

Здесь в Риме в течение июня каждый день в открытом театре дают очень интересную вещь. Называется «Лучи и звуки». Когда темнеет совсем, при специальном освещении проходит вся история Рима от Ромула и Рема до Константина Великого.

Никаких артистов. Лучами всевозможных оттенков (в соответствии с эпизодами) подсвечивают те или иные остатки зданий, храмов, колонн, а в это время слышны голоса героев, плач, крик избиваемой и убиваемой в междоусобицах и войнах толпы, то триумф в светлые годы. Замечательно! Все эти останки древнего Рима в багряном свете, в клубах дыма. Это не лубок и не кич. Это сделано с таким чувством меры и озвучено такой прекрасной музыкальной гармонией, что просто диву даешься. Для американских туристов это идет на английском языке. Но даже не зная итальянского языка, всё понятно.

Сейчас у меня обеденный перерыв. Пообедала и на террасе строчу письмо. Сильно припекает, внизу буйно цветет олеандр. Странно, сегодня почему-то не секут воздух стрижи. Обычно они будят меня с самого утра.

Пишите мне уже на Мюнхен. Скоро я буду там. Целую.

Ваша Дина.

[бяз даты]

Дорогая Янечка!

Как рада была получить Ваше письмо! Так странно видеть свое имя, то, которым называли меня только близкие и каких вокруг уже никого не осталось.

Сколько воспоминаний вызвало оно!

Бедная Симочка! Красивая, как богиня. Помню, с какой любовью мой отец ее фотографировал и так,

и смяк, завернутую в какой-то розовый шелк, в позе Лигии, в профиль, силуэтно. Ее золотые волосы! Ее тонкие черты лица. Ее фигура. Господи, как всё уравновешивается в духовном плане. Ведь она, мне кажется, была такой безмерно счастливой, ей так улыбалась жизнь всё ее детство, всю ее юность. Любимницей была отца, матери, всех, всех... Конечно, ни в коем случае нельзя ей брать сына. Он агрессивен, и это опасно. Шизофреники обычно убивают объекты своей ненависти. Она вовлечена в его бред, и ничто не поможет. Его, наверное, лечили всем возможным. И здесь нет средств, которые бы спасали от этой ужасной болезни. В лучшем случае, дав электрошок, притупляют всякую активность, делают пассивно-вялыми до смерти, но и это не всегда и не со всеми случается.

Хотелось бы узнать об остальных — о Зине, об Оле, о Тамаре — о всём выводке нашей компании. Где они?

Часто думаю. Если бы осталась там — может быть, все сохранились. Но это так мимолетно. И всегда думается в ответ на эту безрассудную мысль: если бы всё началось сначала — я сделала бы то, что сделала. Да, они, мои дорогие и близкие, которых вырвала оттуда, — все ушли, все оставили меня одну, но ушли на свободе, и я, как ни горька (по-человечески) моя жизнь, но она безусловно имеет несравнимую ценность: я не в СССР, который вместе с режимом был всегда мне и моей семье предельно ненавистен.

Кончина Тома — моя незаживаемая, моя неизживаемая боль. Это такое, что превосходит все мои мучения, потерю всех, вплоть до здоровья. Я счастлива, когда вижу ее во сне, это бывает так редко.

Она последние годы была такая оригинальная, такая своеобразная, неукротимая, прекрасная. О, как я переживаю ее уход, который (рассуждая не по-человечески, с мещанской психологией, но с точки зрения Божественной милости) был, по-видимому, радикальным ее спасением. С ее нравом, с ее нервной структурой, она не удержалась бы в нашем мире, полном соблазнов, достатка, свобод. И возможно то, что ее ждало бы в жизни, было бы страданием и для нее, и для меня. Я склоняю голову перед Волей Божией, как верующий человек, но тоскую по ней неимоверно.

Вас интересует история постройки церкви на окраине Мюнхена. Да, я хорошо знаю эту историю и помогала этой затее. Отец для этой церкви нарисовал даже две иконы. Человек этот — казак из бывших послушников северокавказского монастыря. Когда громили большевики монастырь и убивали схимников, он, будучи еще молодым человеком, убежал из монастыря. Работал в шахтах как мирянин. Каких-нибудь точных религиозных знаний в монастыре он не успел приобрести, а работая в шахтах, по-видимому, соприкасался с разными группами — со старообрядцами, с сектантами разных оттенков — и получилась в его мировоззрении религиозном такая перепутаница, что не разберешь: фрагменты самых разных верований.

Церковь он построил в стиле восточного православия, с куполом, с иконостасом (отец и я расписывали алтарь). При церкви махонькая часовня Божьей Матери, в которую я помогала ему собирать со всех стран мира наиболее чтимые изображения Божьей Матери. Таким образом, она является, в некотором смысле, музеем — там все Ее лики, от черных (не-

гритянских, индийских) до наших с Камчатки, где впервые был построен православный храм.

Отец очень любил туда ходить. Церковка очень уютная. Строил ее этот Тимофей со своей названной сестрой Наташей, вдвоем. Как они подымали эти стены, из тонких досок, но стены, один Господь Бог знает. Они мне говорили: «Вот не могём узнять, то Наташа как закричит: «Дык што ж Ты, Госпадзі, ня відзіш, што нам ня ў сілу? Дык памажы ж!» И, смотрим, идет человек дорогой: «Что это вы тут делаете?» — «А вот церковь Божию строим, да тяжко». Раздевает поддевку, да и в помощь нам. Так вот святая Троица и позаботится».

Так и построили храм. Тимофей со своей верой не признает никаких церковных юрисдикций. Чтобы им помочь, чтобы обезопасить их труд и землю защитить, на которой они всё это самочинно возвели, я хотела закрепить это при помощи церковных властей. Приглашала туда католического епископа. Он умилился. Благословил. И конечно бы помог, если бы Тимофей проявил какое-то желание подчинить сотворенное им церковной власти. Увидев его нежелание, подумала, может он не хочет под католическую защиту подвести его сооружение. Стала уговаривать его связаться с православным архиепископом. Ходила сама к архиепископу мюнхенскому, говорила о церкви и просила, чтоб он как-то защитил сооруженное. Но Тимофей и тут дал мне бой. А сам нашел какого-то батю и стал звать его служить. Батя — московской (советской) патриархии приверженец. Я предупредила Тимофея, сказав, что советчикам только того и надо, что бы поставить в Мюнхене ногу и тем внести смуту в зарубежную церковную жизнь. В общем, Тимофей не хочет, чтобы его сооружение

кому-либо было подчинено. Служить же, по его, в церкви могут все. Он в самом широком смысле экуменист, идущий гораздо шире объединения в молитве только христиан. Он искренне был рад, когда в его храме молилась еврейка. Торжественно сообщил мне о том, что мусульмане и мормоны и «какие-то» антропософы приходят к нему и молятся с ним. Он уверен, что никогда не умрет, что эта церковка его будет той скинией навесной, которая, по Апокалипсису, будет вознесена на небо, спасая в себе 140000 праведных душ. «Все они, миленькие, соберутся, как один, в этом храме, как только труба Господня возвестит». Вот это общий облик того, что выросло из недр типично русской, бунтарской против всего и вся души, устремленной непосредственно (без каких-либо церковных посредников из духовенства) к Богу. Признаться, мне нравилось, когда он разговаривал с католическим епископом и называл его на «ты» и «дорогой брат», и тот его тоже. Так обнявшись, они и обходили это рукотворение во имя Бога, которого принято понимать иначе, и во имя церкви, какой по существу еще нет на земле.

Вот пока и всё, дорогая Янечка. Целую Вас, моя дорогая.

Ваша Дина.

Мюнхен. 10.5.1967.

Спасибо, дорогая Янечка, за письмо. С большим нетерпением буду ждать готовящиеся для меня фотографии Юлика и Симочки. Это так интересно. Какие они? Какой стала наша красавица Симочка? Неужели годы обошлись с ней немилостиво, и будет грустно смотреть на нее изменившуюся? Что с ее

дочкой? Она, наверное, тоже давно уже мама, а Симочка бабушка! Как это невероятно! Для меня все они в своих образах бывших предстоят в памяти.

Новостей у меня нет. Всё то же. Работаю так, чтобы было ясно, сколь опасен, фальшив, хитер и препротивен практически осуществленный марксистский коммунизм. Очень много болела в этом году. Нарушения кровообращения. У нас здесь препротивный климат. То холодно, то вдруг резкая перемена к потеплению, то снова грохает мороз. Организм не успевает приспособиться к этим температурным изменениям, а от этого и страдает кровеносная система. Ноги тяжелые. Вены набухают. Принимаю какую-то лекарственную дрянь.

Забот у меня как всегда (не своих!!) много. Вот теперь опекаюсь девочкой 7-летней, которая в полном параличе. Еле-еле владеет ручонками. Полная мышечная атрофия. Сегодня возила ее с матерью к врачу, хотим испробовать всё возможное, чтобы как-то облегчить ее судьбу. Бедная мать, извелась. Девочка, как она ни хрупка, тяжела. Мать ее должна носить, переносить с места на место. Девочка в постоянном корсете, который чуть-чуть поддерживает ее грудную клетку, так что она может сидеть. Еле-еле держит головку. А ко всему этому — интеллектуально развита не по годам. Как взрослая, рассуждает, имеет колоссальную волю, чтобы хотеть быть здоровой, хотеть двигаться, ходить. Это так тяжело всё.

Была очень рада повидать всех вас на фотографии. Юлечка стала совсем неузнаваемая. Я бы ее никогда не узнала. Славные ее ребята. Хорошо, когда вокруг детские голоса. Совсем жизнь идет по-другому. Вокруг меня, увы, их нет. Всё больше или беспомощные старики, которым надо помогать, а

потом провожать до могилы, или вот такие, требующие врачебной помощи больные дети. У каждого своя судьба. Всегда мысленно переношусь мыслями к бедной Симочке. Я, кажется, Вам писала, что и здесь медицина беспомощна перед этим ужасным заболеванием — шизофренией. У меня и такие гости часто бывают. Как бывший психиатр, я, по-видимому, как-то их привлекаю. Слышат мой голос, слышат, что я их зову, и, когда я меньше всего склонна их принимать, приходят. А когда приходят, то не могут и скоро уйти. Говорят, говорят безумолку и всё свое, никак невпопад общей какой-нибудь теме. Выговорятся и уходят. Им от этого легче. Это все такие, которым сделали в психиатрических больницах электрошоки. Они стали от этого пассивны, утратили свою агрессивность, их выпустили, и они живут такие среди нас, в своем фантастическом мире, иногда лишь ощущая необходимость контактов с теми, которых они вовлекли в свой бред. Некоторых угощаю чаем. Некоторых угощать нельзя: подумают, что хочу «отравить» — и тогда дружба врозь.

Кроме работы, раз в неделю, по средам, даю урок практического русского языка для студентов-немцев, изучающих русский язык. Люблю молодежь. Эта работа дает мне большое удовлетворение. Они привязаны ко мне, а я к ним. Стараюсь как можно больше дать им практических знаний. Один уже стал настоящим переводчиком, переводит некоторых советских писателей (из числа оппозиционеров режиму) на немецкий язык. Я строго слежу, чтобы не переводил всякую советскую шваль, пишущую в духе соц. реализма.

Что рассказать Вам о себе еще? Право, не знаю. Много у меня работы, но после моих жизненных

катастроф, даже если я их приняла безропотно, как волю Божию, я стала вялой, болезненной, малоинициативной. То, что было раньше легко и просто, теперь занимает больше времени, и наиболее сложные работы откладываю, пока их не накапливается несколько, и тогда делаю всё через силу.

Не знаю, доходят ли до Вас мои работы. Они издаются на разных языках: на русском, немецком, английском. Если не видели никогда — напишите, пришлю Вам. Пишу о положении религии и Церкви всех вероисповеданий в СССР. Эта тема, как Вы знаете, всегда была для меня важна и интересна еще там. Теперь, когда изучаю положение верующих там, особенно хочется открывать глаза здешним оптимистам, которые, будучи спровоцированы советской агентурой, думают, что там уже давно произошла либерализация, демократизация и наступает коммунистический рай. Американцам трудно вдалбливать, что это далеко не так, им так хочется сосуществования. Но они не понимают, что и под флагом сосуществования коммунисты будут ловить свою рыбку в мутной воде, делать свое каиново дело — разжигать классовую борьбу, форсировать локальные инциденты, приближать «мировой пожар».

У меня здесь, к счастью, много добрых друзей, которые стараются сделать всё от них зависящее, чтобы я не чувствовала себя одинокой. Но... По сути дела, друзья милы и хороши, я их очень люблю, ценю, но моего внутреннего одиночества и постоянной тоски о Тосе моей они никогда не могут утолить. С потерей ее ушла из моей жизни красота. Она была трудной девочкой, но такой необычной, такой резко отличной от всех других, своеобразной, оригинальной, талантливой... И этого мне ничего и никто не может заменить.

Я ныла–ныла в этом письме. Дорогая моя Янечка, ною только потому, что меня с Вами объединяет прошлое. Вообще, здесь, среди новых друзей, я не нытик. Наоборот. Ко мне приходят за бодростью, за распутыванием душевных конфликтов, за тем, чтобы выводить из тупиков житейских. По отношению к другим я с этим успешно справляюсь.

Целую Вас, Вашу маму, Ваших дочерей и внучков и внучек.

Ваша Дина.

17.5.1967.

Дорогая Янечка!

Я снова Вам пишу, потому что угрызаюсь. Только что уехала одна знакомая, которая приезжала из СССР и рассказала мне их нужды. Я составила целый список вещей, которые там нужны, или очень выгодно могут быть проданы. Я угрызаюсь, потому что мы здесь, действительно, тратим деньги очень часто по–пустому. Этими пакетиками, которыми я отделяваюсь раз в год, просто свинство обходиться! Сестра этой уехавшей мне сказала, что там ничего нет, потому что даже то, что есть, недоступно по ценам местным. Наслушалась такого, что небу жарко. А это был человек из Риги, а Рига — это Прибалтика, а в Прибалтику приезжают из Красноярска, Орла и других мест в свой отпуск подкормиться и запастись кое–чем. В Прибалтике лучше, чем везде. А в Минске — подавно, наверное, дело худо обстоит, он никогда не снабжался хорошо.

Целую всех крепко.

Ваша — Дина.

Вербное Воскресение. 1967.

Дорогая, любимая моя Янечка!

Христос Воскрес! Целую от всего сердца Вас, Вашу маму, всех любимых Вами и дорогих Вам.

Янечка, я получила минские подарочки. Как сделать, чтобы в будущем они *ничего* ответно не слали? К чему? Для них это расходы. Не надо. Для меня же, право, ничего не надо. К «отечественным» воспоминаниям — и полесским, и кремлевским — я, право, более чем равнодушна. Как им дать понять, чтобы не обидеть их... Но, уйдя *оттуда*, я тоскую только по дорогим мне людям, но больше ни о чем. Я никогда не хожу на театральные, концертные представления *оттуда*. Ушла сознательно, поставила крест на всё и не хочу терзаться «кошками» даже от любимого мной родного искусства. Возят ведь его сюда сознательно, заманивать, беречь у тоскующих по Родине. Я не тоскую по Родине, когда она в советских руках. Мне здесь на свободе так хорошо, так душе привольно... боль личную нести должна, как всякий из земнородных. Там ли, тут ли, кто хочет или может попробовать огня, должен терпеть и благодарность за всё. Вы, наверное, меня хорошо понимаете?

Пишите мне, дорогая, не карайте меня молчанием, хотя мне молчание, если не считать его патологическим, абсолютно нетерпимо. Понимаю! Очень, очень хотела бы повидаться с Вами. Стареем ведь. В этом году мне уже 60 исполняется!

Целую Вас, дорогая Янечка. Маме Вашей мой сердечный привет и поцелуи. Какое счастье, что Вы ее имеете. Какое счастье было бы, если бы моя мама была со мною!

Ваша Н. Т.

28.5.1968.

Дорогая моя Янечка!

Спасибо за гору приветов, которыми Вы нагрузили проф. Адамовича. Он уж вез их, вез — чуть довез, так был обременен!

Спасибо, родная. У нас проходит интересный симпозиум по вопросу о советской литературе. Много съехалось специалистов-иностранцев, которые толком не знают языка, грызут литературу и делают выводы и исследования. Многого, что хотелось бы мне узнать от них, так пока и не дослушалась. Все слишком политически теоретизируют, а оценки литературы, особенно поэзии (которая меня интересует особенно — потому что сама писала запоем, не зная никаких законов версификации, а так, как выливалось из недр души, — в состояниях депрессии, всегда!). Так вот, этой настоящей оценки стихов советских по законам версификации и по отнесению их нынешних рифм к известным нам формам классической и полуклассической поэзии, не вижу и не слышу. Попробую сегодня со знатоками в кулуарах поговорить.

Господи, как я сочувствую проф. Адамовичу. Какой ужас у него. Ведь у нас одинаковая судьба. У него отец — пропал без вести. Моя Тося — убита, а кем и за что? И думается, очень возможно, что длинная рука из Москвы, чтобы нас морально-нервно-психически сломать. И, конечно, сделано дело. Я совсем руиноподобная с тех пор. Нет ни прежней энергии, ни быстроты, ни способностей. Всё трудно, всё стало тяжело. Жду только конца, как избавления.

Целую Вас, моя дорогая. Всем, кто знает меня и помнит, мой самый горячий привет и шчырае сардэчнае прывітаньне. Беларуская справа мяне цікавіць

і блізкая мне, як раней, толькі тутака яна ня мае ані руху, ані пэрспэктыў вялікіх. Чым магу, дапамагаю найбольш актыўным.

Цалую моцна, моцна.

Вашая Дзіна.

19.10.1968.

Дорогая Янечка.

Снова получился перерыв в нашей переписке. Обычная история! Расстояния тому виной и то, что вечно что-то разношерстное со всех сторон наваливается. Весь свой отпуск отдала приведению в порядок своего жилища. Со времени моих жизненных трагедий ничего не прибирала, только запихивала в углы вещи моих дорогих и свои, ненужные для работы, книги и бумаги. Стало уже невмоготу. Ничего не могу находить. Пыль, облупленный пол, почерневший потолок. Всё привела в порядок. Не умираю, значит, надо взять себя в руки.

Было тяжело, всё нарывалась то на письма Томочки, то на фотографии моих. Батка мой был многогранный человек, всё полно следами его интересов: фотографии, художественные работы, письма, его заметки, работы о раннем оккультизме, черно-книжии, о историях религий. Всё это пришлось разбирать, было грустно. Всех их, отошедших, мне ужасно не хватает... Масса дружеских контактов у меня, но все такие бесцветные, не оригинальные, по сравнению с ушедшими от меня в лучший (несомненно лучший!) мир моими близкими. Чувствую их, конечно, повседневно в мистическом плане, но, пока еще сама в физическом, этого не хватает.

Пишите, дорогая Янечка!

Ваша Дина.

17.12.1970.

Дорогая моя Янечка!

Уж не знаю, что Вы думаете обо мне.

Выходила моя книга, сборник моих статей. Не моя инициатива была. Немецкое издательство нашло нужным издать мои статьи для немецких читателей. «В чужом пиру — похмелье». Пришлось помогать. Два раза читать корректуру. При моих испорченных глазах это было нагрузкой. В книге, как-никак, 300 с лишним страниц. Теперь книга вышла, и я вот в праздничные дни буду спать. Спать, как чеховской Варьке спать хотелось.

Что творится там! Солженицын, евреи, баптисты, теперь в Польше события²³, хоть бы скорей полетела ко всем чертям эта проклятая диктатура! Хоть бы дожили наши, дорогие, там до свободы!

Что слышно оттуда? Писали? Сестра сможет приехать? Хоть бы приехала и осталась здесь, в мире, где человек живет как человек, а не как раб проклятого режима.

Я слышала, что здесь был проф. Адамович. Ко мне не удалось зайти. Почему-то.

Целую Вас, дорогая, и сердечно поздравляю Вас и маму, и всех Ваших близких с праздником и в Новом году всего светлого, доброго, радостного.

Ваша Дина.

19.12.1970.

Янечка, дорогая!

Вчера отправила Вам письмо, а сегодня получила Ваше.

Сердечно поздравляю всю Вашу семью с такой радостью большой, с долгожданной гостьей родной. Мой большой привет ей и всем вам.

²³ Хваляванні рабочых на поўначы краіны (заўв. рэд).

Неужели она будет придерживаться срока конца визы? Неужели вернется? Зачем? Что тянет ее туда, ведь у нее там нет родных?

Узнайте, дорогая, что же могут там писать обо мне. Не сообщают же они о моей работе, это только бы вызвало симпатию ко мне. Наверное, врут, что убивала или что-то в этом роде, как пишут-врут о многих моих друзьях, ушедших на свободу.

Какие храмы открыты в Минске для богослужений? Увидела фотографию прекрасно отремонтированного кафедрального костела в Минске на бывшей Соборной площади²⁴. Что, разве он служит как храм? А «новый костел»²⁵ — там киностудия, как и было при нас? Закрыт ли Екатерининский собор на Немиге? Мне это очень важно знать, я составляю список разрушенных и переделанных храмов.

Господи, какая радость, когда кто-то вырывается оттуда. У меня под опекой такая семья из Румынии. Как жадно они читают все то, о чем и мечтать не могли там! А ведь в Румынии легче, не то что в СССР или БССР.

Итак, радуюсь Вашей радостью!

Целую.

Ваша Дина.

²⁴ Катэдральны касьцёл на Саборнай плошчы (цяпер — пл. Свабоды) ў пасляваенны час быў перабудаваны да непазнавальнасьці і прыстасаваны пад спартыўную залю, адноўлены толькі напачатку 1990-х гадоў. Магчыма, меўся на ўвазе праваслаўны катэдральны сабор на пл. Свабоды.

²⁵ Касьцёл сьв. Сымона й Алены («Чырвоны») на пл. Незалежнасьці (заўв. рэд.).

30.3.1971.

Дорогая Янечка.

Давно Вам не писала. Знала, что у Вас были печальные дни проводов сестры и проч. Не хотела Вас отвлекать. Веселить было бы трудно, помогать горевать — сгущать скорбь.

Уехала? Ужас! Представляю, как трудно вернуться в этот кошмар, увидев мир свободы и достатка!

Понимаю, конечно, если там у нее семья. Я не знала. Мне почему-то казалось, что она одиночка.

Спасибо за вырезку из газеты относительно Красного костела. А что же всё-таки — снесли его или еще стоит?

Дорогая, спасибо Вам большое, что прислали мне снимок Жени Киркевича с семьей. Я бы очень хотела знать от него, когда точно арестовали его отца, о. Антония, о. Очаповского, о. Язвицкого. о. Кульчицкого? Мне это следовало бы знать как можно скорее. Я должна буду написать к маю статью о Белорусской православной церкви. И мне все эти даты были бы очень нужны. Какова всех их судьба?

Пусть Женя мне всё это точненько скажет. Я не буду его упоминать, если он не хотел бы. А если бы разрешил — была бы очень благодарна. Может быть он сам мог бы мне написать очерк небольшой — как, когда был произведен арест его отца? Какие обвинения? Куда забрали? Виделась ли семья с ним? Что было семье известно о нем впоследствии?

Очень буду благодарна, если он мне пришлет такое и все, что ему известно о разгроме духовенства белорусской митрополии. То, что я помню, я сама опишу. Нет здесь больше людей, которые в ту пору там были. Лариса (раньше Семенова, ныне Шеста-

кова) здесь недалеко. Она мне кое-что рассказала, но дат не помнит. Янечка, дорогая, Вы мне окажете большую помощь, если это я смогу получить. Мне очень нужно отразить (пока живу) те годы церковной жизни нашей в Минске.

Целую Вас крепонько.

Ваша Дина.

19.3.1972.

Дорогая Янечка!

Я ужаснулась, что именно Вы «не из Минска». Я нарочно написала коротко и послала проф. Адамовичу, чтобы он заверил, а Вас хотела просить, поскольку мы переписываемся всё время и знали друг друга так издавна и так хорошо, — заверить мою более пространную жизненную историю.

Я не знаю, если названное Вами лицо так добр, что хочет это сделать для меня, я буду ему бесконечно благодарна и оплачу, конечно, все его расходы по переписке текста у нотариуса. Попросите его от моего имени. В истории изложенной — нет ничего от лжи, кроме засекреченной в СССР двойной девичьей фамилии. Там было нелестно иметь двойную — и так нас попрекали в дворянстве и в польском происхождении. Здесь же вторая часть фамилии скрыла нас от репатриаций. Когда я была арестована в Праге, меня обязательно бы выискали советчики по спискам, если бы я не была Марией и Сушинской.

Целую Вас, дорогая, и прошу извинить назолу.

Ваша Дина.

19.1.1973.

Дорогая моя Янечка.

Я просто не знаю, с чего начать. Мне страшно стыдно, что я молчу как рыба и даже не поблагодарила ни милого г. Адамовича, ни мадам Арсеньеву.

Что это было? Какая-то прострация духовная, переработка от насущнейшей деятельности, которую надо было провернуть, чтобы продолжать дело, начатое мною по изданию; несколько раз болезни, нудные старческие болезни, которые долго не проходят, оставляя вялость и ровно столько энергии, чтобы делать только самое необходимое.

Я хочу одного: чтобы меня немножко поняли и простили.

Я еще палец о палец не стукнула, чтобы начать дело с моей пенсией. Живу на огрызок пенсии, который получаю от какого-то пенсионного комитета из Швейцарии, куда и мы, и за нас Институт выплачивал какие-то проценты от зарплаты. Шлют ее мне на 3 месяца. Последний месяц зубы надо класть на полку. Но это мне неважно, я человек нетребовательный. Барахлишко имею, на еду хватает.

Живу работой. Живу тем, что пишу то, что считаю нужным писать и бросать в народ, который так мало знает о происходящем там и так легко поддается на удочку советской пропаганды. Бью в набат. Толку, конечно, мало. Получаю множество писем от единомышленников. Они и благодарят, и поощряют, и распространяют мои сведения через доклады и беседы вокруг себя. Считаю, что и это важно, поскольку вокруг меня люди после закрытия Института сложили ручки на брюшке и молчат, доживая. Хочу дожить, продолжая свидетельствовать истину.

Дела, конечно, заброшены. Помощницы мои без меня не особенно умелы. На письма отвечаю, лежа в постели. На машинке пишу вот только второй день и то уже вся потная от слабости.

Не знаю, что это такое. Или действительно старость, или уж слишком зловредный, какой-то новый вирус. Об этом и по радио говорят, и в газетах пишут, что врачи растерялись. Новый вирус создан под влиянием атомных осадков в атмосфере. Старые вирусы, мол, подошли, а наиболее устойчивые сохранились и произошли какие-то новые мутации, с которыми пока не умеют справляться.

Все же надеюсь, что это еще не конец, иначе не ляпала бы сегодня на машинке. Заставило же меня ляпать мое греховное состояние. Уже давно страдаю от своего бессилия вам всем написать. Если бы борьба за пенсию пошла в ход, конечно бы написала. А так — все в откладке.

Умоляю сказать Вас проф. Адамовичу, что я действительно невежа и свинству моего молчания нет извинения. Прошу его простить. Особенно же прошу сказать г-же Арсеньевой, что я особенно была поражена и благодарна ее свидетельством. Ведь она меня так мало знает и смогла так сочувственно откликнуться на мою просьбу. Как толькі трохі падушю — напишу ей сама.

Прочитайте, Янечка, эти отрывки каждому по назначению. Сама им лично напишу позже, а то правда нет сил.

Высокапаважаны Антон Аляксандравіч!

Няма ніякіх слоў, каб высветліць, з чаго магла адбыцца гэткая несусьветная неахайнасьць, каб не напісаць Вам майго шчырэйшага «дзякуй».

Я ўжо й сама ня ведаю. Напэўна, усё ж такі гэта старасць. Нейкая псыхічная прастрацыя надыходзіць і апаноўвае, як толькі паўстае нейкая патрэба ва ўладжваньні асабістых патрэбаў.

Да гэтага часу ня выкарыстала вашых па-сьведчаньняў. Не падала да гэтага часу на пэнсію. Жыву з нейкіх ашмоткаў, якія мне выплочвае пэўная швайцарская фірма за выслугу год у Інстытуце. Усё — і савецкі час працы, і праца да Інстытуту — усё гэта ляжыць, чакае, пакуль адужуся дзеля клопатаў аб сабе.

А магчыма, гэта з Божага Правіду. Апошні час хварэю то тым, то гэтым. магчыма, гэта ўжо сыгналы, а таму й сьпяшацца ня варта.

У кожным выпадку, я вельмі й вельмі ўдзячная Вам і асабліва, што нарабілася падвойнага клопату Вам, але гэта ўжо не з мае віны.

Шчырае Вам дзякуй. Каб Вы мне сказалі, колькі каштуюць вашыя клопаты ды адвакат — дык усё даўно было б у парадку, а калі так, на Бога — дык, бачыце, якое сьвінства апаноўвае чалавекам. Натура грэшная!

Дзякуй Вам найшчырэйшы. Думаю, калі апошняя мая хвароба яшчэ не завяршыць майго жыцьця, дык буду клапаціцца аб грошы і тады буду зноў у думках зьвяртацца да Вас з падзякай за дапамогу.

З пашанай Н. Тэадаровіч.

Высокапаважаная й дарагая
спадарыня Арсеньнева!

Ніколі не спадзявалася, што Вы будзеце так ласкавы дапамагчы мне ў маіх клопатах праз хлеб штодзённы. Шчырае Вам дзякуй!

Хварэю амаль усю восень. Да гэтага часу ня выкарыстала дасланага ад Вашага імя. Хто ведае, нейкая дэпрэсія авалодала. Нічога рабіць не ахвота, клапа-

ціцца аб сабе ніколі не была спрытнай. Трэба, безумоўна, трэба. Усе мае прыяцелі тут насядаюць на мяне. А я вось нават да гэтага часу не сабралася з духам падзякаваць Вам. Выбачце мяне. Грамадзкія справы заўсёды былі для мяне найважнейшым. Цяпер вось ладжу выданьне майго штотомесячніка. Ён, як бачу, адбірае ўсю маю энэргію. Высылаю на 1400 адрасоў, карэспандэнцыя заўжды, чытаць прыходзіцца безьліч, мець клопаты з друкам, экспэдыцыяй. Спыніць гэтае працы ня маю права. Атрымліваю шмат лістоў з падзякай. Навукоўцы, духоўныя, журналісты выкарыстоўваюць дадзеныя, якія даю па-расейску і па-нямецку. Ня ўсе ж карыстаюцца з савецкага друку, ды й ня ўсе цікавяцца рэлігійнымі пытаньнямі — вось і служу гэтае працы. Таму й занядбала нават падзякаваць сваім дабрадзеям. Выбачце, калі можаце, дарагая!

З пашанай Н. Тэадаровіч.

Янечка, я через Вас прошу покрыць мою бестактність. Это Вы сможете сделать. Иначе мне просто невозможно подступиться к этим милым людям. У нас говорили, что в психиатрию шли те, кто сам сродни психическим аномалиям, возможно, это так. Вот это мое состояние психической депрессии в отношении личных дел — думаю, нечто от психической хвори!

Целую Вас, дорогая моя. Помогите освободить мою совесть от бестактности небывалой.

Ваша Дина.

27.12.1976.

Моя дорогая, моя любимая Янечка!

Не сердитесь, не обижайтесь и не думайте плохо, почему я не пишу. Не пишу, поверьте мне, только

потому, что я не по своим силам загружена делами. Стара стала, а работа растет и уже выше головы. Никому не пишу. И все к этому привыкли. Думаю о многих, и в том числе о моих бывших и нынешних друзьях часто, но обычно тогда, когда уже отхожу ко сну. И засыпаю — как в воду падаю. Простите меня, что я заставила Вас думать и беспокоиться и недоумевать, почему не отвечаю. Не пишу только потому, что перегружена до отказа.

Вот теперь Вы меня разволновали сообщением о болезни Юлика. Мне так безумно тяжело. Я так многим, как могу, помогаю. Шлю незнакомым людям в СССР посылки, и лекарства, и деньги. И не могу, не смею помочь своим. Ведь Юлик — свой, самый настоящий свой. Сколько вместе хлеба-соли съедено, сколько пережито было хорошего и тяжелого.

Напишите мне, дорогая, как можно скорее! Я не хочу, не могу оставаться в стороне, когда он болен. Я хочу, я должна быть ему полезна.

Родная моя, может быть, я могла бы связаться с Симочкой? Я имею контакты в Москве с хорошими людьми, которые имеют возможность и по телефону переговариваться, и пересылать туда кое-какие вещи. Может быть я могла бы послать на адрес Симы что-нибудь нужное для Юлика? Лекарства? Питание? Деньги? А может быть вообще страх прошел, и можно отсюда на его адрес посылать? Не с моей фамилией, которая там жупел, но от моих совсем политически ни в чем не замешанных людей?

Я была так рада встретиться с вами, дорогая Янечка. Было так коротко наше свидание, наша встреча. Понимаю, очень хорошо понимаю, как тоскливо Вам в эти дни без мамы. Сколько бы времени ни прошло — незабываемая утрата матери. До сих пор (а это было в 1951

году) я помню этот ужас — когда отлетел последний вздох моей мамочки, помню все чувства, все мысли, как будто это было вчера. И в святые дни всегда тяжело и горько, хотя и осознаю, что абсурдно горевать — ведь она была уже очень древняя и, возможно, в тягость себе и другим. А ушла такая еще молодая, такая красивая лежала в гробу. Ей было всего 63. А мне в апреле 70!

Целую Вас, обнимаю. Всегда помню Вас.

Ваша Дина.

17.11.1978.

Дорогая моя Янечка!

Если бы Вы знали, как обрадовало меня Ваше письмо! В моей рабочей свистопляске я много раз порывалась Вам написать, но всё не выходило.

Истинно в последнее время, когда стала прихварывать, все мысли обращались как-то к прошлому, а следовательно, к Вам, Юлику, ко всему пережитому когда-то.

Я нахожусь на исследовании в университетской клинике. Со мной что-то началось: увеличена печень, анемия большая. Легла, что бы узнать, в какой мере смертельно. Смогу еще работать и мемуары написать, или пора «сматывать удочки», готовиться предстать перед Господом Богом.

Ничего смертельного не находят. Измучилась здесь, потому что исследования изнурительны и очень неподходящее питание. Спешу выписаться.

Как поживает г-жа Арсеньева? Почему нет ее произведений в печати? Если есть отдельные издания, я очень хотела бы их иметь, конечно, за деньги. Привет ей!

Космовичи были в США. Встречались ли Вы с ними? Он очень активен и недоволен мной, что я не

отдаюць беларускай рабоце цэліком. Но я не могу, избрав работу над рэлігіяй в СССР, не могу концентрыраваць яе на БССР, тем болей, оттуда так мало поступае свяденій. Я ўжэ пісала, што найбольш актыўны беларускі элемент высылаюць з Беларусіі в Карэло-Фінскую рэспубліку і аборігены называюць сваю рэспубліку «Карэло-Мінскай».

Меня прыгласалі на Конгрэс БЦР в США. Но я, канечна, не сдвінуць с месца. Стара стала, малоподвіжная, да і нет охоты. В мемуарах, канечна, буду пісаць *обо всем* пережитом на *всех* этапах моего жизненного пути.

Боюсь, што с трудом чытаеце мое рукопісаніе. Отвыкла пісаць от рукаі. Ужасно іспортілся і без того воегда неразборчывы пачерк (родная мама не могла чытаць моіх пісем!).

Пока на этом кончаю. Сегодня делалі надо мной опятъ какую-то дыкую пробу. И всё напрасно. Я думаю, я просто переработалась до чертиков и все мои жалобы чисто функциональны. Мечтаю поехать куда-нибудь в деревню, пожить с крестьянами, помогать им в работе, чтобы кругом мычали коровы, кудахтали здоровые, свободные, а не выводимые искусственно куры. Я устала от цивилизации, хочу к пенатам своим — в природу. Ее так мало остается в городах.

Целую Вас, Янечка. Очень рада, что у нас опятъ устанавліваеця контакт.

Обнимаю.

Дина.

Надзея Абрамава-Тэадаровіч адышла спакойна, пад сьпеў хору сваёй царквы, 18 лютага 1979 году ў пахаваная ў Мюнхэне на Ёсходніх могілках (Ostfriedhof).

Бібліяграфія артыкулаў Надзеі Абрамавай-Тэадаровіч

- A Fresh Campaign Against Islam in the USSR** // Religion in the USSR. 1960. P. 226—236; The East Turkish Review. 1960. #3. P. 48—57.
- Curricular Changes in Soviet Theological Schools** // Religion in the USSR. 1960. P. 44—59.
- Hemla Gadida 'alal Islam fil Ittihad al Sovieti** [A Fresh Campaign Against Islam in the USSR] // Arabic Review. 1960. #4. P. 134—143.
- Increasing Pressure on the Moscow Patriarchate** // Bulletin. 1962. October. P. 43—49.
- La Nueva Campana Antirreligiosa** // Estudios sobre la Union Sovietica. 1961. #1. P. 39—45.
- La Situacion de la Iglesia Catolica Romana en los paises del Bloque Comunista** // Estudios sobre la Union Sovietica. 1962. #4. P. 43—59.
- Sovyetler Birliginde Isalm dinine karsi yapilan yeni kovalamar** [New Repressive Measures against Moslems in the USSR] // Dergi. 1962. #26/27. P. 61—74.
- The Belorussian Autocephalic Orthodox Church** // Genocide in the USSR (Munich). 1958. P. 160—165.
- The Belorussian Autocephalous Orthodox Church** // Religion in the USSR. 1960. P. 70—75.
- The Episcopacy and Diocesan Network of the Moscow Patriarchate** // Bulletin. 1961. June. P. 44—53.
- The Fight Against Religion** // Caucasian Review. 1958. #6. P. 152.
- The New Propaganda Campaign Against Religion** // Bulletin. 1960. April. P. 51—56.
- The Political Role of the Moscow Patriarchate** // Bulletin. 1960. September. P. 44—50.
- The Rejuvenation of the Russian Orthodox Clergy** // Religion and the Search for New Ideals in the USSR / Ed. by W. C. Fletcher and A. J. Strover. New York, 1967.

The Roman Catholics Curricular Changes in Soviet Theological Schools // Bulletin. 1959. September. P. 30—35.

The Roman Catholics // Religion in the USSR. P. 83—89.

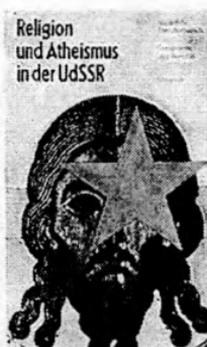
The Russian Orthodox // Genocide in the USSR (Munich). 1958. #8. P. 203—210.

The Russian Orthodox Church in the Ukraine // Ukrainian Review. 1960. #9. P. 100—111.

Ліквідація Греко-Католицької Церкви в СРСР // Український збірник. 1960. №17. С. 76—93.

Російська Православна Церква в Україні // Український збірник. 1959. №16. С. 47—1.

Стан Православної Сінодальної Церкви в Україні в 1917 р. // Український збірник. 1959. №15. С. 93—142.

Claudius Verlag
München

NADESHDA THEODOROWITSCH

Religion und Atheismus in der UdSSR

Dokumente und Berichte

Aus dem Russischen von Peter J. Braun und Irmgard Stoldt
329 Seiten, Paperback, DM 18,—, Bestell-Nr. 61 120

Nadeshda Theodorowitsch gibt einen ausführlichen Überblick der sowjetischen Kirchenpolitik vom Dekret „Über die Trennung von Staat und Kirche“ (1918) bis in die Zeit nach der Besetzung der CSSR durch Truppen des Warschauer Pakts, der Konferenz des Moskauer Patriarchats in Sagorsk im Juli 1969. Sehr lebendig zeichnet sie die Konturen der verschiedenen antireligiösen Strategien der Sowjetregierung nach. Hierzu wird ein überaus reichhaltiges Quellenmaterial vorgelegt, das von umfassender Sachkenntnis zeugt. Berichte der offiziellen sowjetischen Presse, Zitate aus atheistischen Propagandaschriften und statistische Aufstellungen dokumentieren eindrucksvoll, welche Anstrengungen staatlicherseits unternommen werden, um sowohl die kirchliche Institution als auch die Religiosität der Sowjetbürger auszumerzen. Daneben kommen auch inoffizielle Dokumente aus kirchlichen und intellektuellen Kreisen der UdSSR zu Wort, die die Reaktion auf die staatlichen Pressionen formulieren.

Улётка з абвесткай пра книгу Н. Абрамавай.

1. Яніна Каханоўская. Фота В. Камінскага. 1999 г.

2. Сіма Кніга й Юліян Каралёў. 5 лютага 1967 г.

3. Аляксандар Абрамаў-Сушынскі, бацька Н. Абрамавай.

4. Адэля Абрамава, маці Н. Абрамавай.

5. Абразок А. Абрамава-Сушынскага.

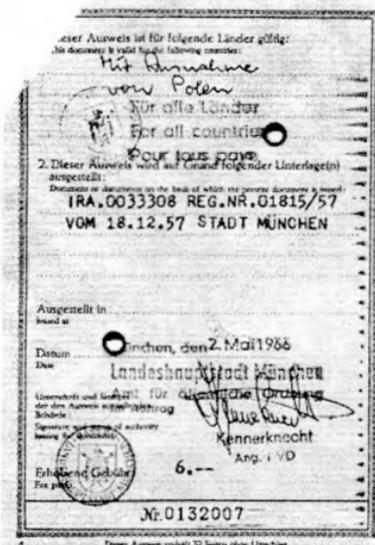
6. Надзея Абрамава —
кіраўнічка СБМ.

7. Н. Абрамава ў гады вайны.

8. Лета 1944 г. Цягнік у Нямецчыну.
Злева направа: Яніна Каханоўская, Мікола Куліковіч,
Наталья Арсеньнева, Яўхім Кіпель, Франц Кушаль,
арх. Філафей, Юліян Каралёў, Лідзія Янушкоўская.

12. Документ Н. Абрамавай. 1957 г.

13. У хвіліну адпачынку.

14. На паседжаньні.

15. Н. Абрамава ў Нямецчыне.

16. Магіла Абрамавых у Мюнхэне. Здымкі Галіны Руднік.

17. У цэнтры — Уладзімер Фінькоўскі.

*Уладзімер
Фінькоўскі
1942 г.
Архімандрый
Свята-Спасаўскага
Сабору ў Мінску*

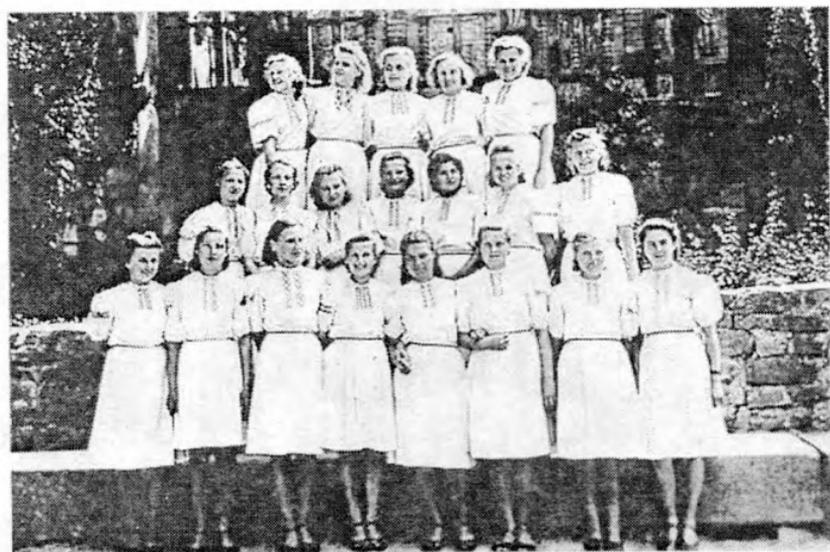
18. Подпіс на адваротным баку здымка: Пачатак Саюзу Беларускае Моладзі. 1942 г. Архімандрыйт Уладзімер (Фінькоўскі).

19. Сьцяг СБМ.

20. Дзяўчаты СБМ.
Зьлева — Людміла
Гутар (Рагуля).
Падобны партрэт
вісеў у Генэральным
Камісарыяце, як
сымбаль Беларусі.

21. СБМ. Ліпень 1943 г. У першым шэрагу чацьвёртая зьлева —
Людміла Гутар (Рагуля), другі шэраг зьлева — Натальля Шчагло-
ва—Кушаль, Надзея Абрамава, Вэраніка Катковіч.

22. Саюз Беларускае Моладзі. 1943 г.

23. Шыхт СБМаўцаў.

24. На пахаваньні сябра СБМ.

25. Саюз Беларускае Моладзі. Лета 1943 г.

26. Саюз Беларускае Моладзі.

27. Саюз Беларускае Моладзі.

Асобы й рэаліі

Абрамава-Сушынская Адэля (1880—1951), маці Н. Абрамавай, жонка *А. Абрамава-Сушынскага**.

Абрамава Тамара (1940—59), прыёмная дачка Н. Абрамавай.

Абрамаў-Сушынскі Аляксандар (1880—1961), беларускі мастак і фатограф, бацька Надзеі Абрамавай. Скончыў мастацкія курсы пры Акадэміі Мастацтваў у Санкт-Пецярбурзе (1901). У пачатку стагоддзя пераехаў у Беларусь, верагодна ў Менск. У 1920—30-х працаваў выкладчыкам мастацтва. Падчас нямецкай акупацыі жыў у Менску, займаўся творчай працай, быў навуковым сакратаром мастацкага сектара Беларускай Культурнай Рады. Зь лета 1944 на эміграцыі. Жыў у Мюнхэне.

Абрамчык Мікола (1902—70), беларускі палітычны дзеяч на эміграцыі. У пачатку 1920-х удзельнічаў у антыпольскім руху ў Заходняй Беларусі. З 1924 на эміграцыі, напачатку ў Чэхаславацыі, потым у Францыі. У 1930-х стварыў «Хаўрус Беларусаў у Францыі». У 1939 пераехаў у Бэрлін, узначальваў мясцовы Беларускі Камітэт Самапомачы, рэдагаваў газэту «*Раніца*». З 1943 у Парыжы. З 1945 імкнуўся падпарадкаваць беларускі эміграцыйны рух. Прэзыдэнт Рады БНР (1947—70).

Аграмук Вера, гл. *Рамук Вера*.

Адамовіч Антон (1909—98), дзеяч нацыянальнага руху, літаратуразнавец, публіцыст. Скончыў БДУ, супрацоўнічаў зь літаратурным аб'яднаньнем «Узвышша», быў рэпрэсаваны. Падчас нямецкай акупацыі працаваў у беларускім друку, быў сябрам Цэнтралі *БНС*, рэфэрэнтам у справах прапаганды й прэсы пры Генэральным Камісарыяце Беларусі. З 1943 у Нямеччыне, рэдагаваў газэту «*Раніца*». Пасьля сканчэньня вайны актыўна ўдзельнічаў у беларускім эміграцыйным жыцьці. Рэдагаваў беларускую прэсу, праца-

* Курсівам падаюцца асобы й рэаліі, улучаныя ў гэты даведнік.

- ваў на радыё «Свабода». Аўтар шматлікіх працаў з гісторыі, культуры, літаратуры Беларусі.
- Акула Кастусь** (сапр. **Аляксандар Качан**; нар. 1925), дзеяч беларускай эміграцыі, пісьменьнік. Вучыўся ў Менскай Афіцэрскай Школе БКА (1944). Зь лета 1944 на эміграцыі. Перайшоў на бок саюзынцкіх войскаў, у складзе брытанскага войска ўдзельнічаў у вызваленні Італіі. З 1947 у Канадзе. Адзін з заснавальнікаў ЗБК. Рэдактар і выдавец часопіса «Зважай».
- Аляхновіч Францішак** (1883—1944), беларускі драматург. Заснавальнік беларускага драматычнага гуртка ў Вільні, у 1926 выехаў у СССР, быў арыштаваны й прысуджаны да 10 год канцлягераў. У 1933 па абмене палітычнымі вязьнямі вызвалены, вярнуўся ў Польшчу. Надрукаваў першыя ўспаміны пра сталінскія лягеры «Ў капцюрох ГПУ» (1934, кніга была перакладзеная на сем эўрапейскіх моваў). Падчас нямецкай акупацыі быў галоўным рэдактарам газэты «Беларускі голас» (1942—44), працаваў у Віленскім Беларускім Нацыянальным Камітэце, займаўся літаратурнай творчасцю. Забіты ў сакавіку 1944 ва ўласнай кватэры невядомымі тэрарыстамі.
- Андрусышын Багдан (Данчык)**; нар. 1958), амэрыканскі й беларускі сьпявак, журналіст. З 1992 супрацоўнік радыё «Свабода».
- Андрусышына Юлія** (нар. 1932), беларуская грамадзкая дзеячка ў ЗША. Нарадзілася ў Менску, дачка *Я. Кахановіч*. З 1944 на эміграцыі; у 1944—50 жыла ў Нямеччыне, з 1950 у ЗША. У 1954 пабралася з украінскім эмігрантам Паўлам Андрусышынём; маці *Б. Андрусышына* й *Ю. Андрусышына*.
- Андэрс Уладзіслаў** (1892—1970), польскі палітычны й вайсковы дзеяч. У верасьні 1939 камандаваў вайскова-апаратыўнаю групаю польскага войска. Інтэрнаваны савецкімі войскамі. У жніўні 1941 яго вызваляюць, а прэм'ер-міністар Сікорскі прызначае яго камандзірам польскай арміі ў СССР. У складзе 2-га Польскага корпусу, у якім ваявала шмат беларусаў, разам з вайсковымі фармаваньнямі ўдзельнічаў у Італьянскай кампаніі (1943—45). У 1946—54 зьверхнік і генэральны інспэктар польскіх узброеных сілаў на Захадзе.

Армія Краёва (АК), польская ўзброеная падпольная арганізацыя, ставіла за мэту адраджэньне Польскае дзяржавы ў межах да верасня 1939. Створаная ў лютым 1942. Уся тэрыторыя Польшчы, у тым ліку й Заходняя Беларусь, была падзеленая на абшары на чале з дэлегатамі (кіраўнікамі) абшараў. Абшары падзяляліся на акругі, што ўзначальваліся камэндантамі, акругі на інспектараты, апошнія на абводы. На тэрыторыі Заходняе Беларусі былі 4 акругі: Наваградак, Палесьсе, Беласток, Вільня, і прыкладна 20 тыс. партызанаў. У 1941—43 аддзелы АК супрацоўнічалі з савецкімі партызанскімі атрадамі, беручы ўдзел у супольных акцыях. Пасьля разрыву дыпламатычных стасункаў Савецкага Саюзу з польскім эміграцыйным урадам у чэрвені 1943 АК перайшла ў вострую апазыцыю да савецкага партызанскага руху. Варожа ставілася АК і да беларускіх дзеячоў. У 1941—44 у заходнебеларускім рэгіёне, асабліва ў Лідзкай акрузе, ішло сапраўднае вынішчэньне элітаў, адкрытае супрацьстаяньне паміж палякамі й беларусамі. 19.01.1945 АК была афіцыйна распушчаная, аднак аддзелы АК працягвалі збройную барацьбу супраць савецкай улады да пачатку 1950-х.

Арсеньнева Наталья (1903—97), беларуская паэтка. Скончыла Віленскую Беларускаю Гімназію, вучылася ў Віленскім Унівэрсытэце. У 1940—41 разам з сынамі знаходзілася ў высылцы ў Казахстане. Падчас нямецкай акупацыі была ў Менску, працавала ў беларускай прэсе, перакладала творы для беларускага тэатру. Зь лета 1944 на эміграцыі. З канца 1940-х у ЗША, працавала ў газэце «Беларус», на беларускай службе радыё «Свабода». Жонка Ф. Кушала.

Астроўскі Радаслаў (1887—1976), беларускі палітычны дзеяч. У 1917 камісар Часовага Ўраду на Слуцкі павет, удзельнік I Усебеларускага Кангрэсу, дырэктар Віленскае Беларускае Гімназіі (1924—36). У 1925—27 адзін з кіраўнікоў БСРГ (гл. *грамадоўцы*). Пасьля разгрому Грамады (1927), прыхільнік «санацыйнага» разьвіцьця беларускага грамадства. У 1941—43 працаваў у структурах беларускай адміністрацыі ў Бранскай, Смаленскай, Магілёўскай акругах. Са сьнежня 1943 прэзылянт *БЛІР*. Зь лета 1944 на

эміграцыі, дзе працягваў палітычную дзейнасць, займаючы пасаду прэзыдэнта *БЦР*.

Ачапоўскі Васіль (1880?—пасля 1930), праваслаўны сьвятар. У 1918 абраны сябрам Рады БНР, служыў у Петрапаўлаўскай царкве ў Менску, разам зь мітрапалітам Мэльхісэдэкам удзельнічаў у стварэньні Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы. Падпісаў Маніфэст 1927 году, што абвясчаў утварэньне БАПЦ. Перасьледаваўся савецкімі ўладамі, быў арыштаваны.

Бандэраўцы, крыло Арганізацыі Ёўкраінскіх Нацыяналістаў (ОУН), названае паводле імя свайго лідэра — С. Бандэры. Лічылі за ворагаў і нямецкіх, і савецкіх акупантаў; апанэнты *мельнікаўцаў*.

Барановіч, дзеяч СБМ, займаўся стварэньнем структураў СБМ у Вільні й на Віленшчыне. З траўня 1944 — у Нямеччыне, дзе ўзначальваў Працоўную групу СБМ.

«**Бацькаўшчына**», беларуская эміграцыйная газэта (1947—66). Выдавалася ў Мюнхэне; публікавала матар'ялы, прысьвечаныя палітыцы, культуры, літаратуры, гуманітарным дасьледаваньням. Пры газэце існавала выдавецтва, якое выпускала беларускую літаратуру.

«**Беларус**», беларуская газэта. Выдаецца ў Нью Ёрку з 1950; зьмяшчае матар'ялы, прысьвечаныя жыццю беларускай эміграцыі, нарысы з гісторыі, культуры Беларусі, творы беларускіх пісьменьнікаў, асьвятляе грамадзка-палітычныя падзеі.

«**Беларуская газэта**», галоўнае беларускае пэрыядычнае выданьне на тэрыторыі Беларусі ў 1941—44. Да 5 лютага 1942 мела назву «Менская газэта». Рэдактары — Аляксей Сянькевіч, А. Агамовіч, Уладзіслаў Казлоўскі ды інш. Друкавала весткі з фронту, распараджэньні нямецкіх уладаў, паведамляла пра асноўныя палітычныя падзеі ў Беларусі, інфармавала пра дзейнасць беларускіх нацыянальных арганізацыяў, публікавала гістарычныя, культурніцкія матар'ялы, літаратурныя творы.

«**Беларуская думка**», беларускі грамадзка-культурны часопіс. Выдаецца з 1960 у Нью Ёрку—Саўт Рывэры (Нью Джэрзі, ЗША); зьмяшчаюцца матар'ялы зь беларускага эміграцыйнага жыцця, асьвятляюцца падзеі ў Беларусі,

друкуюцца літаратурныя творы, успаміны, гістарычныя матар'ялы.

Беларуская Краёвая Абарона (БКА), вайсковае фармаванне на тэрыторыі Беларусі. Створанае загадам генэральнага камісара Беларусі Курта фон Готбэрга ад 23.02.1944. Падпарадкоўвалася *БЦР*. Складалася з 39 звычайных і 6 сапэрных батальёнаў. Меркавалася, што батальёны будуць выкарыстаныя ў барацьбе супраць савецкіх партызанаў і Чырвонай Арміі. Змаганьне з савецкімі партызанамі пачалося толькі з траўня 1944 г., калі пачала паступаць зброя. З заканчэньнем нямецкай акупацыі Беларусі БКА рэальна перастала існаваць, частка жаўнераў разам зь нямецкай арміяй пакінула Беларусь.

Беларуская Народная Самапомач (БНС), дабрачынная грамадзкая арганізацыя на тэрыторыі Беларусі ў 1941—44. Старшыня — Іван Ермачэнка. Напачатку БНС займалася сацыяльнай апекаю ды аховаю здароўя, аднак паступова ператварылася ў агульнанацыянальную арганізацыю, якая ахапіла ўсе сферы грамадзка-культурнага жыцця Беларусі. На зьездзе акруговых кіраўнікоў БНС (сакавік 1943) быў выпрацаваны мэмарандум да нямецкага кіраўніцтва, у якім патрабавалася надаць Беларусі статус аўтаноміі, што выклікала скрайне нэгатыўную рэакцыю немцаў. БНС была рэарганізаваная ў Беларускаю Самапомач (БСП), якая займалася выключна сацыяльнай і мэдычнай сферамі.

Беларуская Незалежніцкая Партыя (БНП), палітычная арганізацыя на Беларусі й за яе межамі ў 1940—50-х. У 1942—45 старшыня БНП — *У. Рогзька*, з 1945 БНП на Беларусі кіраваў *М. Вітушка*. З 1944 БНП была адным з ініцыятараў арганізацыі антысавецкага супраціву на Беларусі.

Беларуская Цэнтральная Рада (БЦР), галоўная інстытуцыя беларускай адміністрацыі на тэрыторыі Беларусі ў 1944. Заснаваная 21 сьнежня 1943 па асабістым загадзе генэральнага камісара Беларусі Курта фон Готбэрга. Прэзыдэнт — *Р. Астроўскі*. БЦР складалася з 14 аддзелаў (навукі, культуры, сацыяльнага забесьпячэньня, прамысловасьці ды інш.). Таксама ў кампэтэнцыю БЦР уваходзіла

- арганізацыя й кіраўніцтва *БКА, БНС*, Беларускам Навуковым Таварыствам, СБМ. II Усебеларускі Кангрэс пацьвердзіў легітымнасьць БЦР і прызнаў яе асноўным прадстаўніцтвам і дэлегатураю беларускага народу. Зь лета 1944 БЦР дзейнічала на эміграцыі, канкуруючы з Радай БНР.
- Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва (БІНІМ)**, грамадзка-культурная арганізацыя беларускіх навукоўцаў на эміграцыі. Заснаваны ў 1951 у Нью Ёрку. Філіі БІНІМ існуюць у Мюнхэне й Таронта. Цяперашні дырэктар — *Vytaut Kipelys*.
- «**Беларускі эмігрант**», штомесячная газэта беларускіх эмігрантаў у Канадзе. Выдавалася ў 1948—54 у Таронта, выйшла 58 нумароў; з 9-га нумара — рэдактар *К. Акула*. Друкавала матар'ялы зь беларускага эміграцыйнага жыцця, парады эмігрантам, прапагандавала ідэю незалежнасьці Беларусі.
- Белямук Міхась** (нар. 1924), беларускі грамадзкі дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі — афіцэр беластоцкага батальёну Самааховы. Зь лета 1944 на эміграцыі, з 1949 у ЗША. Удзельнічаў у стварэньні й дзейнасьці беларускіх грамадзкіх арганізацыяў. Займаецца пытаньнямі старажытнае гісторыі Беларусі; адзін з заснавальнікаў часопіса «Полацак».
- Бузак Сяргей** (1920—45?), дзеяч СБМ. У 1941—43 у Чырвонай Арміі. Трапіў у палон, скончыў школу прапагандыстаў у Вустраве (Нямеччына). З чэрвеня 1943 праваднік СБМ на Менскую акругу. Улетку 1944 пакінуў Беларусь. Па неправераных зьвестках, загінуў у 1945 у Нямеччыне.
- Бурдзы**, беларуская сям'я ў Вініпэгу (Канада).
- Вініцкі Алесь** (сапр. *Аляксей*; 1891—1972), беларускі грамадзка-культурны дзеяч. Скончыў Нясьвіскую Настаўніцкую Сэмінарыю. Падчас нямецкай акупацыі настаўнічаў у Нясьвіскім павеце. Зь лета 1944 на эміграцыі. З 1956 у ЗША. Займаўся грамадзкаю працай, быў сябрам Рады БНР. Аўтар кнігі «Матар'ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939—1951 гадох».
- Вітушка Міхась** (1907—?), беларускі вайсковы дзеяч, кіраўнік беларускага антысавецкага партызанскага руху на Беларусі ў 2-й пал. 1940-х. Вучыўся ў Варшаўскай Палітэхніцы, уваходзіў у студэнцкія аб'яднаньні ў Варшаве. У 1942—43 арга-

нізоўваў антыбальшавіцкія фармаваньні на Браншчыне, Магілёўшчыне й Смаленшчыне. Сябра *БНП*. Маёр *БКА*. Быў у складзе дывэрсійнага батальёну «Дальвіц». У лістападзе 1944 дэсантаваўся на Беларусь, дзе, праўдападобна, узначаліў антысавецкую партызанку.

Віцьбіч (інш. псэўд. **Стукаліч**; сапр. **Шчарбакоў**) **Юрка** (1905—75), беларускі грамадзка-культурны дзеяч, пісьменьнік. Падчас нямецкай акупацыі браў удзел у культурным жыцці Беларусі, у 1943 перавёз зь Віцебску ў Полацк парэшткі сьв. Эўфрасіньні Полацкай. Быў ініцыятарам узнаўленьня літаратурнага аб'яднаньня «Ўзвышша», падрыхтаваў да друку нумары аднайменнага часопіса, якія не былі выдадзеныя. Зь лета 1944 на эміграцыі. Жыў у Нямеччыне, ЗША. Удзельнічаў у стварэньні літаратурнага аб'яднаньня «Шышшына», рэдагаваў праваслаўны часопіс «Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі». Займаўся актыўнай літаратурнай і дасьледніцкай працаю.

«**Вучэбны лісток**», друкаваны орган для кіраўнікоў СБМ. Выдавец — аддзел прапаганды Кіраўнічага Штабу СБМ. Адказная за выпуск — Н. Абрамава. Зь лета 1944 часопіс выдаваўся пад назвай «Лісток для вучэбных лягераў у Нямеччыне».

Гадлеўскі Вінцэнт (1888—1942), беларускі рэлігійны (каталіцкі) і палітычны дзеяч. Адзін з ініцыятараў партыі Беларуска-Хрысьціянская Дэмакратыя, пасьядоўны прыхільнік беларусізацыі касьцёлу. З 1919 у Польшчы. Неаднаразова перасьледаваўся за беларускую дзейнасьць польскімі ўладамі. Ягоны беларускі пераклад «Чатыры эвангельлі» зацьвердзіла польская касьцельная герархія. У 1941—42 быў галоўным школьным інспэктарам Генэральнай Акругі Беларусь, выконваў сьвятарскія абавязкі ў Менскім катэдральным касьцёле. 24.12. 1942 арыштаваны нямецкімі ўладамі пры нявысьветленых абставінах і празь нейкі час забіты ў менскім СД.

Ганько Міхась (1918—?), беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. У 1938—39 навучаўся на мэдычным факультэце Віленскага Ўнівэрсытэту. У 1939—41 працаваў дырэктарам Лужоўскай няпоўнай сярэдняй школы (Маладэчанскі раён). З чэрвеня 1941 мабілізаваны ў Чырвоную Армію. в

сьнежні 1941 трапіў у палон. Скончыў школу прапагандыстаў у Бэрліне, працаваў у аддзеле прапаганды пры Генэральным Камісарыяце Беларусь, супрацоўнічаў зь беларускаю прэсай. З 22.06.1943 узначаліў Кіраўнічы Штаб СБМ, быў галоўным рэдактарам часопіса «*Жыве Беларусь!*». У ліпені 1944 пакінуў Беларусь, знаходзіўся ў Нямеччыне, Чэхіі. Верагодна, у 1945 нелегальна вярнуўся на Беларусь, дзе браў удзел у антысавецкай партызанцы.

Гарошка Леў (1911—77), беларускі ўніяцкі сьвятар, грамадзкі дзеяч, дасьледнік гісторыі царквы на Беларусі. Высьвячаны ў 1937. Браў удзел у адраджэньні ўніяцкага руху ў Заходняй Беларусі. Пасьля 1944 на эміграцыі; быў рэктарам беларускай каталіцкай місіі ў Францыі (1946) і Вялікабрытаніі (1960), кіраўніком беларускай рэдакцыі Радыё Ватыкану (1970—77); рэдактар і выдавец рэлігійнага часопіса «*Божым шляхам*».

Гарэлік Уладзімер (на эміграцыі **Мікола Латушкін**; нар. 1922), дзеяч СБМ, беларускі грамадзкі дзеяч у ЗША. Намесьнік *Міхася Ганька*, кіраваў курсамі падрыхтоўкі кіраўнікоў СБМ. У 1944 быў арыштаваны нямецкімі ўладамі. Зь лета 1944 на эміграцыі; жыве ў Чыкага.

Гелда Іван (?—1946), беларускі вайсковы дзеяч. У міжваеннай Польшчы браў актыўны ўдзел у беларускім нацыянальным руху на Беласточчыне, быў сябрам БСРГ. З 1941 сябра ўправы Беларускага Нацыянальнага Аб'яднаньня ў Беластоку, камандзір беларускага батальёну Самааховы ў Беластоку (1943—44). Зь лета 1944 ва Ўсходняй Прусіі, камандзір дывэрсійнага батальёну «*Дальвіц*». У 1945 нелегальна вярнуўся на Беларусь, быў арыштаваны савецкімі органамі бясьпекі. Праходзіў па справе *БНП* разам з *У. Родзькам*, пакараны сьмерцю.

Геніюш Ларыса (1910—83), дзяўчка беларускага нацыянальнага руху, паэтка. З 1937 жыла ў Чэхаславацчыне, была сакратаром Рады БНР. Падчас нямецкай акупацыі займалася літаратурнай дзейнасьцю, супрацоўнічала зь беларускамоўным друкам. У 1948 была арыштаваная, вывезеная ў СССР і за антысавецкую дзейнасьць асуджаная на 25 год канцлягераў. У 1956 вярнулася ў Беларусь; жыла ў Зэльве.

«Голас Радзімы», інфармацыйная культурна-асветніцкая беларуская газета, выдаваная Беларускамі Таварыствам Сувязяў з Суайчыньнікамі за Мяжой. Выходзіць з 1955. Да 1960 называлася «За вяртаньне на Радзіму». У савецкі час была рупарам савецкае прапаганды, выкрывала «зраднікаў Радзімы».

Грамадоўцы, сябры Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады (БСРГ), масавай (125 тыс.) лева-радыкальнай партыі ў Заходняй Беларусі (1925—27). Запачаткаваная ў чэрвені 1925 беларускімі дэпутатамі польскага сойму. Выступала за аб'яднаньне беларускай этнічнай тэрыторыі ў складзе БССР, за канфіскацыю панскіх і асадніцкіх земляў, дэмакратычныя свабоды. Шчодро фінансавалася СССР. У сакавіку 1927 афіцыйна забароненая польскімі ўладамі, а 400 актывістаў трапілі пад суд.

Гросман (Грозман), супрацоўніца аддзелу моладзі пры Генэральным Камісарыяце. апекавалася дзявочай часткаю СБМ.

Грыцук Алесь (1910—76), беларускі грамадзкі дзеяч, гісторык, літаратуразнаўца. У 2-й пал. 1930-х скончыў Варшаўскі Ўнівэрсытэт, магістар гісторыі. Падчас нямецкай акупацыі — працаўнік беларускай адміністрацыі ў Беластоку. Уваходзіў у Беларускае Народнае Аб'яднаньне, займаўся арганізацыяй беларускіх школаў, кіраўнік Беларускага Школьнага Інспэктарату. Зь лета 1944 на эміграцыі. У 1945—48 жыў у Зальцбургу, дзе зарганізаваў Беларускі Камітэт, выдаваў часопіс «Пагоня». З 1948 у Канадзе. Нейкі час працаваў на поўначы штату Антарыё дрывасекам, пасля пасяліўся ў Таронта. Актывна займаўся грамадзкаю беларускай працаю, між іншага быў сябрам рэдакцыі «Беларускага эмігранта», Беларускага Выдавецкага Фонду.

Грыцук Мікола, афіцэр беларускага батальёну Самааховы ў Беластоку.

Гутар (у замустве **Рагуля**) **Людміла** (нар. 1925), дзяўчка СБМ, жонка *Б. Рагулі*. У 1943—44 кіраўнічка СБМ на Наваградскую акругу. Зь лета 1944 на эміграцыі. Бярэ актыўны ўдзел у эміграцыйным беларускім жыцці.

Данчык, гл. *Б. Андрусшышын*.

«**Дванаццатка**», група маладых людзей (Уладзімер Цьвірка, Павал Дзьмітрук, Леаніл Карась, Алесь Марговіч, Васіль

Шчэцька, Павал Урбан, Міхась Вострыкаў, Я. Запруднік, Я. Жучка, Алесь Бута, Алесь Швайчук, Піліп Дзяцяр), якая, ратуючыся ад рэпатрыяцыі ў СССР, выехала ў 1947 на вугальныя капальні ў Ангельшчыну. У 1950 9 чалавек (апрача А. Буты, А. Швайчука, П. Дзехцера) пераехалі ў Бэльгію, дзе вучыліся ў Лювэнскім Уніэрсытэце. Удзельнікі «Дванаццаткі» адыгралі значную ролю ў беларускім эміграцыйным жыцці.

ДП (анг. *displaced persons*), «перамешчаныя асобы» — людзі нямецкага й неаўстрыйскага паходжання, якія па II Сусветнай вайне апынуліся на тэрыторыі Нямеччыны й Аўстрыі й знаходзіліся пад апекаю УНПРА й ІРА.

Доўбар–Мусьніцкі Юзаф (1867—1937), расейскі й польскі вайсковы дзеяч. Генэрал расейскай арміі. У 1917 зарганізаваў 1-ы Польскі корпус. На пачатку 1918 узняў паўстаньне супраць савецкай улады на тэрыторыі Беларусі. З канца 1918 на службе польскай дзяржавы.

Дуброўская (у замове **Грыцук**) **Вольга**, беларуская грамадзкая дзеячка. У 1944—45 жыла ў Зальцбургу, працавала ў Беларускам Камітэце. З 1948 у Канадзе. Жонка А. Грыцуска.

Дудзіцкі (сапр. **Гуцька**) **Уладзімер** (1911—?), беларускі паэт і культурніцкі дзеяч. У 1930-х быў рэпрэсаваны. Падчас нямецкай акупацыі загадчык аддзелу культуры Менскай гарадзкой управы (1941—42), пазьней — кіраўнік Барысаўскага акруговага аддзелу БНС. Узначальваў адзел прапаганды БКА. Зь лета 1944 на эміграцыі; далучыўся да Камітэту Вызваленьня Народаў Расеі, які ачаляў генэрал А. Уласаў; скончыў курсы прапагандыстаў, працаваў на нямецкай радыёстанцыі «Вінэта». Пасьля 1945 у Вэнэсуэле. У 1950-х галоўны рэдактар беларускае службы радыё «Свабода». З 1961 у ЗША. Зьвестак пра далейшы лёс няма; паводле некаторых крыніцаў, выехаў у СССР і бясьсьледна зьнік.

Жучка Янка (нар. 1928), беларускі грамадзкі дзеяч у Бэльгіі. Падчас нямецкай акупацыі навучаўся ў тэхнічнай школе ў Клецку, працаваў у структурах СБМ і БНС. Зь лета 1944 на эміграцыі. Скончыў Беларускаю Гімназію імя Я. Купалы ў Міхэльсдорфе. З 1950 у Бэльгіі. Скончыў політэхніч-

ны факультэт Лювэнскага Ўнівэрсытэту, працаваў інжы-
нэрам-будаўніком. Займаўся грамадзкай дзейнасьцю, уз-
начальваў Саюз Беларусаў Бэльгіі; сталы карэспандэнт га-
зэты «*Беларус*».

«**Жыве Беларусь!**», друкаваны орган СБМ (ліпень 1943 —
жнівень 1944). Усяго выйшла 12 нумароў. Выдавец —
Міхась Ганько, рэдактары — У. Кушаль, Р. Нарушэвіч. Дру-
каваліся распараджэньні Кіраўнічага Штабу, дакумэнта-
цыя, інфармацыя пра дзейнасьць СБМ. Друкаваліся ар-
тыкулы на гістарычныя, культурніцкія тэмы, літаратур-
ныя творы. Зь ліпеня 1944 некалькі нумароў былі выдад-
зеныя ў Нямеччыне.

Жызьнеўскі Ўладзімер (1923—43), падчас нямецкай акупа-
цыі працаваў у валасной управе ў Порплішчы (цяпер у
Докшыцкім раёне). Скончыў курсы для малодшых кі-
раўнікоў СБМ. Загінуў у баі з савецкімі партызанамі.

«**Запісы**», навуковы часопіс беларускай эміграцыі, друкава-
ны орган *БІНІМ*. Выдаецца з 1952. Публікуюцца да-
сьледаваньні з гісторыі, культуры, літаратуры Беларусі, а
таксама дакумэнты, успаміны.

Запруднік Янка (сапр. **Сяргей Вільчыцкі**; нар. 1926), бела-
рускі грамадзка-культурны дзеяч, гісторык. У 1942—44
вучыўся ў прагімназіі й гандлёвай школе ў Баранавічах.
Зь лета 1944 на эміграцыі. Браў удзел у беларускім скаўцкім
руху. У 1948—50 працаваў на шахтах у Вялікабрытаніі.
Скончыў гістарычны факультэт Лювэнскага Ўнівэрсытэ-
ту (1954), працаваў рэдактарам беларускай службы радыё
«Свабода». З 1957 у ЗША. Абараніў у Калюмбійскім Уні-
вэрсытэце (Нью Ёрк) доктарскую дысэртацыю «Палітыч-
ная барацьба за Беларусь у царскай Дзяржаўнай Думе.
1906—1917» (1969). Працаваў у нью-ёрскім адзеле ра-
дыё «Свабода» (1970—75). Рэдагаваў газэту «*Беларус*».
Аўтар кніг «*Belarus: At a Crossroads in History*» («Беларусь
на гістарычных скрыжаваньнях») і «*Historical Dictionary
of Belarus*» («Гістарычны слоўнік Беларусі»). Заступнік
старшыні Рады БНР.

«**Зважай**», беларускі штоквартальны часопіс. Заснаваны ў
1974 у Таронта Аб'яднаньнем Беларускіх Вэтэранаў, існа-
ваў да 1998. Рэдактар — *К. Аквля*. Друкваў матэрыялы зь

беларускае гісторыі, пытаньняў вайсковае гісторыі Беларусі, мэмуары, літаратурныя творы. Асьвятляў падзеі ў Беларусі, эмігранцкае жыцьцё.

Згуртаваньне Беларусаў Канады (ЗБК), беларуская грамадзкая арганізацыя, створаная ў 1948 у Таронта. Заснавальнікі арганізацыі — К. Акула, Я. Пітушка, Ц. Салановіч, М. - Пашкевіч. Мэты ЗБК: дапамога беларусам Канады, інфармаваньне замежнікаў пра Беларусь, падтрымка беларускага нацыянальнага жыцьця ў Канадзе. У 1952 адбыўся падзел ЗБК на прыхільнікаў *БЦР* і Рады БНР; прыхільнікі *БЦР* стварылі Беларускае Нацыянальнае Аб'яднаньне ў Канадзе.

Іваноў М., беларускі кампазытар. Падчас нямецкай акупацыі жыў у Наваградку, займаўся музычнай творчасцю.

Іваноўскі Вацлаў (1880—1943), беларускі палітычны дзеяч, патрыярх беларускага адраджэньня. Адзін з ініцыятараў стварэньня Беларускае Сацыялістычнае Грамады (1902), адзін з заснавальнікаў выдавецкае суполкі «Загляне сонца і ў наша ваконца» (1906), аўтар першага беларускага падручніка па хіміі. Першы рэктар Беларускага Пэдагагічнага Інстытуту (1918—19). Прыхільнік польска-беларускага супрацоўніцтва. У 1921—39 выкладчык хіміі ў Варшаўскай Палітэхніцы. У чэрвені-верасьні 1941 старшыня Беларускага Нацыянальнага Камітэту ў Вільні. Зь лістапада 1941 бурмістар Менску. Актыўна спрыяў разьвіцьцю беларускага нацыянальнага руху падчас акупацыі. Забіты ў сьнежні 1943 у Менску пры нявысьветленых абставінах.

ІРА (анг. *International Refugee Organization*), міжнародная арганізацыя ўцекачоў, заснаваная ў 1947 ЗША, Вялікабрытаніяй, Францыяй на акупаваных саюзынцкімі войскамі тэрыторыі Нямеччыны й Аўстрыі.

Каваленя Аляксандар (нар. 1945), беларускі гісторык; дасьледнік II Сусьветнае вайны. Працуе ў Беларускім Дзяржаўным Пэдагагічным Унівэрсытэце.

Кавыль Міхась (сапр. **Язэп Лешчанка**; нар. 1915), беларускі паэт. У 1930-х рэпрэсаваны. У 1941—42 у Чырвонай Арміі, трапіў у палон, скончыў курсы прапагандыстаў, вярнуўся ў Менск, працаваў у адзеле прапаганды Генэральнага Камісарыяту. Займаўся літаратурнай творчасцю, выдаў па-

эму «Пад небам Случчыны каханай». Зь лета 1944 на эміграцыі. Рэдагаваў часопіс «*Беларуская гумка*».

Кадняк Зінаіда, жонка А. Салаўя, грамадзкая дзяячка ў Аўстраліі.

Калубовіч (на эміграцыі **Каханоўскі**) **Аўген** (1912—87), беларускі грамадзка-культурны дзеяч, гісторык, літаратуразнавец. У 1930-х рэпрэсаваны. Падчас нямецкай акупацыі — у беларускім грамадзка-культурным жыцці; уваходзіў у Беларускую Раду Даверу, *БЦР*, узначальваў Беларускае Культурнае Згуртаваньне. Зь лета 1944 на эміграцыі, са сьнежня 1947 у складзе адноўленай Рады БНР; з 1950 у ЗША, дзе займаўся грамадзка-культурнай, асветніцкай дзейнасьцю.

«**Камбатанцкі голас**», беларускае эміграцыйнае выданьне; выходзіла ў Бэльгіі.

Кандыбовіч Сымон (1891—1972), беларускі палітычны й дзяржаўны дзеяч. З 1926 сябра ЦК КП(б)Б. У 1931—33 кіраўнік справаў Саўнаркаму БССР, у 1935 начальнік Наркамхарчпраму СССР пры СНК БССР. У 1941—43 сябра Цэнтралі *БНС*, у 1944 сябра *БЦР*. Зь лета 1944 на эміграцыі. Супрацоўнік мюнхэнскага Інстытуту для Вывучэньня СССР, працаваў на радыё «Свабода».

Канстанцінаў Дзьмітры (нар. 1908), расейскі праваслаўны сьвятар, протаерэй. Да 1941 старэйшы навуковы супрацоўнік НДІ Кнігазнаўства ў Ленінградзе, паралельна займаўся стварэньнем нелегальнай сеткі духоўнай адукацыі. У 1941—44 афіцэр Чырвонай Арміі. Трапіў у палон, у лістападзе 1944 у Бэрліне рукапаложаны ў сан дыякана Расейскай Зарубежнай Праваслаўнай Царквы. Выконваў душпастырскія абавязкі ў Камітэце Вызваленьня Народаў Расеі. У 1944—49 сьвятарыў у лягерах для перамешчаных асобаў у Заходняй Нямеччыне. З 1949 у Аргентыне, з 1960 у ЗША. Служыў у праваслаўных прыходах усходняга ўзьбярэжжа ЗША. Супрацоўнічаў з расейскім эмігранцкім друкам.

Каралёў Юліян (1903—97), сябар Н. Абрамавай. Падчас нямецкай акупацыі працаваў перакладчыкам у Генэральным Камісарыяце. У 1944 выехаў на эміграцыю, аднак у 1945 вярнуўся ў Беларусь. Быў рэпрэсаваны.

- Карповіч Алесь** (1907—92), беларускі музыка, кампазытар, музыказнавец. Скончыў Маскоўскую Кансэрваторыю (1934), выкладаў у Менскай Кансэрваторыі (1937—41). Падчас нямецкай акупацыі жыў у Менску, займаўся музычнай творчасцю, друкаваў у беларускай пэрыёдыцы музыказнаўчыя артыкулы. Зь лета 1944 на эміграцыі.
- Касмовіч Зьміцер** (1909—91), беларускі вайсковы й грамадзкі дзеяч. Пасля савецкай акупацыі Заходняй Беларусі працаваў у адміністрацыйным апарате ў Нясвіжы, удзельнік Народнага сходу Заходняй Беларусі, дэлегат 5-й нечарговай сэсіі ВС СССР і 3-й нечарговай сэсіі ВС БССР. Зь лета 1941 актыўна супрацоўнічаў зь нямецкімі ўладамі. У 1942—43 начальнік менскай паліцыі, у 1943 зарганізоўваў фармаваньні Беларускай Самааховы на Смаленшчыне. Зь лета 1944 на эміграцыі ў Нямеччыне. У 1954—91 кіраўнік Беларускага Вызвольнага Фронту.
- Катковіч Анеля** (1914—82), беларуская грамадзкая дзяўчка, удзельніца беларускага нацыянальнага руху. Скончыла Віленскі Ўнівэрсытэт па спецыяльнасьці «гісторыя». Была сябрам Беларускага Студэнцкага Саюзу, рэдагавала дзіцячы часопіс «Пралескі» (1935—36). У 1939—41 настаўнічала ў Будславе. Падчас нямецкай акупацыі была перакладчыцай у менскай гарадзкой управе. Зь лета 1944 на эміграцыі. У 1945—48 працавала ў польскай вайскавай місіі ў Бэрліне. У 1949 арыштаваная й разам зь сястрой *В. Катковіч* прысуджаная да 10 гадоў канцлягераў. У 1956 згодна з амністыяй вызвалена, выехала ў Польшчу. Жыла ў Варшаве, працавала ў Міністэрстве Замежных Справаў ПНР, была сябрам Беларускага Грамадзка-Культурнага Таварыства.
- Катковіч** (у замужстве **Клентак**) **Вэраніка** (нар. 1918), дзяўчка СБМ. Падчас нямецкай акупацыі вучылася ў Менскай Мэдычнай Школе. У 1943—44 ачала менскую дзявочую арганізацыю СБМ, была намесьніцай Надзеі Абрамавай. Зь лета 1944 на эміграцыі. У 1945—48 працавала ў польскай ваеннай місіі ў Бэрліне. У жніўні 1949 арыштаваная ва Ўроцлаве й перададзеная савецкім уладам. Асуджаная на 10 гадоў канцлягераў. У 1956 згодна з амністыяй вызвалена, выехала ў Польшчу. Сястра *А. Катковіч*.

Катковіч Францішак (нар. 1925), дзеяч СБМ. Падчас нямецкай акупацыі жыў у Менску. У 1944 пакінуў Беларусь. Некаторы час жыў у Італіі, Нямеччыне. У 2-й пал. 1940-х арыштаваны савецкімі органамі бясспекі, прысуджаны да колькіх год пазбаўленьня волі. Пакараньне адбываў у Сібіры. У 1956 вызвалены, вярнуўся ў Будслаў. Праўдападобна, выехаў у Польшчу. Брат А. і В. Катковіч.

Каханоўская (дзявоч. **Шабуня**) **Яніна** (нар. 1909), беларуская грамадзкая дзяячка. Жыла ў Менску, з 1944 на эміграцыі. Жыла ў Нямеччыне, з 1950 у ЗША. Працавала на радыё «Свабода». Маці Ю. Андрусышынай, бабуля Б. Андрусышына.

Кіпель Вітаўт (нар. 1927), беларускі грамадзкі дзеяч, гісторык, бібліёграф; доктар геалёгіі (1955). Сын беларускага навукоўца й грамадзкага дзеяча Яўхіма Кіпеля. Быў сябрам СБМ. Зь лета 1944 на эміграцыі. Скончыў Лювэнскі Ўнівэрсытэт (Бэльгія) й Ратгерскі Ўнівэрсытэт (ЗША). У 1962—85 працаваў у Нью Ёрскай Публічнай Бібліятэцы. Цяперашні старшыня *БІНІМ*. Аўтар працаў з гісторыі Беларусі й беларускай эміграцыі.

Кіпель (дзяв. **Савёнак**) **Зора**, (нар. 1927), беларуская грамадзкая дзяячка, літаратуразнаўца, публіцыстка. Была сябрам СБМ. Скончыла хімічны факультэт Лювэнскага Ўнівэрсытэту (Бэльгія) і факультэт параўнальнага літаратуразнаўства Ратгерскага Ўнівэрсытэту (ЗША). Працуе ў Нью Ёрскай Публічнай Бібліятэцы. Рэдагавала газэту «*Беларус*». Аўтарка працаў з гісторыі Беларусі, старажытнай літаратуры, асьветы. Жонка В. Кіпеля.

Кіркевіч Антоні (1871—1937), праваслаўны сьвятар. У 1920-х служыў у менскім катэдральным саборы, потым у царкве сьв. Марыі Магдалены. Адзін з ініцыятараў стварэньня Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы. Арыштаваны за контррэвалюцыйную дзейнасьць і расстраляны ў Менску.

Кіркевіч Яўген, беларускі грамадзкі дзеяч. Сын Антонія Кіркевіча. Падчас нямецкай акупацыі жыў у Менску, актыўна ўдзельнічаў у аднаўленьні царкоўнага жыцця, быў старэйшым бугальтарам Цэнтралі *БНС*. Зь лета 1944 на эміграцыі.

- Кіт Барыс** (нар. 1910), удзельнік нацыянальна-вызвольнага руху, доктар філязофіі (1983), акадэмік астранаўтыкі ў Парыжы (1991). З 1931 выкладчык, у 1939 — дырэктар Віленскай Беларускай Гімназіі. Падчас нямецкай акупацыі займаўся арганізацыяй беларускага школьніцтва, заснаваў настаўніцкія сэмінары ў Маладэчне й Паставах, гандлёвую школу ў Маладэчне. Зь лета 1944 на эміграцыі. У 1945—48 вывучаў мэдыцыну ў Мюнхэнскім Унівэрсытэце, выкладаў матэматыку ў мясцовых беларускіх гімназіях. З 1948 у ЗША. З 1950 працаўнік амэрыканскай фірмы ракетных і касмічных досьледаў, браў удзел у стварэньні міжкантынэнтальных сыстэмаў. З 1972 жыве ў Заходняй Нямеччыне.
- Клішэвіч Уладзімер** (1914—78), беларускі паэт. У 1930-я вязень сталінскіх канцлягераў. Падчас нямецкай акупацыі жыў у Слуцку, рэдагаваў «Газэту Случчыны», займаўся літаратурнай творчасьцю. Зь лета 1944 на эміграцыі, з 1948 у ЗША. Неаднаразова наведваў СССР.
- «**Конадні**», літаратурна-мастацкі часопіс *БІНІМ*; выходзіў у 1954—63 у Нью Ёрку. Друкаваліся паэтычныя творы, проза, літаратурная крытыка, зьмяшчаліся рэпрадукцыі твораў беларускіх мастакоў.
- Коўш Сьвятаслаў** (1916—97), беларускі грамадзкі й рэлігійны (праваслаўны) дзеяч, пісьменьнік. Скончыў факультэт права Віленскага Ўнівэрсытэту. У 1938 рукапаложаны ў сандыякана. Падчас нямецкай акупацыі — бурмістар Клецкага павету. Зь лета 1944 на эміграцыі. Быў камэндантам беларускага лягеру ў Ватэнштэце, выкладаў у Беларускай Гімназіі імя М. Багдановіча. З 1949 у ЗША. У 1968 высьвячаны; служыў у беларускай царкве ў Саўт Рывэры (Нью Джэрзі, ЗША).
- Крушына** (сапр. **Казак**) **Рыгор** (1907—79), беларускі пісьменьнік. Скончыў Слуцкія агульнаадукацыйныя курсы (1925). Арыштоўваўся па справе *Ю. Лісманэга*. Падчас нямецкай акупацыі друкаваўся ў беларускай прэсе. Зь лета 1944 у Нямеччыне. Жыў у Мюнхэне, працаваў на радыё «Свабода». У 1960-я выехаў у ЗША, адзін з заснавальнікаў *БІНІМ*, рэдагаваў часопіс «*Конадні*», займаўся літаратурнай творчасьцю.

Кубэ Вільгельм (1887—1943), кіраўнік нямецкай цывільнай адміністрацыі на Беларусі ў 1941—43. 17.07.1941 прызначаны А. Гітлерам на пасаду генэральнага камісара Генэральнай Акругі Беларусь. У сваёй палітыцы рабіў стаўку на беларускіх нацыянальных дзеячоў, спадзеючыся знайсці прыхільнасць і падтрымку сярод беларускага насельніцтва, спрыяў развіцццю беларускага нацыянальнага руху. Загінуў 22.09.1943 падчас тэрарыстычнага акту, здзейсненага, верагодна, савецкімі дывэрсантамі.

Кульчыцкі Стафан (1879—1937), праваслаўны сьвятар. Удзельнічаў у зьездзе беларускага праваслаўнага сьвятарства ў Маскве ў 1917. У 1918 абраны ў Раду БНР. Служыў у менскай Петрапаўлаўскай царкве (2-я пал. 1920-х) і царкве сьв. Марыі Магдалены (1930-я). Адзін з ініцыятараў абвешчання аўтакефаліі Беларускай Праваслаўнай Царквы. Абвінавачаны ў контррэвалюцыйнай дзейнасці й расстраляны ў Менску.

Кушаль Франц (1895—1968), беларускі вайсковы дзеяч. Афіцэр польскага войска. Зь верасня 1939 у савецкім палоне, у 1941 вызвалены. Падчас нямецкай акупацыі — начальнік падафіцэрскай школы паліцыі ў Менску (1942), кіраўнік афіцэрскіх курсаў пры Беларускай Самаахове, рэдактар часопіса для беларускіх паліцыянтаў «Беларус на варце». Са студзеня 1944 сябра БЦР, шэф Галоўнага Кіраўніцтва БКА. У ліпені 1944 пакінуў Беларусь. Заснаваў у 1947 у Заходняй Нямеччыне Аб'яднаньне Беларускіх Вэтэранаў. Адзін з заснавальнікаў газэты «Бацькаўшчына» (1948), кіраваў Беларуска-Амэрыканскім Задзіночаньнем (1952—54), браў удзел у выданьні газэты «Беларус», уваходзіў у Раду БНР, друкаваўся ў эміграцыйнай пэрыядыцы на гістарычныя тэмы.

Лебядз Тодар (сапр. **Пятро Шырокаў**; 1914—70), беларускі паэт, драматург, журналіст. У 1930-я рэпрэсаваны савецкімі ўладамі. У 1943 ягоная драма «Загубленае жыццё» была пастаўленая на сцэне менскага гарадзкога тэатру й карысталася вялікім посьпехам. Зь лета 1944 у Нямеччыне. У 1945 вярнуўся на Беларусь, быў арыштаваны органамі МДБ і асуджаны на 25 год канлягягаў.

Лістапад Юры (1897—1938), дзеяч беларускага нацыянальнага руху. Браў удзел у *Слуцкім збройным чыне*, у 1922 нелегальна вярнуўся на Беларусь, настаўнічаў у школе, выкладаў на слуцкіх настаўніцкіх курсах, быў стыльрэдактарам Дзяржвыдавецтва БССР. Арыштаваны ў 1925 ДПУ БССР як кіраўнік контрарэвалюцыйнай арганізацыі. Асуджаны да 5 гадоў пазбаўленьня волі, але праз колькі месяцаў вызвалены. У 1930 асуджаны паўторна па справе Саюзу Вызвалення Беларусі, праз колькі месяцаў вызвалены. У 1933 асуджаны па справе Беларускага Нацыянальнага Цэнтру да 8 гадоў пазбаўленьня волі; пакараньне адбываў у БМЛагу. Расстраляны. Рэабілітаваны па справах 1930 і 1933 гг.

Лістападаўшчына. У 1922—25 у Слуцку на базе агульнаадукацыйных курсаў склалася нелегальнае моладзевое кола, якое ставіла за мэту адраджэньне беларускай мовы, прапаганду беларускай культуры. Зь цягам часу арганізацыя набыла антысавецкія рысы. «Падпольшчыкі» выдавалі рукапісны часопіс «Наша слова», а таксама адозвы, дзе заклікалі змагацца з савецкай уладай. Органы бясьпекі зацікавіліся ўлёткамі й у 1925 арыштавалі ўдзельнікаў акцыі, у т. л. *Ю. Лістанэга*, якому інкрымінавалася кіраўніцтва арганізацыяй. У сакавіку 1926 у Менску адбыўся суд над удзельнікамі групы, якіх асудзілі на тэрміны пакараньня ад 1 да 5 гадоў.

Любачка Іван (1915—77), беларускі гісторык. Скончыў Віцебскі Пэдагагічны інстытут (1939), у 1940—41 у Чырвонай Арміі, трапіў у палон, быў выпушчаны, працаваў на бацькоўскай сялянскай гаспадарцы. У 1943 вывезены на прымусовыя работы ў Нямеччыну. З пачатку 1950-х у ЗША. Скончыў Калюмбійскі Ўнівэрсытэт, выкладаў у вышэйшых навучальных установах ЗША, аўтар манаграфіі «Belorussia under Soviet Rule: 1917—1952» («Беларусь пад савецкай уладай: 1917—1952»).

Манькоў Палікарп (1910—?), беларускі грамадзкі дзеяч. У 1939—41 служыў у Чырвонай Арміі; трапіў у палон. У 1942—43 працаваў у слоніўскім гебітскамісарыяце, з чэрвеня 1943 узначаліў СБМ на Слуцкую акругу. Зь лета 1944 на эміграцыі.

Мельнікаўцы, крыло Арганізацыі Ёкраінскіх Нацыяналістаў (ОУН), названае паводле імя свайго лідэра — А. Мельніка. Прыхільнікі супрацоўніцтва зь немцамі; апанэнты *бан-гэраўцаў*.

Мікула Віталь (1916—44), беларускі вайсковы дзеяч. Паручнік польскай арміі. Падчас нямецкай акупацыі выкладаў на менскіх падафіцэрскіх курсах, пераклаў і выдаў «Беларускі вайсковы страявы статут» (1942). Зь лютага 1944 заступнік камандзіра *БКА Ф. Кушала*. Разам з часткамі *БКА* ўлетку 1944 пакінуў Беларусь. З-за вострага канфлікту зь нямецкімі ўладамі адпраўлены ў канцлягер Дахаў і зьнішчаны.

Монід Арсень, дзеяч СБМ, грамадзкі дзеяч у Канадзе, сябра Рады БНР.

Мярляк Кастусь (нар. 1919), беларускі грамадзкі дзеяч на эміграцыі. Падчас нямецкай акупацыі — у *БНС*, Беларускай Самаахове, Наваградзкім конным швадроне (гл. *рагулёўцы*). Зь лета 1944 на эміграцыі (Нямеччына, Аргентына, ЗША). Заснавальнік і старшыня Згуртаваньня Беларусаў Аргентыны, сябра Рады БНР.

Надсан (сапр. **Бочка**) **Аляксандар** (нар. 1926), беларускі рэлігійны дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі вучыўся ў Нясьвіскай Настаўніцкай Сэмінарыі, быў сябрам СБМ. Зь лета 1944 на эміграцыі, з 1946 у Вялікабрытаніі. Скончыў матэматычны факультэт Лёнданскага Ўнівэрсытэту. Адзін з заснавальнікаў Згуртаваньня Беларусаў Вялікабрытаніі. У пачатку 1950-х выехаў у Рым, дзе скончыў Папскі Грыгарыянскі Ўнівэрсытэт, у 1958 высьвячаны. У 1961 вярнуўся ў Вялікабрытанію, быў прызначаны візытатарам у Беларускай Каталіцкай Місіі Ёсходняга Абраду ў Паўночнай Англіі. З 1971 дырэктар бібліятэкі імя Ф. Скарыны ў Лёндане. З 1986 апостальскі візытатар для беларусаў-каталікоў усходняга абраду на эміграцыі.

Найдзюк Язэп (1909—84), дзеяч беларускага нацыянальнага руху. Уздзельнічаў у беларускім нацыянальным руху ў Заходняй Беларусі, быў дырэктарам віленскай беларускай друкарні імя Ф. Скарыны, рэдагаваў часопіс «Шлях моладзі». Падчас нямецкай акупацыі працаваў у беларускай адміністрацыі ў Менску. в Вылаветстве Паловчнікаў і

- Літаратуры для Моладзі. У 1943 у Менску выдаў падручнік з гісторыі Беларусі «Беларусь учора й сяння». Зь лета 1944 у Польшчы, жыў пад прозьвішчам Александровіч. Займаўся выдавецкай працай.
- Наўмовіч Міхась** (нар. 1922), беларускі мастак і грамадзка-культурны дзеяч на эміграцыі. Падчас нямецкай акупацыі скончыў Наваградскую Настаўніцкую Сэмінарыю, вучыўся ў Менскай Афіцэрскай Школе *БКА*. Зь лета 1944 на эміграцыі, ваяваў у 2-м Польшкім корпусе генэрала Андэрса. З 1947 у Парыжы, скончыў факультэт скульптуры Францускае Найвышэйшае Школы Мастацтваў. Займаўся грамадзкай дзейнасьцю, рэдагаваў часопіс «Моладзь».
- «**Новое русское слово**», найбуйнейшая расейская эміграцыйная газэта. Выдаецца ў ЗША.
- «**Пагоня: Зь беларускага жыцця**», беларускі літаратурна-гістарычны ілюстраваны часопіс, выходзіў у Зальцбургу (Аўстрыя) у 1945—49.
- Паланевіч Гіпаліт** (1907—97), беларускі грамадзкі й культурны дзеяч. Скончыў Ленінградзкі Пэдагагічны Інстытут. Быў рэпрэсаваны, асуджаны на 5 год лягераў, высылку адбываў ва Ёхта-Іжэўскім лягеры. Падчас нямецкай акупацыі займаўся арганізацыяй беларускага школьніцтва. Зь лета 1944 на эміграцыі. У 1946—50 выкладаў у Беларускай Гімназіі імя Я. Купалы (Заходняя Нямеччына). З 1950 жыў у ЗША, быў супрацоўнікам Інстытуту для Вывучэння СССР.
- Пашкевіч Міхась**, беларускі грамадзкі дзеяч у Канадзе. Падчас II Сусветнай вайны ваяваў у 2-м Польшкім корпусе генэрала Андэрса. З 2-й пал. 1940-х у Таронта. Сябра *ЗБК*.
- Пітушка Язэп** (1912—84), грамадзкі дзеяч, сябра Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады (1925—27), рэпрэсаваны савецкімі ўладамі (1939), адзін з закладальнікаў *ЗБК*, ганаровы палкоўнік *БКА*.
- Плескачэўскі Анатоль** (1911—80), працаўнік *БНС*, лейтэнант *БКА*, ад'ютант прэзыдэнта *БЦР Р. Астроўскага*. Зь лета 1944 на эміграцыі; жыў у ЗША.
- Попка Андрэй**, настаўнік В. Новіка (Навіцкага), з 1944 на эміграцыі.
- 5-я [Пятая] Крэсовая пяхотная дывізія**, вайсковае фармаваньне ў складзе польскіх узброеных сілаў пад камандаю

Ўладзіслава Андэрс. Створана ў лістападзе 1941. У складзе дывізіі былі й беларускія жаўнеры, ураджэнцы Заходняй Беларусі. Брала ўдзел у вайсковых дзеяннях на Блізкім Усходзе, Паўночнай Афрыцы, Італіі. Пасля сканчэння вайны пераведзеная ў Вялікабрытанію.

Рагалевіч (Рагалевіч-Дутко) Ёрэна, беларуская мастачка й грамадзкая дзяячка ў ЗША.

Рагулёўцы (Наваградзкі конны швадрон), добраахвотніцкае вайсковае фармаванне ў Наваградзкай акрузе (1943—44) пад камандаю *Б. Рагулі*. У швадрон рэкрутаваліся пераважна навучэнцы мясцовай настаўніцкай сэмінарыі. Вёў змаганне з савецкімі партызанамі, з сакавіка 1944 у структуры *БКА*.

Рагуля Барыс (нар. 1920), беларускі вайсковы дзеяч. Ваяваў у польскім войску, зь верасня 1939 у нямецкім палоне. Падчас нямецкай акупацыі працаваў у беларускай адміністрацыі ў Наваградку, быў акруговым кіраўніком *БНС*, акруговым інспэктарам СБМ на Наваградзкую акругу, стварыў і ўзначаліў Наваградзкі конны швадрон. Зь лета 1944 на эміграцыі. З 1948 вучыўся ў Лювэнскім Унівэрсытэце (Бэльгія), дзе займаўся гуртаваннем студэнтаў-беларусаў. З 1952 у Канадзе; доктар мэдыцыны; займаўся лекарскаю практыкай. Быў намесьнікам старшыні Рады БНР.

Рагуля Васіль (1879—1955), беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. У 1922 быў абраны дэпутатам у польскі сойм, у 1928 у сэнат. Быў арыштаваны савецкімі органамі бясспекі 20.06.1941, уцёк з турмы. Падчас нямецкай акупацыі — бурмістар Дзятлава. Зь лета 1944 на эміграцыі.

Раманоўскі Васіль (1918—92), беларускі гісторык, аўтар шэрагу «выкрывальных» кніг, прысьвечаных пытанням нямецкай акупацыі Беларусі, — «Супраць фальсіфікацыі гісторыі савецкага партызанскага руху» (1961), «Саўдзельнікі ў злачынствах» (1964), «Супраць фальсіфікацыі гісторыі Беларусі перыяду Вялікай Айчыннай вайны» (1967), «Праўда гісторыі супраць фальсіфікацыі» (1985).

Рамук (дзявоч. *Жызьнеўская*) **Вера**, беларуская грамадзкая дзяячка ў ЗША, жыве ў Чыкага, сябра Рады БНР.

«Раніца», беларуская газэта, выдавалася ў 1939—45 у Бэрліне пад нямецкім кантролем. Рэдактары — Фабіян Акін-

- чыц, Вітаўт Тумаш, Анатоль Шкутка, Мікола Шкялёнак, Станіслаў Грынкевіч, М. Абрамчык. Прапагандавала нямецка-беларускае супрацоўніцтва, паведамляла пра палітычныя падзеі ў сьвеце й Беларусі, становішча на франтах. Друкавала літаратурныя творы, асьвятляла пытаньні культуры, гісторыі Беларусі.
- Рапэцкі Юры** (нар. 1944), беларускі пратэстанцкі сьвятар, грамадзкі дзеяч. Сьвятар эвангельскай царквы хрысьціянаў-баптыстаў у Таронта, рэдактар беларускамоўнай перадачы «Добрая вестка» на Сусьветным Радыё ў Монтэ-Карла, аўтар кнігі «Новае жыцьцё ў Хрысьце» (1995).
- Рачыцкі Мечыслаў**, дзеяч СБМ. У 1942 скончыў настаўніцкія курсы ў Менску, у 1942—43 працаваў настаўнікам беларускіх народных школаў. У ліпені 1943 скончыў курс кіраўнікоў СБМ у Менску. З восені 1943 раённы кіраўнік СБМ у Глыбокім і заступнік акруговага кіраўніка СБМ. Зь лета 1944 на эміграцыі, напачатку ў Нямеччыне, потым у Канадзе; быў сакратаром Выдавецкага Фонду ЗБК. Сам рыма-каталік, зрабіў іканастас для беларускай праваслаўнай царквы сьв. Эўфрасіньні Полацкай у Таронта.
- Родзька Ёсэвалад** (1920—46), беларускі вайсковы дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі браў удзел у беларускім нацыянальным руху, з канца 1942 старшыня БНП. Са студзеня 1944 сябра БЦР, камандзір 15-га батальёну БКА. Зь лета 1944 у Нямеччыне, дзе займаўся арганізацыяй дэсантных групаў для перакідкі ў БССР. Разам з адной з дэсантных групаў перабраўся ў Польшчу, нелегальна жыў у Беластоку, быў арыштаваны органамі савецкай бясьпекі й па нейкім часе пасьля судовага працэсу па справе БНП расстраляны.
- Руднік Галіна**, грамадзкая дзяячка ў ЗША.
- Рузвэльт Анна Элеанора** (1884—1962), жонка амэрыканскага прэзыдэнта Франкліна Дэлано Рузвэльта (1933—45). Выступала супраць прымуsoвай рэпатрыяцыі перамешчаных асобаў у СССР.
- СА** (нямецк. *Sturmabteilungen* 'штурмавыя аддзелы'), ваенізаваныя злучэньні ў фашысцкай Нямеччыне.
- Садоўскі Ян**, беларускі навуковец, дасьледнік творчасьці Ф. Скарыны, грамадзкі дзеяч у Канадзе. Сярэдняю аду-

кацыю атрымаў у Лёндане, скончыў Лёнданскі й Рымскі Ўнівэрсытэты ў галіне славістыкі. Прафэсар расейскай мовы й літаратуры Каралеўскага Ўнівэрсытэту ў Кінгстане (Антарыё, Канада). Аўтар артыкулаў зь беларускае бібліяграфіі, гісторыі, літаратуры, мовы. Аўтар манаграфіі «*Byelorussians in Canada*» («Беларусы ў Канадзе»).

Сажыч Язэп (нар. 1917), беларускі вайсковы й грамадзкі дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі займаўся стварэньнем беларускіх збройных фармаваньняў на Наваградчыне. З 1944 на эміграцыі. У 1982—97 старшыня Рады БНР.

Салавей Алесь (сапр. **Альфрэд Радзюк**; 1922—78), беларускі паэт. Падчас нямецкай акупацыі працаваў у беларускай адміністрацыі; з 1942 у Рызе, намесьнік галоўнага рэдактара часопіса «Новы шлях». З 1944 на эміграцыі; жыў у Зальцбургу (Аўстрыя), дзе ўдзельнічаў у выданьні часопіса «*Пагоня*». У 1948 выехаў у Аўстралію.

Салаўёў Аляксей, сучасны беларускі гісторык, аўтар артыкулаў з гісторыі II Сусьветнае вайны, дзе раскрываецца «гніюснае мінулае» беларускага нацыяналізму. Аўтар працы «*Белорусская центральная рада. Создание, деятельность, крах*» (1996).

СД (нямецк. *Sicherheitsdienst*), служба бясьпекі ў фашысцкай Нямецчыне.

Сільвановіч (псэўд. **Вярба**) **Мікола**, беларускі культурна-грамадзкі дзеяч на эміграцыі, паэт. Заснаваў майстроўню беларускага рамяства «Раніца», уваходзіў у літаратурнае аб'яднаньне «Шыпшына».

Слуцкі збройны чын (**Слуцкае паўстаньне**), збройная акцыя супраць бальшавікоў у 1920. У восень 1920 па прэлімінаранай дамоўе паміж Польшчай і Савецкай Расеяй тэрыторыя Беларусі мусіла быць падзеленая на дзьве часткі згаданымі краінамі, мяжа павінна была прайсьці праз Слуцкі павет. 14.11.1920 зьезд Слуцчыны абраў Раду Слуцчыны й вырашыў распачаць збройнае змаганьне супраць «чырвоных». 21.11.1920 была прынятая дэкларацыя з заклікам да сялянства ўзьняцца на барацьбу за незалежную Беларусь. Добраахвотна мабілізаваліся каля 10 тысячаў чалавек. Былі сфармаваныя 1-ы Слуцкі й 2-і Грозаўскі полк, аб'яднаныя ў Слуцкую брыгаду. 27.11.1920 распачаліся баі

па лініі Капыль—Цімкавічы—Вызна. Празь месяц случчакі пад колькаснай перавагаю супраціўніка мусілі адысьці за раку Лань, дзе іх раззброілі польскія ўлады.

Смоліч Аркадзь (1891—1938), беларускі навуковец, дзеяч беларускага нацыянальнага адраджэньня. Сябра ўраду БНР, намесьнік старшыні Рады БНР з 1926 намесьнік старшыні Інбелкульту; дацэнт, прафэсар БДУ, загадчык катэдры геаграфіі БДУ й АН БССР. Арыштаваны ў 1930 па справе Саюзу Вызваленьня Беларусі, у 1931 прысуджаны да 5 год высылкі. У чэрвені 1937 зноў арыштаваны й пакараны сьмерцю.

СС (нямецк. *Schutzstaffeln*), мілітарныя аддзелы з ахоўнымі й рэпрэсіўнымі функцыямі ў фашысцкай Нямеччыне; ажыццяўлялі тэрор і генацыд на захопленых тэрыторыях.

Станкевіч Станіслаў (1907—80), беларускі грамадзка-культурны дзеяч; доктар філялёгіі (1936). Падчас нямецкай акупацыі — бурмістар Барысава, намесьнік Прэзыдэнта *БЦР* на Баранавіцкую акругу. Зь лета 1944 на эміграцыі. Займаўся грамадзка-культурнай дзейнасьцю, рэдагаваў газэты «*Бацькаўшчына*», «*Беларус*», працаваў на радыё «*Свабода*». Зьяўляўся сябрам Рады БНР.

Станкевіч Янка (1891—1976), беларускі палітычны й грамадзка-культурны дзеяч, мовазнавец. Сябра Рады БНР (1918—20), скончыў Праскі Ўнівэрсытэт. Доктар філязофіі (1926). Выкладчык беларускай мовы ў Варшаўскім Ўнівэрсытэце, Віленскай Беларускай Гімназіі, Віленскім Ўнівэрсытэце. Абраны паслом у польскі сэйм у 1928. У гады нямецкай акупацыі браў удзел у нацыянальна-культурным жыцьці на Беларусі. У 1943 пакінуў Беларусь. На эміграцыі займаўся грамадзка-культурнай і палітычнай дзейнасьцю.

Стаповіч Альбін (1894—1934), беларускі грамадзка-культурны дзеяч, музыказнаўца, кампазытар. Вучыўся ў Віленскім Ўнівэрсытэце, выкладаў сьпевы й музыку ў Віленскай Беларускай Гімназіі. Браў удзел у заходнебеларускім грамадзка-палітычным жыцьці, займаўся музычнай творчасьцю, кіраваў беларускім хорам пры касьцёле сьв. Яна, займаўся музыказнаўствам. Падрыхтаваў да друку сьпеўнік «*За Бацькаўшчыну*», выдадзены па ягонай сьмерці.

- Стэльмах Зьміцер** (1919—?), дзеяч СБМ. У 1941—42 лейтэнант Чырвонай Арміі. У 1942 трапіў у палон. Скончыў курсы прапагандыстаў у Вустраве (Нямеччына) (1942), прайшоў курс кіраўнікоў СБМ. Намесьнік шэфа Кіраўнічага Штабу СБМ *Міхася Ганька*, ачаляў менскую гарадскую арганізацыю СБМ, быў загадчыкам курсаў спартыўных кіраўнікоў СБМ. Улетку 1944 пакінуў Беларусь.
- Сухая Ганна** (нар. 1913), беларуская грамадзкая дзяячка. Скончыла Віленскі Ўнівэрсытэт па спецыяльнасьці «інжынер», была сябрам Беларускага Студэнцкага Саюзу. Падчас нямецкай акупацыі брала ўдзел у беларускім грамадзкім жыцьці, працавала настаўніцай і сакратаром павятовай управы *БНС* у м. Їлья (Вялейская акруга).
- Сьценьнік Пётра** (нар. 1914), дзеяч СБМ. Па адукацыі настаўнік. Быў кіраўніком СБМ на Вялейскую акругу. Летам 1944 пакінуў Беларусь, жыў у Чэхіі, быў арыштаваны савецкімі органамі бясьпекі, вывезены ў СССР, дзе й загінуў.
- Сяднёў Масей** (1915—2001), беларускі паэт і грамадзкі дзеяч у ЗША. У 1933—36 навучаўся ў Менскім Пэдагагічным Інстытуце, быў рэпрэсаваны й высланы на Калыму. У 1941 вярнуўся ў Беларусь. У 1941—43 жыў у бацькоў-сялянаў на Магілёўшчыне. З 1943 у Беластоку, працаваў карэктарам у газэце «Новая дарога». Зь лета 1944 на эміграцыі. Кіраваў беларускай службаю радыё «Свабода». Жыў у ЗША; займаўся грамадзкай і літаратурнай працаю.
- Сядура** (псэўд. **Глыбінны**) **Уладзімер** (1910—97), беларускі пісьменьнік, літаратуразнавец. У 1930-я рэпрэсаваны. У 1941 у Менску абараніў кандыдацкую дысэртацыю «Максім Горкі як гісторык рускай літаратуры». Падчас нямецкай акупацыі працаваў у беларускай прэсе, займаўся дасьледніцкай працай, быў галоўным рэдактарам часопіса «Новы шлях» (1942—44). З 1944 на эміграцыі. У 1944—51 у Нямеччыне, з 1951 у ЗША. Выкладаў у навучальных установах ЗША, займаўся дасьледніцкаю працай.
- Тамашчык Уладзімер** (у манастве **Васіль**; 1900—76), беларускі грамадзкі й рэлігійны дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі жыў у Беластоку, быў сябрам Беларускага Народнага Аб'яднаньня. намесьнікам рэдактара газэты *Хвелара*

Ільляшэвіча «Новая дарога». Зь лета 1944 на эміграцыі. У 1948 пастрыгся ў манахі, у 1949 узьведзены ў сан епіскапа адноўленай Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы.

«Тодт», вайскова-будаўнічая арганізацыя ў фашысцкай Нямеччыне.

30-я [Трышцатая] дывізія СС. Створаная ўлетку 1944 на тэрыторыі Нямеччыны зь нямецкай жандармэрыі, расейскіх «добраахвотніцкіх» фармаваньняў, жаўнераў *БКА* й Беларускай Самааховы. Налічвала 11 тыс. чалавек, блізу 7 тыс. былі беларусы. Камандаваў абэрштурмбанфюрэр СС Зыглінг. Зь верасьня 1944 на францускім фронце. Зімою 1945 на базе 30-й дывізіі створаная дывізія «Беларусь», якою з 3.04.1945 камандаваў *Ф. Кушаль*. 30.04.1945 дывізія здалася ў палон амэрыканцам.

Туролак Юры (нар. 1929), беларускі гісторык у Польшчы, аўтар фундамэнтальнай працы «Беларусь пад нямецкай акупацыяй».

УНРРА (анг. *United Nations Relief and Rehabilitation Administration*), міжнародная дабрачынная арганізацыя дапамогі краінам, што пацярпелі падчас II Сусьветнай вайны. Дзейнічала ў 1944—47.

Уралава Еўдакія (1902—?), беларуская савецкая дзяржаўная дзяячка, у 1930-я наркам асьветы БССР.

Урбан Павал (нар. 1924), беларускі эміграцыйны дзеяч, гісторык. Падчас нямецкай акупацыі браў удзел у беларускім нацыянальным жыцьці, служыў у беларускай паліцыі, *БКА*. Зь лета 1944 на эміграцыі. З 1950 у Бэльгіі, скончыў гістарычны факультэт Лювэнскага Ўнівэрсытэту. Абараніў дысэртацыю «Вялікае княства Літоўскае за часамі вялікага князя Аляксандра (1492—1506)». У 1955—74 працаваў у Інстытуце для Вывучэньня СССР (Мюнхэн). У 1974—89 супрацоўнік беларускай рэдакцыі радыё «Свабода».

Урынскі Міхась, выпускнік Маладэчанскай Гандлёвай Школы, сябра СБМ. Зь лета 1944 на эміграцыі.

Філафей (сьвецкае імя **Ўладзімер Нарко**; 1905—86), праваслаўны царкоўны дзеяч. Выхаванец Віленскай духоўнай сэмінарыі, скончыў Варшаўскую праваслаўную духоўную акадэмію. Епіскап (1941). Падчас нямецкай акупацыі Бела-

русі вікарны епіскап менскі й слуцкі, епіскап магілёўскі й мсьціслаўскі. Ініцыятар абвешчання аўтакефаліі Беларускае Праваслаўнае Царквы (1942). Архіепіскап (1943). Зь лета 1944 у эміграцыі, жыў у Нямецчыне. Перайшоў пад юрысдыкцыю Расейскае Зарубежнае Праваслаўнае Царквы (РЗПЦ), выконваў абавязкі вікарыя РЗПЦ у Гамбургу.

Фінькоўскі Ўладзімер, праваслаўны сьвятар. Да чэрвеня 1941 жыў і сьвятарыў у Пружанах, падчас нямецкай акупацыі знаходзіўся ў Менску, служыў у Праабражэнскай царкве. Зь лета 1944 на эміграцыі, жыў у Нямецчыне.

Хмара (сапр. **Сіняк**) **Сяргей** (1905—92), дзеяч беларускага нацыянальна-вызвольнага руху, пісьменьнік. Выдавец газэты «Беларускі голас» (Таронта), прыхільнік стварэньня «трэцяй сілы» (першыя дзеве — БНР і *БЦР*) сярод беларускай эміграцыі, старшыня беларускага пісьменьніцкага аб'яднаньня на эміграцыі «Баявая Ўскалось».

Цікуноў Міхась (1918—?), дзеяч СБМ. У 1941—42 у Чырвонай Арміі. Трапіў у палон, скончыў курсы прапагандыстаў у Вустраве (Нямецчына), у 1943 прайшоў курс кіраўнікоў СБМ. Узначалваў школу СБМ у Альбэртыне. Напрыканцы 1943 перайшоў да савецкіх партызанаў.

Цімашэнка Сямён (1892—1970), савецкі вайсковы дзеяч, маршал Савецкага Саюзу. У 1933—35 намесьнік камандуючага войскаў Беларускай Вайсковай Акругі, падчас савецка-фінскай вайны 1939—40 камандаваў Паўднёва-заходнім фронтам, у 1940—41 народны камісар абароны.

Чалоўскі, падчас нямецкай акупацыі бурмістар Маладэчна.

Чарвякоў (Чарвяк) Аляксандар (1892—1937), беларускі дзяржаўны й палітычны дзеяч. У 1920—24 старшыня СНК БССР, у 1920—37 старшыня ЦВК БССР, у 1922—37 старшыня ЦВК СССР. Падчас XVI зьезду КП(б)Б застрэліўся (ці быў застрэлены) ва ўласным кабінэце.

Чопчыц Янка, беларускі грамадзкі дзеяч у Канадзе.

«**Чорны кот**», беларуская ўзброеная падпольная арганізацыя ў 1945—50-х. Камандзір — *М. Вітушка*. Дзейнічала пераважна ў Заходняй Беларусі, здзяйсняла напады й тэракты супраць савецкіх чыноўнікаў, жаўнераў, міліцыянтаў, актывістаў.

- Чорны Язэп**, беларускі грамадзкі дзеяч у Канадзе, сябра ЗБК.
- Шукелойць Антон** (нар. 1915), беларускі грамадзка-культурны дзеяч. Выпускнік Віленскага ўніверсітэту. Сябра Беларускага Студэнцкага Саюзу. У 1939—41 працаваў у сыстэме народнай адукацыі на Ашмяншчыне. У 1941—44 — дырэктар менскага гістарычнага музэю. З 1944 на эміграцыі. Займаўся грамадзка-культурнай дзейнасцю. Сябра Рады БНР. Шматгадовы старшыня Беларуска-Амерыканскага Задзіночання.
- Шульц Герман**, кіраўнік аддзела моладзі пры Генэральным Камісарыяце, займаўся мабілізацыяй насельніцтва на працы ў Нямеччыну. З чэрвеня 1943 быў назіральнікам над мужчынскай часткаю СБМ.
- Шчаглоў** (на эміграцыі **Куліковіч**) **Мікола** (1896—1969), беларускі кампазытар. Скончыў Маскоўскую Кансэрваторыю, працаваў дырэктарам музычнай сэкцыі Белардыё (1939—41). Падчас акупацыі займаўся творчай працай у Менску, збіраў беларускія песенныя фальклёры, падрыхтаваў тэарэтычнае даследаванне «Беларуская песня». Стварыў оперы «Лясное возера» і «Усяслаў Чарадзей» (лібрэта *Н. Арсеньевай*). Зь лета 1944 на эміграцыі, з 1950 у ЗША, кіраваў хорам пры ўніяцкай царкве Хрыста Збаўцы ў Чыкага. Займаўся творчай працай, пісаў музыку да драматычных спектакляў, аўтар музыкі на творы Я. Купалы, М. Багдановіча, У. Жылкі.
- Юхнавец Янка** (нар. 1921), беларускі паэт. Увесну 1944 вывезены на прымусовыя працы ў Нямеччыну. З 1949 у ЗША, працаваў у сферы кампутарных тэхналогіяў. Уваходзіў у літаратурныя аб'яднанні «Шыпшына», «Баявая ўскалось»; займаўся грамадзкаю працаю.
- Язвіцкі Іаан** (1869—1936), праваслаўны святар. Апошні рэктар Менскай Праваслаўнай духоўнай Сэмінарыі, зачыненай савецкімі ўладамі ў 1918. У 1920-я настояцель царквы сьв. Марыі Магдалены. У 1930 арыштаваны і асуджаны за контррэвалюцыйную дзейнасць, адбываў тэрмін на Салавецкіх астравах. Пасля высылкі жыў ва ўладзімерскай вобл., дзе і памёр.
- Ялугін Эрнэст** (нар. 1931), беларускі літаратар, журналіст. Аўтар нарысаў пра дзеячоў беларускай гісторыі і культуры. У 1991—95 галоўны рэдактар газеты «Наша слова».

Яцэвіч (псэўд. **Змагар**) **Алесь** (нар. 1903), беларускі грамадзка-культурніцкі дзеяч, пісьменьнік. Падчас нямецкай акупацыі — у беларускай адміністрацыі, інспэктар беларускіх народных школаў. Зь лета 1944 на эміграцыі. У 1944—49 жыве ў Аўстрыі, займаўся арганізацыяй беларускіх пачатковых школаў і беларускім скаўтыנגам. З 1956 у ЗША. З 1965 ачаляе Беларускі Вызвольны Рух на эміграцыі.

Алег Гардзіенка

ЗЬМЕСТ

Беларусь перадусім! (Алег Гардзіенка)	5
Прадмова	11
Бачына першая: Мікола Ганько	15
Бачына другая: Валер Навіцкі	69
Бачына трэцяя: «Ваша Дзіна»	131
Асобы й рэаліі (Алег Гардзіенка)	183

БІБЛІЯТЭКА

БЕЛАРУСКАГА ГІСТАРЫЧНАГА АГЛЯДУ

Выйшлі з друку

Франц Кушаль. Спробы стварэння Беларускага войска. Менск, 1999. 166 с.

Сымон Кандыбовіч. Разгром нацыянальнага руху ў Беларусі. Мінск, 2000. 160 с.

Алесь Белы. Хроніка «Белай Русі». Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. Мінск, 2000. 238 с.

Людміла Хмяльніцкая. Гісторык з Віцебска (жыццяпіс Аляксея Сапунова). Мінск, 2001. 256 с.

Рыхтуюцца да друку

Юліуш Бардах. Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага (14 друк. арк.)

Фрыда Гурэвіч. Старажытны Наваградак (замак і горад). Пераклад і навук. рэд. М. Нікалаева (15 арк.)

Андрэй Радаман, Віталь Галубовіч. Ваяводскія і павятовыя ўраднікі Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XVI— першай палове XVII ст. (Спісы) (10 арк.)

Генадзь Сагановіч. Нямецкі ордэн у беларускай гісторыі XIII—XVI ст. (10 арк.)

Слуцкі збройны чын 1920 г. у дакумэнтах і ўспамінах (15 арк.)

Алесь Смалянчук. Раман Скірмунт: шлях да Беларусі (6 арк.)

«Список активных участников белорусского националистического движения». Архіўна-следчая справа НКВД, 1934 г. (5 арк.)

Вітаўт Тумаш. Выбраныя працы (10 арк.)

Навукова-папулярнае выданьне

Юрэвіч Лявон
Вырваныя бачыны
Да гісторыі Саюзу Беларускае Моладзі

Рэдактар *Алег Гардзіенка.*

Стыльрэдактары

Зьміцер Саўка, Ілона Ёрбановіч-Саўка.

Тэхнічны рэдактар *Віктар Аўтушка.*

Вёрстка *Зьміцер Саўка.*

Карэктар *Аляксандра Макавік.*

Падпісана ў друк з арыгінала-макета 15.03.2001. Фармат 62×84 ¹/₁₆.

Папера афсетная. Гарнітура «Балтыка». Афсетны друк.

Ум.-друк. арк. 11,2. Наклад 500. Заказ 285.

Падатковая льгота — Агульнадзяржаўны класіфікатар Рэспублікі
Беларусь АКРБ 007-98, ч.1; 22.11.20.400

Выдавецтва «Энцыклапедыкс».

Ліцэнзія ЛВ №395 ад 02.08.1999.

220100 Мінск, вул.Кульман, 28-163.

Надрукавана з гатовых пазітываў заказчыка

ў друкарні УП «Ходр» ГА БелТІЗ, вул. Вызвалення, 9, Мінск, 220013.

Ліцэнзія ЛП №91 ад 15 жніўня 2000 г.

Пасъведчаньне аб нарадж:

№ за 19 28 г.

№ 2060

Сиротны дом
Мінск
1928

БСР

Сельскі
некага стану аб нараджэнні
адпавесна

Сяроднае імя і прозьвішча бацькі

а) Сірозышча імя

б) Час нараджэння

в) Месца нараджэння

г) Прозьвішча імя і прозьвішча бацькі

Бацька
Май

Ларэвіч Алена

д. 20 кастрычніка 1928 г.

г. Мінск

Ларэвіч Азімір Араўмаў

Ларэвіч Аліксандра Іванавна

д. 17 кастрычніка 1928 г.

(М. П.)

Загадчык

Справавод

Карпенка

Der Amtsvorsteher im Sa
Salų Valsčiaus Viržai

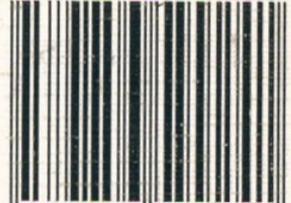
Дзiца 18. II. 1942 г.

Замелюсена

Возраст
18 лет
1942

19 ПЕРИОДИК
выборг сфiтi б
пол. вiддiл сфiтi
Г. У. В. В.
Дзiца
1942

ISBN 985-6599-24-5

9 789856 599241 >

© 2008 Pearson Education, Inc. All rights reserved. This publication is protected by copyright. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or by any information storage and retrieval system, without permission in writing from Pearson Education, Inc.

PEARSON EDUCATION, INC., PUBLISHERS
PEARSON, THE PEARSON LOGO, PEARSON EDUCATION, INC., AND PEARSON EDUCATION ARE REGISTERED TRADEMARKS OF PEARSON EDUCATION, INC.

PEARSON PRESENTS
PEARSON EDUCATION, INC.

PEARSON
PEARSON EDUCATION, INC.